

भारतसंगीत भूमिहीन आणि भूदाक

लेखक
बाबूलाल पांथी

प्रस्तावना
श्री. धनजयराव गाडगीळ

परधाम प्रकाशन, पवनार

प्रकाशक :

भाऊ पानसे

परंधाम प्रकाशन,

पो. पवनार (वर्धा)

प्रथम संस्करण, : १०००

सप्टेंबर १९६२

सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन

किंमत ३ रु.

मुद्रक :

भाऊ पानसे

॥ मुद्रणालय,

पो. पवनार (वर्धा)

लेखकाचा परिचय

काव्य असो, कादंबरी असो किंवा प्रबंध असो, त्याचे महत्त्व किंवा स्वारस्य वळायच तर ववीची किंवा लेखकाची ओळख असणे अगत्याचे असते. लिखाण आणि वाचक यांच्यामधला लेखक हा अपरिहार्य दुवा आहे. तो साधण्यापुरताच परिचय या ग्रंथाचे लेखक श्री. बाबूलाल गाधी याचा करून देण्याचे मी य जिले आहे. भूदान-यज्ञाची चळवळ १९५२ साली सुरू होऊन १९५७ साल अखेरपर्यंत तिचा योजनावद्ध असा एक टप्पा संपला. त्या काळात महाराष्ट्र-भूदान-यज्ञ-समितीचा मी कार्यवाह होतो आणि त्या नात्यानेच प्रथम श्री. बाबूलाल यांच्याशी माझा संबंध आला तो उत्तरोत्तर वाढत जाऊन 'कार्यकर्ता बाबूलाल' पासून 'ध्यात बाबूलाल' पर्यंत त्या परिचयाला अत्यंत निवडत्व आले, म्हणूनच मी ह परिचयाचे काम करणे उचित समजत आहे

१९५२ साली भूदान-यज्ञाच्या कातिकारी आंदोलनाची पुण्यातील तरुणाना अलख करून देऊन त्यांना या कामी भाग घेण्याचे आवाहन करण्याकरिता एक कार्यक्रम आसला होता, त्यात पुणे येथील हिराचंद नेमचंद जैन बोडिंगात श्री दाकरराव देव यांचे काही निवडक विद्यार्थ्यांपुढे व्याख्यान व प्रश्नोत्तराचा कार्यक्रम ठेवला होता. या बैठकीची व्यवस्था, संचालन आणि तोतील चर्चा यामध्ये एका तरुण मुलाची चमक आणि आस्था दिसून आल्यामुळे आमचे लक्ष त्याच्याकडे वेधले स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात आपल्या देशाविषयी मनापासून प्रेम आणि त्याच्या उन्नतीकरिता झटण्याची तीव्र आकांक्षा शिथिल तरुणातून कमी होत चालत्याचा अनुभव येत असताना ज्याच्यामध्ये हे गुण जोपासलेले दिसले त्या तरुणाकडे चटकन् मन ओढणे स्वाभाविक होते भूदान आंदोलनाचा विद्यार्थी वर्गति प्रचार करण्याच्या कामी या तरुणाचा जेवढा उपयोग होईल तेवढा करून घ्यावा असा विचार येऊन तसा आमचा प्रयत्न सुरू झाला. हा तरुण म्हणजे या ग्रंथाचे लेखक बाबूलाल गाधी हे होत.

बाबूलाल याची त्यावेळी भूदानाच्या कामाबद्दल मनापासून ओढ असली आणि त्या बाबतीत आपल्याकडून होईल ते काम ते करू लागले असले तरी आपण विद्यार्थी आहोत ही गोष्ट त्यांना विसरणे शक्य नव्हते. म्हणून आपल्या कॉलेजच्या अभ्यासात या कामामुळे पुण्यात राहिल्याने व्यत्यय येणारच हे ओळखून त्यांनी एवाएफी कोणालाहि नवळत दिल्लीला प्रयाण केले. तेथील सेट स्टीफन कॉलेजमध्ये नाव घालून तेथून ते अर्थशास्त्र हा विषय घेऊन बी. ए. (ऑनर्स) परीक्षा पास झाले. प्रा. व्ही. के. आर्. व्ही. राव यांच्या सारख्या भाषावलेल्या अर्थशास्त्रपारंगतांच्या व्याख्यानांचा लाभ त्यांना मिळाला. परीक्षा होतानाच मात्र ते तडक त्याच वेळी विहारमध्ये बोधगया येथे भरणाऱ्या सर्वोदय-सम्मेलनाला गेले. तेथे श्री. विनोबांच्या उपस्थितीत जीवनदान अर्पण करण्याचा जो उत्तमोत्तम प्रसंग घडला त्यात महाराष्ट्रातील ज्या काही कार्यकर्त्यां बधु-भगिनींनी जीवनदान दिले त्यात श्री. बाबूलाल हे एक होते. अर्थात् प्रासंगिक भावना-वेशात त्यांनी हे मभीर धुमकाय केले नाही. त्या सधर्मीचा त्याचा सक्लप विचारपूर्वक पूर्वीच झालेला असला पाहिजे परीक्षेच्या निकालाचीहि त्यांनी वाट पाहिली नाही या गोष्टीला आता बराच काळ लोटला असला आणि भूदान-आंदोलनाचा जोर व लोकमानसातील उत्सुकता ओसरली असली तरी ते काम सातत्याने करीत राहण्यात जी बुद्धियुक्त ध्येयवादच असावा लागतो तो बाबूलाल याच्यामध्ये आर्हि हे अनुभवाने दिसून येते.

आंदोलन चालू असताना महाराष्ट्रात त्याचे संयोजन करणे, विशेषतः तरुण विद्यार्थ्यांत त्याचा प्रचार व्हावा असा प्रयत्न करणे, नेत्यांच्या बरोबर राहून प्रचारकार्यात भाग घेणे आणि ते बरीत असता डोळे व कान उघडे ठेवून चौकसपणे परिस्थितीचा अभ्यास करणे, जी जबाबदारी सोपविली असेल ती आपले व्यवहारज्ञान उपयुक्तात आणून पार पाडणे अशा प्रक्रियेतून सार्वजनिक वायचि नेतृत्व वरण्याची पात्रता आज बाबूलाल यांच्या अंगी आली आहे असे म्हणायला हरकत नाही. प्रदेश भूदान-समितीने सहा वर्षांच्या काळात जी ४२ हजार एकराची दानपत्रे मिळविली होती त्याची नोंद विल्हेवाट लावून भूमिहीनांना व्यवस्थित रीतीने जमीन वाटून देण्याचे काम महत्त्वाचे होते ते समितीने बाबूलाल यांच्याकडे सोपविले.

हे काम अति किचकट, नाना लोकांशी सबध, सरकारच्या खात्यांशी व्यवहार, हे सर्व तत्र बाबूलाल यांनी उत्तम प्रकारे सभाळून महाराष्ट्रातील भूदान वाटप अशा रीतीने पूर्ण केले की त्याला भारतात स्थापति मिळली ते काम पुरे करित असताना त्यांनी आपल्या अर्थशास्त्रविषयक ज्ञानाचा उपयोग करून आपल्या कामातील आकडेविषयक माहिती नोंदून ठेवली, अनुभवहि नोंदून ठेवले आणि पुढे समितीपुढे आपल्या कामाचा अहवाल देताना चिकित्सक अम्पासूला उपयुक्त असा तक्त्यासह सर्व माहिती दिली. हे सर्व काम बाबूलाल यांनी कस पार पाडले याचे द्योतक म्हणजे सदर ग्रंथ आहे ज्या सुव्यवस्थित पद्धतीने व आस्थेने बाबूलाल यांनी ते पार पाडले तो कार्यकर्त्यांच्या पुढे एक आदर्श आहे असं म्हटल्यास ती अतिशयोक्ति नाही.

व्यक्तिगत मला बाबूलाल यांच्याबद्दल इतकता वाटते ती अशा-करिता की १९५७ अखेरपर्यंत केवळ दानपत्रे आम्ही जमविली होती काही घाडे वाटप करण्याच्या प्रयत्न केला होता, पण दानपत्राच्या निकालाचे काम जवळ जवळ तसेच राहिले होत ज्याच्याकरिता दानपत्रे जमवून जमिनी मिळविल्या त्या भूमिहीनाना जर त्या मिळाल्या नाहीत तर नुसत्या दानपत्रांची मातब्बरी काय? पण त्या जमिनी भूमिहीनांच्या हाती देण्याचे समितीचे -म्हणजे एक प्रकारे माझेच-काम बाबूलाल यांनी पार पाडून मला जबाबदारीतून मुक्त होण्यास फार मदत केली ती इतकता या निमित्ताने मी येथे प्रकट करतो.

पुणे, ता १-७-६२

भाऊ घर्माधिकारी

निवेदन

अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात शेती हा एक विषय असतो. त्यात मालाचे उत्पादन, त्याचा विकास वगैरे विषय असतात. जमिनीची मालकी व तिच्यातील विषमता आणि त्या विषमतेचे झालेले दुष्परिणाम याचीहि माहिती हा अभ्यास करताना दिली जाते परंतु या विषमतेचे मूळ कशात आहे आणि त कसे काढून टाकायचे, जमिनीची न्याय्य वाटणी करायची ती कशी वगैरे प्रश्नाचा मूलभूत विचार अर्थशास्त्राचे पंडित किंवा ग्रंथ करीत नाहीत. तो विचार भूदान-यज्ञाच्या चळवळीने सुरू करून दिला आहे मला स्वतःला सद्भाग्याने या चळवळीत भाग घ्यायला मिळाला व पश्चिम महाराष्ट्रात मिळालेल्या बहुतेक भूदानाचे वाटप आणि निवाल एकदाती करण्याची संधी मिळली त्यामुळे या प्रश्नाचा माझा सर्वांगीण अभ्यास झाला. नाटपाचे काम जवळ जवळ पूर्ण करून झालेल्या कामाचा अहवाल म. भू. यज्ञ समितीला सादर करावयाचा होता. तो तयार करताना वाटपातून जी नाना प्रकारची उद्बोधन आवडेवार माहिती हाती लागली ती आणि वाटप करताना आलेले हृद्य मानयतेचे अनुभव हे त्या अहवालांत, मी नमूद केले, आणि समितीला तो अहवाल १९६१ साली घटनाय येई सादर केला. समितीला हा अहवाल प्रसिद्ध करून लोकांच्यापुढे मांडायचा होता तो मांडताना या आवडेवारीचे व अनुभवाचे रहस्य असल्या सक्षिप्त अहवालावरून लोकांना उमगणार नाही व त्यांत त्यांना रसहि व्हावित् पाटणार नाही असे समितीतील बाही मंडळीना वाटले आणि त्यांनी तो अहवाल योग्य रीतीने वाडवून एका पुस्तकाच्या रूपांत देण्याची मला सूचना केली. जे हस्तलिखित तयार होईल ते तपासून छापण्याच्या दृष्टीने तयार झाले हे पाहण्यावरिता समितीने (१) श्री. रावसाहेब पटवर्धन, (२) श्री. भाऊ घर्माघिवारी, व (३) श्री. बाबूलाल गोपी यांची एका समिती नेमली.

या सूचनेप्रमाणें विचार करताना केवळ पश्चिम महाराष्ट्राच्या १२ जिल्ह्यांचा वाटप-कार्यक्रा ही अतिमर्यादित दृष्टि सोडून मी त्याकडे जमीनविषयक विषयतेच्या परिहाराचा एक सार्वत्रिक उपाय या दृष्टीने पाहू लागलो; आणि मग त्यातून जे विषय माझ्या लक्षात आले ती पार्श्व-भूमि घेऊन या प्रमुख विषयाची माडणी मी केली. कारण जमीनमालकीची विषयता सोडविण्याचा प्रश्न फक्त भारतापुढेच आहे असे नसून तो जगातील जवळ जवळ सर्व देशांच्या पुढे आहे आणि त्यानीं तो सोडविण्याचे प्रयत्न सतत चालविले आहेत. या सर्व प्रयत्नात भूदान-आंदोलनाचे स्थान काय हें पाहणे व या सदर्भात प महाराष्ट्रातील भूदान प्राप्ति आणि वाटप याची चिकित्सा करणे हे अधिक उपयुक्त होईल असे मला वाटले. त्या दृष्टीने केलेला प्रयत्न म्हणजे सदर लिखाण उर्फ पुस्तक होय तो प्रयत्न कितपत बोधक, उपयुक्त व मनोरंजक झाला आहे हे वाचनारानी ठरवायचें आहे. मला स्वतःला हें काम करीत असतांना त्यातून बरीच नवीन माहिती व दृष्टि मिळाली आणि भूदान आंदोलनाविषयीचा माझ्या विश्वास दृढतर झाला एवढेच मी सांगू शकतो

मी लेखक नाही, ग्रंथलेखक तर नाहीच नाही 'या पुस्तकाच्या रूपानें जें पुढें ठेवले आहे ते प्रत्यक्ष कामातून व बडोळ मंडळीच्या मार्गदर्शनातून बनलेले आहे अर्थशास्त्राच्या अभ्यासूना आणि जमीनमालकीविषयक प्रश्नाचा आल्फेवार्डरूपणे विचार करणाऱ्यांना या पुस्तकाचा काही-ना-काही उपयोग व्हावा अशी माझी अपेक्षा आहे या पुस्तकात जे आकडे व माहिती -या देशातील व परदेशातील- दिली आहे ती अंगिकृत अशा ग्रंथांतून घेतलेली आहे. तेथें तेथें त्या त्या ग्रंथाचा हवालाहि देण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. माहितीच्या दृष्टीने काही चुका कोणा वाचकाला आढळल्या व त्यानें त्या मला वळविण्याची तसदी घेतली तर दुष्टस्तीच्या दृष्टीनें बरे होईल. माहिती शक्य तितकी अद्यावत् करण्याचा प्रयत्न केला आहे

म. भू. यज्ञसमितीने नेमलेल्या कमिटीने मजूर केल्यानंतर आता हें पुस्तक छापून ग्रामसेवा मंडळ वर्षा यांच्याकडून प्रसिद्ध केलें जात आहे. हस्तलिखित पूर्ण केले आणि छपायला दिले यात काही काळ गेला. तेवढ्या

अवधीत या देशात काहीं राज्यात सीलिंग ठरविण्यासबधींच्या ज्या काहीं
 घडामोडी झाल्या आणि बाहेर निरगिराळ्या देशात कात्या होऊन जे
 फेरफार झाले ते सर्व या पुस्तकात आणणे शक्य नव्हतें

पुस्तक पूर्ण करण्यात श्री रावसाहेब पटवर्धन व भाऊ धर्माधिकारी
 यांचा बराच हातभार लागला आहे त्यांचा मी अत्यंत ऋणी आहे

पुस्तकाला प्रस्तावना लिहून देण्यात प्रा धनजयराव गाडगीळ यांनी
 जो आपला वेळ आणि स्नेह दिला त्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे
 त्यांच्या प्रस्तावनेमुळे या पुस्तकाचे महत्त्व खात्रीने वाढले आहे

पुस्तक छापून प्रकाशित करण्याचे काम परधाम प्रकाशन पवनार या
 संस्थेने आपल्या अगावर घेतले आणि पार पाडलें ही पू विनोबाजीची
 संस्था तिने या पुस्तकाला एवढें महत्त्व दिले हे माझे सौभाग्य मी मानतो

पुणे, ता १२-७ ६२

सर्वांचा नम्र,
 बाबूलाल गांधी

विषयानुक्रमणिका

	पृष्ठ
१. लेखाकाचा परिचय	३
२. निवेदन	६
३. पुरस्कार	११
४. प्रस्तावना	१२

विभाग १

१. भारतातील भूमिसमस्येचे स्वरूप	१
२. इतर देशातील भूमिसमस्या व तिचा उकल (रशिया, पूर्व युरोपीय देश व चीन)	१२
३. आशियाई देश व आफ्रिका	२९
४. भूमिहीन आणि भारताचे नियोजन	३६
५. कायद्याचा उपाय	४०
६. सीलिंग (धारण-क्षेत्राची कमाल मर्यादा)	४५
७. हिंसा, कायदा की विचार परिवर्तन ?	५८
८. विचार-परिवर्तनाचा प्रयोग भूदान-यज्ञ	६५
९. भूदान-प्राप्तीच्या प्रयोगातील अनुभव	७५
१०. महाराष्ट्रातील विषमतेचे स्वरूप	९२
११. महाराष्ट्राचे हृदयदर्शन	९५

विभाग २

१२. वाटपाची पाइवर्भूमि	१०७
१३. भूमिवितरण चिकित्सा : १	१२२
१४. भूमिवितरण-चिकित्सा : २	१३५
१५. कार्य-संघटन	१५३
१६. वितरणातून झालेले मानसदर्शन	१६१
१७. वाटपानंतरचे नवे भूमिधारक	१९९
१८. उपसंहार	२०३
१९. परिशिष्ट नं. १ ते ७	२१२

पुरस्कार

श्री. बाबूलाल यानी हे पुस्तक फार मेहनतीने लिहिने आहे सामग्री गोळा करण्यात जी काही मेहनत घेतली आहे ती तर आहे च, पण महाराष्ट्रातील भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे चाटप करण्यासाठी त्यांनी जी अपार मेहनत केली ती ह्या पुस्तकाचा मुख्य आधार आहे. मला असा विश्वास आहे की हे पुस्तक जो कोणी काळजीपूर्वक वाचेल त्याच्या हृदयात अहिंसक-सामाजिक-कातीची भावना उचबळून येईल

भूमि वितरणाचे आकडे वगैरे जुन्या महाराष्ट्रापुरते च दिले गेले आहेत. त्या ऐवजी सबंध महाराष्ट्राचे देता आले असते तर बरे झाले असते. मराठवाड्यात श्री. अच्युतराव देसपांडे यांचे हातून भूमि-वितरण सांगोपांग झालेले आहे तत्संबंधी आंकडे का मिळू शकले नाहीत असा सहाजिक च वाचकाच्या मनात प्रश्न उभा राहील. सबंध पुस्तक फार काळजीने लिहिलेले असताना ही उणीव अधिकच ध्यान खेचते.

भूदान-यात्रा,
असम प्रदेश }
ता. २-७-६२ }

प्रस्तावना

“भारतातील भूमिहीन आणि भूदान” या पुस्तकाचे दोन विभाग आहेत पहिल्या विभागात भारतातील भूमि-समस्येच्या स्वरूपाचे विवेचन केले असून भूदान आंदोलनाचा थोडक्या आढावा घेतला आहे दुसऱ्या विभागात महाराष्ट्रात भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे वाटप प्रत्यक्ष कसे केले, त्यात अनुभव काय आले, त्याची एवढर गिप्पति काय याचे तपशीलवार विवेचन केले आहे पुस्तकाचे लेखक श्री बाबूलाल गाधी यास महाराष्ट्रात भूदान समितीने दान मिळालेल्या जमिनीचे वाटप पूर्ण करण्याकरिता सर्वाधिकार देऊन खास नियुक्त केले होते हे काम त्यांनी जवळजवळ एकहाती पधरा महिन्यात पुरे केले तेव्हा दुसऱ्या विभागातील सर्व लिखाण, लेखकाचा प्रत्यक्ष अनुभव व माहिती यावर आधारित आहे असे म्हणता येते

पहिल्या विभागातील पहिल्या तीन प्रकरणात भूमिहीनांच्या समस्यांची सवसामान्य स्वरूपाची ओळख करून दिली आहे पहिल्या प्रकरणात भारतातील परिस्थितीबाबत थोडक्या आकड्यासहित माहिती दिली आहे पुढील दोन प्रकरणात अनुक्रमे कम्युनिस्ट देशातील प्रयोगाविषयीचा इतिहास आणि आशियातील इतर देश व आफ्रिका यातील परिस्थिती यांचे वर्णन आले आहे यापुढील तीन प्रकरणात भारताच्या नियोजन मंडळाचे भूमिहीनांच्या प्रश्नाबाबतचे घोषित धोरण काय आहे हे दर्शवून राज्य सरकारानी गेल्या पंधरा वर्षांत कळसरक्षण व सोलींग या विषयी केलेल्या कायद्यातील तरतुदींची सारांशाने माहिती दिली आहे प्रत्यक्ष भूदानाबाबतच्या विवेचनाच्या दृष्टीने एष्यवरचा भाग प्रास्ताविकच मानता येईल परंतु कोठेच विस्तार करण्यास सबड नसतां हि हा प्रास्ताविक भाग उपयुक्त माहितीपूर्ण झाला आहे पहिल्या विभागातील यापुढच्या भागात लेखक भूदानाकडे वळले आहेत विचार परिवर्तनाच्या मार्गाव्दल थोडा तात्त्विक विचार, भूदान चळवळीचा जगम आणि भूदान प्राप्तीच्या

प्रयोगातील अखिल भारतातील व विशेषे महाराष्ट्रातील अनुभव या विषयाचा पहिल्या विभागातील उर्वरित प्रकरणात परामर्श घेतला आहे.

पुस्तकाचा खरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे दुसरा विभागच मानला पाहिजे. यातील मुख्य विषय महाराष्ट्रातील भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे केलेले वाटप हा आहे. या विभागात माझ्या मते महत्त्वाच्या बाबी तीन आहेत : पहिली, लेखकाने भूदान समितीच्या सर्वसाधारण आदेशास अनुसरून बनविलेली वाटपपद्धति व तिचे प्रत्यक्ष कार्यातील स्वरूप, दुसरी, भूदानात मिळालेली जमीन व तिचे दाते आणि या जमिनीचे वाटप व वाटपाने निर्मिलेले नवीन भूमिधारक या विषयांची अनेकांगी तपशीलवार दिलेली वर्गीकृत माहिती, तिसरी, वाटपात आलेले अनेक अनुभव व त्यात झालेले मानस-दर्शन.

पहिल्या विभागात लेखकाने भूमि-समस्येचे केलेले विवेचन थोटक असले तरी सत्य तितके माहितीपूर्ण आहे. त्यामुळे भूदान-चळवळीचा उगम व उद्दिष्ट ही कळण्यास मदत होते. त्याचप्रमाणे भूदान-याचनेच्या मागची वैचारिक पाश्र्वभूमि व भूदान-यात्रेत आलेले अनुभव याचे पुरेसे वर्णन दिल्यामुळे या एकदर घटनेचे यथार्थ दर्शन होते अशा तऱ्हेचे सर्वांगीण विवेचन एकत्रित आणले हा या पुस्तकाचा एक विशेष गुण समजला पाहिजे. वर द्याविल्याप्रमाणे पुस्तकातील खरा नवीन व महत्त्वाचा भाग म्हणजे जमीन वाटप महाराष्ट्रात कसे करण्यात आले याविषयीचे साद्यत आकडेसिद्ध विवेचन हाच आहे. तेव्हा याबाबतच प्रस्तावनेत मुख्यतः लिहिणे उचित होईल.

जमीन वाटपाचे प्रयास वर्णिलेले काम पश्चिम महाराष्ट्राच्या वारा जिल्ह्यातले आहे. विनोबाजी महाराष्ट्रात पदयात्रा १९५८ साली झाली व महाराष्ट्रप्रदेश भूदान-यज्ञ समितीने आपल्या बत्तीने जमीन वाटपाचे काम करण्याचे श्री बाबूलाल गांधी याजवर एप्रिल १९५९ मध्ये सोपविले. त्यांनी हे काम एप्रिल १९५९ ते जून १९६० पर्यंत सतत पधरा महिने गावोगाव हिंडून केले श्री गांधी लिहितात की, “हे काम करताना माझी भूमिका एका अभ्यासू विद्यार्थ्याची होती.” श्री. गांधी यांनी आपल्या

पुस्तकात दिलेली माहिती व त्यानी केलेली विषयाची मांडणी यावरून श्री. गांधी यांनी केलेले आपल्या भूमिकेचे वर्णन यथार्थ आहे असे सिद्ध होते. त्याची स्वतःची भूमिका अभ्यासू विद्यार्थ्याची होती, या मुळीच त्याचे पुस्तक इतर अभ्यासू विद्यार्थ्यांस उपयुक्त ठरावे अशा तऱ्हेने लिहिले गेले आहे.

पश्चिम महाराष्ट्रातील वारा जिल्ह्यात भूदानात मिळालेली जमीन एकूण ४१ हजार एकर होती. यातील २६ हजार एकर जमिनीचे प्रत्यक्ष वाटप होऊ शकले १५ हजार एकराचे वाटप श्री. गांधी करू शकले नाहीत या पैकी जवळ जवळ ५ हजार एकर हे खराब क्षेत्र असल्याचे आढळले, २ हजार एकराचे दान मालवानी परत घेतले, आणि २ हजार एकराचे दान वायदेशीर मालकी असल्याखेरीज दिलेले आढळून आले. वाटलेली जमीन ६००१ भूमिहीन कुटुंबांना देण्यात आली. श्री. गांधी यांनी या सर्व बाबीत जिल्हावार तपशीलवार माहिती दिली आहे. श्री. गांधी यांची दृष्टि खरोखर चिकित्सक अभ्यासकाची आहे हे त्यांनी सर्व आकडे घेत असता दास्याचे मानस याविषयी काळजीपूर्वक केलेले प्रोटक वर्णन वाचून स्पष्ट होते. न निविचार, धर्म, श्रद्धा, सामाजिक दडपण इत्यादि अनेक कारणे ही दान मिळू शकते या सर्वांची वर्गवारी व टक्केवारी देण्याइतकी माहिती श्री. गांधी यांनी आपले वाटप-कार्य करताना गोळा केली

वाटप होऊ शकले नाही त्या क्षेत्राबाबतची माहिती तपशीलाने दिली आहे आणि त्यावरून अर्थव्यवहार व समाजपरिस्थिति या बाबतीतले अनेक धारकाचे व छटा घळून येतात. वाटप-पद्धति व वाटप-सघटन याची माहितीहि पूर्णपणे दिली आहे आणि शेवटी या वाटपाच्या कामी दर एकरा तीन आणे एवढा खर्च आला हेहि सांगितले आहे. बंनेकास, 'वितरणातून झालेले मानस-दर्शन' या विस्तृत प्रकरणातील सत्यकथा हाच पुस्तकाचा महत्त्वाचा भाग वाटेल हे मानसदर्शन हृद्य तर आहेच, परंतु त्यातून-सगळ्या पुस्तकातूनच-समाजशास्त्रात करू इच्छिणाऱ्यास उद्बाधक असेहि पुष्कळ आहे

आपण केलेल्या जमीन-वांटपाची एकदर फलश्रुति सांगताना श्री गांधी एके ठिकाणी लिहितात, “सर्वांगीण जागृतीच्या प्रयत्नाचाच जणू नवीन वाटप हा एक कार्यक्रम ठरला ” पण याचबरोबर त्यास हेहि दिसून येते की वाटपाच्या कामात जी चालढकल किंवा उपेक्षा झाली तिच्यामुळे आदोलन पुढे वाढवीत नेण्यास मदत झाली नाही. वरील दोन्ही दृष्टींनी सद्य स्थितीचा विचार होणे हे आवश्यक आहे विनोबानी भूदानाची अभिनव कल्पना पुढे मांडली व त्याच्या वावाहनास लोकाकडून अनपक्षित प्रतिसाद मिळाला त्यामुळे काही अल्पदिवस प्रत्यक्षात घडत आहे असे भासू लागले आणि आपण शांततापूर्ण क्रांतीच्या मार्गावर आहो असे अनेकांस वाटले. भूदानपार्श्वत अनेक अनुभव आले व्यावहारिक अडचणी सोडविण्याचे प्रयत्न होऊ लागले अशी, भूदानाव ग्रामदानात परिवर्तन झाले आणि १९५७ साली येलवाल येथे अखिल भारतातील सर्वपक्षीय भूदान्यानी एकमुळाने ग्रामदान-आदोलनाच्या मूलभूत उद्दिष्टाची व कार्यपद्धतीची प्रशंसा केली. आजवरच्या या चळवळीतील हा उच्चांक समजला पाहिजे. येथून ओहोटीस मुद्दवात झाली. आणि आता हा मार्ग सुकर नाही एवढेच नव्हे तर हा कार्यक्रम आता छुटला अशी सार्वत्रिक समजूत दिसते श्री. गांधी यांच्या पुस्तकामुळे ही नैराशाची भावना काही अशी इर होण्यास मदत व्हावी. पुस्तकाच्या वाचनामुळे काय चुकले व काय सुधारून घेण्याजोगे आहे हे कळू लागल्यास अधिकच बरे

कोणत्याहि अभिनव क्रांतिकारक उपक्रमाच्या तीन अवस्था मानल्या पाहिजेत पहिली विचारमयनाची, दुसरी विचारप्रचाराची व नवकल्पना प्रस्थापनेची, तिसरी विचार व कल्पना प्रत्यक्ष व्यवहारान उत्तरविण्याची. जेथे यातील दुसरी व तिसरी अवस्था बहुतांशी एकसमयावच्छेदे व परस्पर-पूरक अशा घडून येतात तेथे क्रांति खरीचर गमस्वी होऊ शकते भूदान-ग्रामदान चळवळीतील आजवरची खरी उणीव म्हणजे आपणास व्यवहारात वाय करावयाचे आहे या बदलत्या कार्यवस्थांतील अस्पष्ट कल्पना व प्रत्यक्ष व्यावहारिक कार्य करण्याबाबत विलक्षण चालढकल व उपेक्षा विनायाना मळ सापडली असे मानले तरी ही कळ म्हणजे काही जादूचा दिवा नव्हता की ज्यापास स्वतः सिद्ध पुढे वाढून यावे प्रत्येक मानपांत मुक्त, गुप्त प्रवृत्ति

आहेत त्यांस योग्य तऱ्हेनें जाणूत केलें असता अनेक समस्या आपण सामोप-
चारानें सोडवू व शांतता व समाधानाचे वातावरण प्रस्थापित करू हा
विचार आधुनिक युगात सुपरिचित नाही व हा मार्ग व्यवहार्य मानला जात
नाही त्याचा उच्चार, प्रचार व पुरस्कार करण्यात विनायकी लोकात्तर
कल्पवृक्षा व धैर्य दाखविलें हे खचित पण वेबळ प्रचार-पुरस्कारानें समाज-
क्रांति होत नाही ह तेवढेंच खरे नवकल्पनेनें, साधूंच्या वचनांमुळे, मनुष्य
क्षणभर भारावतो पण यामुळे जुने संस्कार व परिस्थितीच दडपण ही
कांही लगेच नाहीशी होत नाहीत वेबळ संप्रवृत्तीनें समस्या सुटत नाहीत
स्थाकरिता संप्रवृत्ति सतत जाग्रत ठेवून विचारपूर्वक दीर्घकालीन व्याव-
हारिक प्रयत्न करावे लागतात हा घेवटचा विचार भूदान-ग्रामदानात
आजवर विसरल्यासारखा दिसतो आणि म्हणून सुरवातीच्या उठावाच्या
मानानें प्रत्यक्ष फळ फार अल्प दिसनें

पण हे एवढ्यावर सपले असे मानण्याचे काही कारण नाही भूदान-
ग्रामदानानें सांगितलेला मार्ग हा आपल्या परंपरेस जुळता आहे, या कल्पना
प्रभावी ठरू शकतात, सर्वांस पटू शकतात हे श्री गांधी यांच्या अनुभवा-
वरून निश्चयपूर्वक सांगता येतं खरी बाण हे लागू सर्वत्र नेऊन विवक्षित
विधायक कार्य श्रद्धापूर्वक परंतु डोळसपणानें करणाऱ्या कायकर्यांची आहे
श्री गांधी, हें वांटप केलें एवढ्यानें सपलें, असे मानत नाहीत हें स्वामी
नवीन भूमिधारकाच्या भावी संघटनेबद्दल जें पुस्तकात लिहिलें त्यावरून
उघड होत चिकित्सक वृद्धानें वाय करून फलनिष्पत्ति अजमावणे आणि
अनुभवास अनुसरून व्यवहार सुधारीत सातत्य राखण हे आतांच्या अवस्थेत
आवश्यक आह श्री गांधी यांचे कार्य व पुस्तक ही वेबळ अपवादार्मक नसून
कार्यवर्षांच्या नवीन पिढीची द्योतक आहेत असे मानल्यास या चळवळीत
आता एक नवीन व अधिक फलदायी कालखंडास प्रारंभ होत आहे अशी
आशा करण्यास हरकत नाही

गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे

२० ऑगस्ट १९६२

ध. रा. गाडगीळ

भारतांतील भूमिसमस्येचें स्वरूप

स्वराज्य मिळाल्यानंतर स्वराज्याचे पहिले दर्शन तू न जी भारताची राज्यघटना करण्यात आली त्या घटनेने भारत नागरिकाला घर्म-जात-पथ-लिंग-भेद न करता नागरिकत्वाचे हक्क (Fundamental Rights) दिले आहेत स्वातंत्र्य आणि समता या दोन महान् हक्काची प्राप्ति भारतातील प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला या घटनेमुळे झाली आहे. या घटनेने नागरिकांच्या मूलभूत हक्काची सनद जाहीर केली, त्याचप्रमाणे तिने काही मार्गदर्शक सूत्रे-निर्देशक तत्त्वे-हि (Directive principles) जाहीर केली आहेत मूलभूत हक्काची सनद अशी आहे की जिला भारत सरकार आणि घटक-राज्ये स्वतः धक्का लावू शकत नाहीत, आणि कोणालाहि ती धक्का लावू देणार नाहीत हे हक्क संरक्षणाकरिता येथील राज्यसत्ता कायद्याने बांधली आहे निर्देशक तत्त्वांतील प्रत्येक कलम नागरिकत्वाची प्रगति साधण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असे मानले असले तरी ते ध्येयसूचक आहे आणि प्रयत्नावलंबी आहे म्हणून आज तूर्त ती तत्त्वे कायद्याच्या क्षेत्रांत आणलेली नाहीत परंतु भारतीय समाजाला जर स्वातंत्र्य आणि समता या महान् तत्त्वप्रणालीकडे आगेकूच करावयाची असेल तर निर्देशक तत्त्वांची अमलबजावणी जितक्या प्रमाणावर या देशात होईल तितक्या प्रमाणात तो प्रगति साधेल इतके महत्त्व या तत्त्वाना आहे.

या तत्त्वांपैकी पुढील निर्देशक तत्त्वांचा येथे उल्लेख करीत आहोत :

(39) The State shall, in particular, direct its policy towards securing—

(a) That the citizens, men and women equally, have the right to an adequate means of livelihood;

(b) That the ownership and control of the material resources of the community are so distributed as best to subserve the common good.

(c) That the operation of the economic system does not result in the concentration of wealth and means of production to the common detriment.*

[३९. सरकार विशेषतः पुढे नमूद केलेल्या गोष्टी अस्तित्वात आणण्याच्या दृष्टीने आपल्या वारभाराचे घोरण आखील :

(अ) स्त्री आणि पुरुष नागरिकांना समान रीतीने निर्वाहाचे पुरेसे साधन मिळण्याचा हक्क असावा,

(ब) समाजाच्या भौतिक साधनाची भालवी आणि तावा याची अशी वाटणी करावी की ज्यातून सामाजिक हित जास्तीत जास्त उत्तम रीतीने साधेल;

(क) अर्थयोजना अमलात आणीत असताना संपत्तीचे आणि उत्पादन-साधनाचे वेद्रीकरण होऊन त्यामुळे समाजहिताचा घात होईल, असे होता कामा नये.]

ज्याला समाजवादी समाजरचना म्हणतात तिचे व दिशासूचन या निर्देशक तत्वात आडळून येते.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. जमीन हा या देशाचा आद्य आधार आहे. येथील शेकडा ८० टक्के लोकांचे निर्वाहाचे आणि संपत्ति-उत्पादनाचे साधन जमीन हेच आहे. संपत्ति-उत्पादनाची आणि चरितार्थाची इतर साधने या देशात अजून शेतीच्या मानाने अल्प प्रमाणात आहेत. या इतर साधनाचा विकास करावयाचा म्हटले तरी त्याकरिता लागणारे भाडविल शेतीच्या उद्योगातूनच संचलित करावे लागणार आहे. बाहेरून कर्जाक भाडविल आणावयाचे म्हटले तरी त्याच्या फेडीचा आधार काही काळपर्यंत शेती हाच असणार आहे. म्हणून शेतीचा व्यवसाय पुढच्या काही काळपर्यंत भारताचा मुख्य व्यवसाय राहणार आहे यात शका नाही. "सेन्ट्रल स्टॅटिस्टिकल् ऑर्गेनायझेशन" (C. S. O.) या संस्थेने भारतातील बुद्योगधद्यातून होणाऱ्या उत्पन्नाचे विभागवार आकडे दिले आहेत ते पुढील प्रमाणे :

*[The Constitution of India, page 19.]

वर्ष	शेती	खाणी कारखाने व लहाने उद्योगधंदे	व्यापार वाहतूक आणि दळणवळण	इतर	एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न
१९४८-४९	४२५०	१४८०	१६००	१३४०	८६७०
१९४९-५०	४४९०	१५००	१६६०	१३८०	९०३०
१९५०-५१	४८९०	१५३०	१६९०	१४४०	९५५०
१९५१-५२	५०२०	१६२०	१७९०	१५००	९९३०
१९५२-५३	४८१०	१७००	१७८०	१५४०	९८३०
१९५३-५४	५३१०	१७७०	१८००	१६००	१०४८०
१९५४-५५	४३५०	१८००	१८१०	१६५०	९६१०
१९५५-५६	४५२०	१८५०	१८८०	१७३०	९९८०
१९५६-५७	५५२९	२०००	१९६०	१८२०	११३०९
१९५७-५८	५३३०	२०९०	२०२०	१९२०	११३६०

माव्हान ५० % टक्के राष्ट्रीय उत्पन्न शेतीमधून पंदा होते हे स्पष्ट आहे.

आपल्या देसात एकूण जमिनीचे जें वर्गीकरण झालेले आहे ते डोळ्यापुढे घेतले तर ग साधनाची आजची स्थिति काय आहे हें लक्षात येईल.

भारतातील एकूण क्षेत्र ७१ कोटी एकर आहे. त्याचे वर्गीकरण-

	क्षेत्र एकर (कोटी)	क्षेत्रा प्रमाण
(१) लागवडीखालील शेतीचे	३०	४२ %
(२) शेतीतील चालू पड	७	१० %
(३) जंगलाचे क्षेत्र	१३	१८ %
(४) ओसाड नापीक	१२	१७ %
(५) पडोत असलेली पण शेतीस साधारण लायक	९	१३ %
	<u>७१</u>	<u>१०० %</u>

लागवडीमालील ३० कोटी एकर क्षेत्र जमिनीच्या आधारावर जी सॅकडा ८० टक्के ग्रामीण कुटुंबे जगन आहेत त्यांचे स्वहान हि लक्षान घेणे आवश्यक आहे :

शेतीच्या आधारे जगणारी एकूण कुटुंबे ७९.८ टक्के-

(१) जमीन-मालक कुटुंबे	२२.२ टक्के
(२) वूळ म्हणून जमीन वसत असलेली कुटुंबे	२७.२ "
(३) थोडी शेती व थोडी मोल-मजुरी करणारी कुटुंबे	१५.२ "
(४) भूमिहीन क्षेत्रमजूर	१५.२ "
	<hr/>
	७९.८

याचा अर्थ या जवळ-जवळ ८० टक्केबापैकी सर्व च जण पुरतेपणी निर्वाहाचे साधन म्हणून जमीन पारण करणारे नाहीत असा होतो.

या ८० टक्केबापैकी सर्वांना च हमखास काम देण्याइतकी आणि त्यावर चरितार्थ चालविण्याइतकी जमीन उपलब्ध नाही. नुबताच जमिनी-बाबत दहावा राष्ट्रीय सॅपल सन्हे भारत सरकारकडून केला गेला, त्यावरील पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत द्वितीय पंचवार्षिक योजनेचे शिल्पकार प्रा महालनोबिस लिहितात : "खेड्यातोल ६॥ कोटी कुटुंबांपैकी १ हून थोड्या अधिक (२३.९ टक्के) म्हणजे १॥ कोटी कुटुंबाजवळ जमीन च नाही, ३ कुटुंबाजवळ एक एकराहून वमी जमीन आहे. म्हणजे जवळ-जवळ निम्म्या सव्येच्या ग्रामीण कुटुंबाजवळ एकतर जमीन च नाही किंवा असल्यास एक एकराहून वमी जमीन आहे, आणि दुसऱ्या टोकास ३ कुटुंबाजवळ १० एकरापेक्षा जास्त जमीन-म्हणजे एकदर जमिनीच्या ६६ टक्के (३ भाग) आहे या १२.८ टक्के कुटुंबांपैकी एक टक्का कुटुंबाकडे ४० एकरापेक्षा अधिक जमीन आहे, म्हणजे एकूण जमिनीच्या १७.५ टक्के जमीन एक टक्का कुटुंबाकडे आहे."

वरील माहितीचा सरळ अर्थ असा की जमिनीची वाटणी अत्यंत विषम आहे. घटनेतोल निर्देशक तत्त्वाचा अमळ व्हावयाचा म्हणजे

इतक्या शेतकरी (छोटे जमीनवाले व भूमिहीन) कुटुंबाचा प्रश्न सोडवावा लागेल. होच ती भारताची भूमि-समस्या होय.

या भूमिसमस्येचे स्वरूप असे आहे की, अनेक ऐतिहासिक आणि भौतिक कारणांनी या देशात जमिनीची विपम विभागणी झाली आहे. प्राचीन काळी, किवहुना इग्रजाचा असल मुरु होण्यापूर्वी काही काळ, शेतोवर निर्वाह करून राहणारा ग्राममजाज स्वयंपूर्ण होता, सर्वांना जमीन होती. गरजेच्या इतर वस्तू निर्माण करणारे उद्योगधंदे होते, वर्ण-व्यवस्थेने परस्परांचा सहकार स्थापन केला होता आणि वर्तव्य नेमून दिली होती. येथे इग्रजी सत्ता स्थापन झाली तेव्हा ही चातुर्वर्ण्याची स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था संपुष्टात आली आगगाडी, बोटी, तारायने व बहातुपीची साधने अस्तित्वात आल्यामुळे ही खेडी जवरदस्तीने जागतिक बाजारपेठेंतील एक घटक बनली येथील कच्चा माल परदेशी जाऊन पक्का माल येथे येऊ लागला. धनिक वर्ग दलाली करणारा व्यापारीवर्ग बनला व पूर्वपिछा निराळ्या प्रकारची शहरे अस्तित्वात आली. ग्रामीण समाजाची स्वयंपूर्णता नष्ट झाली, ग्रामीण उद्योगधंदे बुडाले, जमिनीची मालकी विपम झाली, अनेक लोक साधनविहीन आणि भुक्केगाल झाले. इग्रजी सत्तेने आपल्या सुखसोयीच्या दृष्टीने जी राजमकारभाराची घडी चसविली, शातून नव्या जमीनदाच्या निर्माण झाल्या. देशाच्या काही प्रदेशात, उदा. उत्तर प्रदेश, बंगाल, बिहार इ. ठिकाणी, इग्रजानी जमीनदारी प्रथा निर्माण केली. जमिनीची मालकी सरपारकडे आली. जमीन कसणारा आणि सरपार याच्यामधले मध्यस्थ उत्पन्न झाले. शेतकऱ्याचा कर्ज-बाजारीपणा वाढला आणि दानून च शेतकऱ्यांना पिळगारी सावकाराहो गडली. सावकाराहो म्हणजे सावकाराचे राज्य, उत्पादन-साधनावर आणि शेतकऱ्याच्या श्रमशक्तीवर सावकाराची मालकी, जमिनी सावकाराच्या ताब्यात गेल्या आणि जमीन कसणारा शेतकरी बळ आणि मजूर बनला. जमिनीच्या विपम वाटणीची ही कुळपरंपरा आहे.

आज भारतांतोळ जमिनीच्या मालकीचे स्वरूप काय आहे हे, वर जे आम्हे दिशे आम्हेन त्यावरून, स्थूल मानाने समजून घेईल. त्यातून

मालकीत असणारी विपमता सहज दिसून येण्यायोगी आहे. शेतीवर जमणारी कुटुंबे आणि त्याचे प्रकार एवढ्यावरून जमिनीची वाटणी बरोबर लक्षात येणार नाही. त्याकरिता जमीन-धारणा-क्षेत्र (Holding), क्षेत्रमान-परत्वे शेतकऱ्याचे पडणारे गट, त्याच्याकडे असलेली जमीन आणि एकूण जमीन-क्षेत्राशी त्याचे असलेले प्रमाण हे पहावे लागेल. ते पुढे दिले आहे :

क्षेत्र (Holding) शेतकऱ्याचे त्याचेकडील एकूण एकूण क्षेत्राशी
शे. प्रमाण क्षेत्र (कोटी एकर) त्याचे शे. प्रमाण

१ एकरापेक्षा कमी	१६.८	.३७	१.०
१ ते २॥ एकर	२१.३	१.७०	४.६
२॥ ते ५ एकर	२१.०	३.६०	९.९
५ ते १० एकर	१९.१	६.५०	१७.६
१० ते २५ एकर	१६.२	१२.५०	३२.५
२५ ते ५० एकर	४.२	७.०३	१९.०
५० एकरापेक्षा जास्त	१.४	५.६	१५.४
		<u>३७.३०</u>	

वरील कोष्टकावरून ज्यांच्याकडे जमिनी आहेत अशा लोकांचे परस्परशी प्रमाण दिसून येते, परन्तु या व्यतिरिक्त शेतीवर निर्वाह करणारी पण जमिनीचे मालक नसणारी अशी १॥ कोटी कुटुंबे या देशात आहेत. या शेत-मजुराची संख्या सारखी वाढत गेली आणि त्या मानाने मालक अगर कूळ म्हणून शेत जमीन करणाराची संख्या कमी कमी होत गेली. सन १९२१ मध्ये दर हजारी शेतकऱ्यात २९१ शेतमजूर होते, त्याची प्रत्यक्ष संख्या २ कोटी १० लक्ष होती. १९३१ साली दर हजारी शेतकऱ्यात शेत-मजुराचे प्रमाण ४०७ होते, म्हणजे त्याची प्रत्यक्ष संख्या ३ कोटी ३५ लक्ष झाली होती.

या सर्व परिस्थितीचा समाजजीवनावर असा परिणाम झाला की जमीन कसणारा शेतकरीवर्ग (बहुतांशी कूळ आणि मजूर) आणि

विनवणसारा गैरहजर मालकवर्ग असे दोन वर्ग निर्माण झाले यात पहिल्या वर्गाच्या जोवावर ऐतखाऊपणाने दुसरा वर्ग जगू लागला वसणान्या वर्गाला त्याच्या मेहनतीचे फळ पदरात पडले पाहिजे ते मिळेनासे झाले कूळ असले तरीमुढा त्याची हि स्थिति जवळ जवळ मजुरासारखी राहिली दिवाय जमीनमालक अशाना आपल्या घरगुती कामाकरिता राबवून घेत ते वेगळेंच यातून च हळू हळू गैरहजर जमीनमालकाविषयी कसणान्या शेतकऱ्याच्या व मजुराच्या मनात घोषणामुळे, अन्यायामुळे, अढी उत्पन्न झाली असल्यास नवल नाही. श्री जवाहरलाल नेहरू आपल्या आत्मचरित्रात एके ठिकाणी लिहितात

“त्याच्या दुखाच्या अगणित गोष्टी मी ऐकल्या, कवर मोडून-टाकणाऱ्या त्याच्या कर्जाची हकीकत ऐकली, त्याच्याकडून उबळत्या गेलेल्या मजुराच्या गोष्टी समजल्या, शेतीवरून आणि होपडघामधून त्यांना जबरदस्तीने हुसकून लावीत अस-याची व ते भरडले जात असल्याचीं वर्णने ऐकली त्याच्या चहूबाजूला गिघाडे फिरट्या घालीत होती. जमीनदाराचे गुमास्ते, सावकार, पोलीस वर्गरे सर्व, त्यांना बरोबर आपली शिकार बनवीत होणे दिवसभर अविरात मेहनत केल्यानंतरमुढा आपण जें काही पैदा केले आहे ते आपले नाही असे किमानाला दिसून येत होते, त्याच्या नशिबी केवळ जोडे, लाथाबुक्क्या, शिव्या आणि उपासमार होती, आमच्या शेतकऱ्याच्या भयभीत, निराशापूर्ण आणि खोल गेलेल्या डोळ्यातून अविक दु खद दृश्य कुठे हि पहायला मिळायचे नाही खरोखर आमच्या शेतकऱ्यानीं वर्पनिवर्षे किती ओझें आपल्या डोक्यावर वाहिले आहे बरे !”

[An Autobiography-Jawaharlal Nehru, page 52]

तथापि भारतातील हा शेतकरी-समाज एकप्रकारे सोशीक आणि स्वभावाने दबून राहणारा असल्यामुळे त्याने बड केले नाही इतकेच

इंग्रजी अमदानीत वारसा-हक्काच्या कायद्याने मालमत्तेच्या विभागणीची सोय करून दिल्यामुळे विभवत कुटुंब-पद्धति चादली आणि जमीन-वाल्या वर्गात कुटुंबाच्या फारकतीबरोबर वाटभाला आलेल्या जमिनीची हि

फारकत होऊ लागली त्यामुळे जमिनीचे विभाजन होऊन जमिनीचे तुकडे झाले त्यामुळे शेतीची कसणूक, उत्पादनाचे प्रमाण, शेतकऱ्याचा उत्साह, हे सर्व बिघडून गेले ही स्थिति बिहार, पंजाब बंगाल, उत्तरप्रदेश या जमीनदारीप्रधान प्रदेशांची च आहे असे नाही तर मुंबई-मद्राससारख्या रयतवारी पद्धति असलेल्या प्रदेशात हि आहे भारतातील शेतजमिनीचे सरासरी धारणाक्षेत्र (Holding) हे त्या मानाने फार कमी आहे शेतीची चौकशी करणाऱ्या रॉयल कमिशनने १९२८ साली हे प्रमाण पुढीलप्रमाणे दिले आहे. "मुंबई १० २ एकर, पंजाब ९ २ एकर, मध्यप्रदेश ८ ५ एकर, मद्रास ४ ९ एकर, उत्तर प्रदेश ३.१ एकर, आहे" (Royal Commission on Agriculture in India, page 9) पाहून अगदी अलीकडे 'रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया' ने जी माहिती गोळा केली आहे त्यावरून असे दिसून येते की ओरीसातील जमीन-धारणा-क्षेत्रांपैकी ६० टक्के आणि उत्तर प्रदेशातील जमीन-धारणा-क्षेत्रांपैकी ६६ टक्के धारणा-क्षेत्रे (Holdings) ३ एकराच्या खालची आहेत, तर मद्रासमध्ये बँकडा जवळ-जवळ ८४ धारणा-क्षेत्रे (Holdings) पाच एकराच्या खालची आहेत आणि "सरकारी अंदाजावरून असे उघडकीस आले आहे की मुंबई राज्यात धारणा-क्षेत्राची म्हणजे सातत्याची सराया १९०४-०५ मध्ये जी १२,७२,१०२ होती त्याहून १९४३-४४ मध्ये २२,७१,००० पर्यंत ती वाढली आहे" १९४५ साली नेमलेल्या दुप्पाळ-चौकशी-समितीला असे दिसून आले की सर्व प्रान्तांमध्ये सातत्याचे वाढते तुकडे करण्याकडे प्रवृत्ति वाढत आहे २५ एकराचे खाले १२५ अलग अलग खाल्यात विभागले गेले आहे अशी उदाहरणे याही कमी नाहीत " [India at a Glance, page 256]

जमिनीच्या होणाऱ्या विषम वांटणीच्या जोडीला दुसरी एक अहितकारक चटना हि घटली ती म्हणजे कुटीर व ग्रामीण अयोग्यदे जवळ जवळ बुडाले. शेतकऱ्याला जोडपंदा राहिला नाही त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची

सह्या अधिकाधिक वाढू लागली.* ज्यांना शक्य होते त्यांनी शहराचा रस्ता धरला व नव्या निघत असलेल्या उद्योग-व्याप्त ते मजूर बनले, पण तेथे हि मर्यादाच होती. एका प्रमाणाबाहेर शहरात हि कोठे रोजगार होता ? तेव्हा शेकडो ग्रामीण स्त्रीपुरुषांना त्याच टीचमर जमिनीच्या तुकड्यावर किंवा हंगामी मोलमजुरीने मिळेल त्यावर अवलंबून राहावे लागले. त्यामुळे लाखो लोक बेकार व अधंपोटी राहिले.

स्वराज्यानंतर हि वरील परिस्थितीत विशेष फरक पडलेला दिसत नाही. आज हि शेतीच्या व्यवसायावर जगणाऱ्या ६॥ कोटी कुटुंबांपैकी १॥ कोटी कुटुंबांना जमीन च नाही. या कुटुंबांची आज सर्वात अत्यंत वाईट अशी दशा आहे. राष्ट्राचे सरासरी उत्पन्न दरडोई २८१ रुपये आहे. औद्योगिक मजुरांचे दरडोई उत्पन्न २६५ रुपये आहे, तर शेतमजुरांचे दरडोई उत्पन्न १०९ रुपये आहे. अशा रीतीने आज भूमिहीन मजूर सर्वात दरिद्री आहे. आर्थिक दृष्टीने जसे ते नागविलेले आहेत तसे सामाजिक अन्यायाने ते पीडलेले-दवलेले आहेत. 'अखिल भारतीय खेतीहर मजदूर जांच समिती'ने जो रिपोर्ट तयार केला आहे, त्यामध्ये खालील आकडे पहावयास सापडतात :

“या शेतमजूरामध्ये ११ टक्के क्षत्रिय, ७.४ टक्के मुसलमान, २.४ टक्के ब्राह्मण, १.७ टक्के बनिये, १.८ टक्के अन्य जातीचे लोक आहेत, आणि ६६.७ टक्के हरिजन-आदिवासी आहेत ”

एवढा मोठा समाजातील वर्ग भुकेकगाल, मागसलेला, अन्न व पीडित ठेवून सामाजिक स्वास्थ्य कधी हि निर्माण होणार नाही. कारखान-

* खालील आकड्यावरून ते दिसून येईल .

साल	प्रमाण
१८८१	५८.००
१८९१	६१.०६
१९०१	६६.०५
१९२१	७१. ६
१९३१ ज्या सुमारास	७३. ९

दारीतील मजूर एकत्र काम करतात, ते सघटित होऊ शकतात, सामाजिक परिस्थिति जाणण्याची कुवत काही अशी त्याच्यामध्ये येते. परन्तु खेडोपाडी पसरलेला हा शेतमजूर विखुरलेला असल्यामुळे आणि निरक्षर व सर्वस्वी पराधीन असल्यामुळे तो सघटित होऊ शकलेला नाही, आणि त्याला वाचा हि फुटलेली नाही. समाजाच्या खालच्या थरात दडपल्या गेलेल्या अशा मजुराचा प्रश्न स्वराज्यानंतर डोळ्याआड करता येणार नाही या प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर शोधले पाहिजे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात जी लोकजागृति झाली आहे व आपल्या राज्यघटनेने ज्या आकाशा जनतेमध्ये निर्माण केल्या आहेत त्या लक्षात घेतल्या तर या प्रश्नाची किती निवड आहे याची कल्पना येईल.

अलाहाबाद येथे १९५४ सालच्या भारतीय शेती-अर्थशास्त्र-संस्थेच्या १५ व्या वार्षिक अधिवेशनापुढे अध्यक्ष म्हणून भाषण करताना प्रा. श्री. धनंजयराव गाडगीळ यांनी या जमिनीच्या भुकेसंबंधी पुढील उद्गार काढले होते :

“ग्रामीण-पत-पाहणी (Rural Credit Survey) मध्ये अप्रत्यक्ष रीत्या उपलब्ध झालेला महत्वाचा पुरावा ही जमिनीची भूक केवढी आहे हे चांगल्या रीतीने दर्शवितो ‘तुमची कर्जाची गरज कितीशी आहे व कर्ज मिळाल्यास ते तुम्ही कोणत्या कारणी लावाल’ असे प्रश्न त्या पाहणीत शेतकऱ्यांना विचारण्यात आले होते. या प्रश्नांना त्यांनी जी उत्तरे दिली त्यावरून हे चांगलेच स्पष्ट होते. खालच्या थरातील म्हणजे गावातील शेतकऱ्यांची त्यांच्याकडे असलेल्या शेतीच्या आकारमानाप्रमाणे ऋमवारी लावली अमता सालच्या अर्ध्या थरातील-शेतकऱ्यांची कर्जाची बरोचशी गरज जमीनखरेदीसाठी असल्याचे आढळून आले. त्यांच्या कर्जाच्या एकूण गरजेपैकी ४० टक्क्यांहून अधिक गरज जमीनखरेदीसाठी होती हे त्यांनी दिलेल्या उत्तरावरून आढळून येते. या थरातील शेतकऱ्यांचा जमीनखरेदीसाठी झालेला सरासरी प्रत्येकी खर्च १२ रु. होता तर त्यासाठी त्यांची कर्जाची सरासरी गरज प्रत्येकी ३३३ रु. होती. जमीनखरेदी एवढ्या अल्पप्रमाणात होण्याचे कारण कर्जाचा पुरवठा नाही हे जेबडे आहे तेथेच व विकत घेण्यास जमीन

हि फारशी उपलब्ध नाही ह हि आहे म्हणून कर्जपुरवठा होऊ शकला असता तर जमिनीची अधिक प्रमाणावर खरेदी झाली असती असे म्हणता येणार नाही प्रत्येकास आपली जमीन खरीदावयाची आहे पण खरेदीसाठी नवी जमीन च उपलब्ध नाही कर्जपुरवठ्याची किती हि सोय केली तरी, अशी परिस्थिति असल्यामुळे, प्रत्येकाला अधिक जमीन खरेदी करणे शक्य होणार नाही तथापि विशेषत खालच्या यरातील शेतकरी सर्वात अधिक महत्त्व जमीनखरेदीस देतो असे यावरून स्पष्टपणे दिसून येते 'ग्रामीण पत पाहणी अहवालातील माहितीवरून जमिनीची भूक पुराव्यानिशी सिद्ध होते

“ग्रामीण पतपाहणीमध्ये उपलब्ध झालेल्या अन्य माहितीमध्ये बिनशेतकरी वर्गात ग्रामीण भागातील शेतकरी न वसणान्या व्यापारी, सावकार, कारागार व मजूर लोकांचा समावेश होतो हा वर्ग जरी समिथ असला तरी त्यामध्ये बहुसंख्या कारागीर व मजूर वर्गाची च प्रामुख्याने होती या वर्गाची स्थिति खालच्या यरातल्या ३० टक्के शेतकऱ्यांपेक्षा-सुद्धा हलाखीची होती, असे च आढळून येते यावरून भूमिहीन मजुराची व खालच्या प्रतीच्या ग्रामीण कारागीर वर्गाची आर्थिक स्थिति फार च खालावलेली आहे हे च सिद्ध होते अशा परिस्थितीत जमिनीचा अगदी लहान तुकडा मिळाला तरी आपली स्थिति सुधारेल अशी या भूमिहीन वर्गाची साहजिक च भावना होते व निर्वाहाचे हे खात्रीचे साधन आपणास मिळेपर्यंत आपली स्थिति सुधारणे शक्य नाही असे हि त्यांना वाटते ”

जमिनीची भूक किती तीव्र असू शकते हे शहरवासी कदाचित् समजू शकणार नाहीत किंवा त्यांना ती जाणवणार नाही, परन्तु जगातल्या मोठ-मोठ्या नात्याची आणि परिवर्तनाची जन्मदात्री 'जमिनीची भूक' ही आहे ही गोष्ट क्रान्त्याचा इतिहास जाणणाऱ्यांना माहीत आहे

दारीतील मजूर एकत्र काम करतात, ते सघटित होऊ शकतात, सामाजिक परिस्थिती जाणण्याची कुवत काही अशी त्याच्यामध्ये येते. परंतु खेडोपाडी पसरलेला हा शेतमजूर विखुरलेला असल्यामुळे आणि निरक्षर व सर्वस्वी पराधीन असल्यामुळे तो सघटित होऊ शकलेला नाही, आणि त्याला वाचा हि फुटलेली नाही समाजाच्या खालच्या थरात दडपल्या गेलेल्या अशा मजुराचा प्रश्न स्वराज्यानंतर डोळ्याआड करता येणार नाही या प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर सोपलं पाहिजे

स्वातंत्र्योत्तर काळात जी लोकजागृती झाली आहे व आपल्या राज्यघटनेने ज्या आवाक्षा जनतेमध्ये निर्माण केल्या आहेत त्या लक्षात घेतल्या तर या प्रश्नाची किती निवड आहे याची कल्पना येईल

अलाहाबाद येथे १९५४ सालच्या भारतीय शेती-अर्थशास्त्र-संस्थेच्या १५ व्या वार्षिक अधिवेशनापुढे अध्यक्ष म्हणून भाषण करताना प्रा. श्री धनंजयराव गाडगीळ यांनी या जमिनीच्या मुकेशवधी पुढील उद्गार काढले होते

“ग्रामीण पत पाहणी (Rural Credit Survey) मध्ये अप्रत्यक्ष रीत्या उपलब्ध झालेला महत्वाचा पुरावा ही जमिनीची भूक वेवढी आहे ह्याचाला रीतीने दर्शवितो ‘तुमची कर्जाची गरज कितीशी आहे व कर्ज मिळाल्यास ते तुम्ही कोणत्या कारणी लावाल’ असे प्रश्न त्या पाहणीत शेतकऱ्यांना विचारण्यात आले होते या प्रश्नांना त्यांनी जी उत्तरे दिली त्यावरून हें चांगलें च स्पष्ट होतें खालच्या थरातील म्हणजे गावातील शेतकऱ्यांची त्यांच्याकडे असलेल्या शेतीच्या आकारमानाप्रमाणे ग्रामगरी लावली असता खालच्या अर्द्या थरातील-शेतकऱ्यांची कर्जाची बरीचशी गरज जमीनसरेदीसाठी असल्याचे आढळून आले त्यांच्या कर्जाच्या एकूण गरजेपैकी ४० टक्क्यांवरून अधिक गरज जमीनसरेदीसाठी होती हें त्यांनी दिलेल्या उत्तरावरून आढळून येत या थरातील शेतकऱ्यांचा जमीनसरेदीसाठी झालेला सरासरी प्रत्येकी रुपये १२ रु होता तर त्यामाठी त्यांची कर्जाची सरासरी गरज प्रत्येकी ३३३ रु होती जमीनसरेदी एवढ्या अल्पप्रमाणात होण्याचे कारण कर्जाचा पुरवठा नाही हें जेवढें आहे तेवढें च विचन घेण्यास जमीन

हि फारशी उपलब्ध नाही ह हि आहे म्हणून वज्रपुरवठा होऊ शकला असता तर जमिनीची अधिक प्रमाणावर खरेदी झाली असती असे म्हणता येणार नाही प्रत्येकास आणखी जमीन खरोदावयाची आहे पण खरेदीसाठी नवी जमीन च उपलब्ध नाही कर्जपुरवठ्याची किती हि सोय केली तरी, अशी परिस्थिति असल्यामुळे, प्रत्येकाला अधिक जमीन खरेदी करणे शक्य होणार नाही तथापि विशेषत खालच्या थरातील शेतकरी सर्वात अधिक महत्त्व जमीनखरेदीस देतो असे यावरून स्पष्टपणे दिसून येते 'ग्रामीण पत पाहणी' अहवालातील माहितीवरून जमिनीची भूक पुराव्यानिशी सिद्ध होते

“ग्रामीण पतपाहणीमध्ये उपलब्ध झालेल्या अन्य माहितीमध्ये वित्तशेतकरी वर्गात ग्रामीण भागातील शेती न कसणाऱ्या व्यापारी, सावकार, कारागीर व मजूर लावाचा समावेश होतो हा वर्ग जरी समिथ असला तरी त्यामध्ये बहुसंख्या कारागीर व मजूर वर्गाची च प्रामुख्याने होती या वर्गाची स्थिति खालच्या थरातल्या ३० टक्के शेतकऱ्यांपेक्षा-सुद्धा हलाखीची होती, असे च आढळून येते यावरून भूमिहीन मजुराची व खालच्या प्रतीच्या ग्रामीण कारागीर वर्गाची आर्थिक स्थिति फार च खालावलेली आहे हे च सिद्ध होते अशा परिस्थितीत जमिनीचा अगदी लहान तुकडा मिळाला तरी आपली स्थिति सुधारेल अशी या भूमिहीन वर्गाची साहजिक च भावना होते व निर्वाहाचे हे खात्रीचे साधन आपणास मिळेपर्यंत आपली स्थिति सुधारणे शक्य नाही असे हि त्यांना वाटते ”

जमिनीची भूक किती तीव्र असू शकते हे शहरांसाठी कदाचित् समजू शकणार नाहीत किंवा त्यांना ती जाणवणार नाही, परंतु जगातल्या मोठ-मोठ्या राष्ट्रांची आणि परिवर्तनाची जन्मदात्री 'जमिनीची भूक' ही आहे ही गोष्ट क्रान्त्याचा इतिहास जाणणाऱ्यांना माहीत आहे

इतर देशांतील भूमिसमस्या व तिचा उकल

(रशिया, पूर्वं युरोपचे देश व चीन)

भूमिसमस्येचा विचार करताना जमिनीच्या न्याय्य वाटणीचा प्रश्न जसा भारतात महत्त्व पावला आहे तसा च तो जगातील इतर सर्व देशांमध्ये हि महत्त्वाचा मानला गेला असल्याचे आढळून येईल. राजकीय श्रुति जेथे जेथे घडून आली अशा प्रत्येक देशाला भूसमस्या सोडवणे आवश्यक झालेले दिसते. ऐतिहासिक काळात जमीन मुदलक व भाणसे कमी अशी स्थिति होती, तेव्हा ज्याला जशी लागली किंवा गवसली तशी जमीन त्याने मालकीची केली. राजसत्ता हि अशा लोकांच्या हाती असल्यामुळे ही मालकी अजरामर झाल्यासारखी झाली. परंतु जसजसा काळ लोटला, लोकसंख्या वाढली, गरजा वाढल्या तसतशी जमिनीची मागणी आणि किंमत दोन्ही वाढली. समाजात त्यावरून उच्च-नीच, गरीब-श्रीमंत, अशा प्रकारचे वर्ग पडले आणि जमिनीच्या मालकीवरून दर्जा ओळखला जाऊ लागला आणि त्याबरोबर च जमीनविषयक झगडे हि वाढले. जमिनीची विषम वाटणी व बेकाराची जमीनविषयक भूत किती स्फोटक होऊ शकते याचे प्रत्यक्ष देशोदेशीच्या इतिहासात सापडते. समाजशास्त्रातून युरोप व आशिया खंडातील देशांमध्ये भूमिसमस्या सोडविण्याचे जे भिन्नभिन्न प्रयत्न केले गेले आहेत त्याचे ओळखते समालोचन करणे आपल्या अभ्यासाला उपयोगी होईल.

रशिया

१९१७ साली रशियामध्ये झारशाही नष्ट केली जाऊन पहिल्या प्रथम लोकांचे राज्य आले, आणि त्यांनी जमिनीच्या फेरवाटपाची घोषणा केली. त्यापूर्वी जमिनीची वाटणी खालीलप्रमाणे होती -

(१) १९ कोटी एकर जमीन ३० हजार मोठ्या जमीनदारांजवळ

(२) २० कोटी एकर जमीन १ कोटी ५ लक्ष गरीब शेतकरी कुटुंबाजवळ.

याचा अर्थ गरीब कुटुंबाजवळ सरासरी १९ एकर जमीन होती, तर एका मोठ्या जमीनदाराकडे सरासरी ५९ हजार एकर जमीन होती. ५० लाख गरीब शेतकरी असे होते की ज्याच्याजवळ २॥ ते ५ एकर जमीन होती. शेकडा १५ टक्के गरीब शेतकरी असे होते की ज्याच्यापाशी काहीच जमीन नव्हती *

रशियामध्ये सर्वसामान्य शेतकरी बराच काळ पूर्ण गुलाम आणि काही काळ अर्धगुलाम अशा अमानुष अवस्थेत जगत आला होता. त्याच्यात युगायुगाचा असतोप घुमसत होता आणि त्याच्यावर होणाऱ्या जुलुमाची, अन्यायाची चीड त्याच्या निकटच्या मध्यम वर्गातील शिक्षित-अर्ध-शिक्षित तरुण वर्गात वाढत जात होती. गरिबाची पिळवणूक करून त्यावर ऐपथाराम करणाऱ्या बड्या जमीनदाराविषयी आणि जमीनदाराचा हि जमीनदार जो शार त्याच्याविषयी या तरुणांच्या अंतःकरणात तीव्र द्वेष निर्माण झाला होता. १९ व्या शतकाच्या मध्यात कालं भावसंचे तत्त्वज्ञान साऱ्या युरोपभर पसरले होते. या तत्त्वज्ञानाचा अनेक तरुणांच्या भावनाशील अंतःकरणावर परिणाम होऊन त्यांनी कम्युनिस्ट समाजाचे स्वप्न आपल्या चित्तात जोपासले आणि ते प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांनी ठिकठिकाणी आतंकवादी उठाव केले. त्यांपैकी एक उठाव रशियामध्ये १९०५ ते ०७ या काळात झाला. कित्येक जमीनदारांना ठार मारून त्यांनी त्यांच्या जमिनी, धान्य, गुरे डोरे, आणि शेतीची औजारे हिसकावून घेतली परंतु शारने हा उठाव दडपून टाकला. मोठे मोठे कम्युनिस्ट पुढारी देशाच्या बाहेर पळाले. शारच्या सरकारने भाडविलवादी तत्त्वावर मोठे मोठे शेतकीचे 'कारखाने' चालविण्याला प्रोत्साहन दिले. मोठमोठ्या श्रीमंत शेतकऱ्यांनी (कुलकांनी) हजारो एकराचे फार्म्स बनविले, सरकारकडून त्यांना उत्तम जमीन, निरनिराळ्या सवलती

*How the agrarian problem has been solved in the U. S. S. R.-D S. Kolpakov-page 9, published by the Information Department of the U. S. S. R.

आणि कर्जे मिळाली. गरीब शेतकरी मात्र बरवाद झाला, त्याला आपली जमीन नाममात्र रक्कम घेऊन बड्या जमीनदारांना (कुलकाना) विकावी लागली आणि कामाच्या शोधार्थं गावे सोडून शहरात जावे लागले. पहिल्या महायुद्धात रशियाचे पुष्कळ लोक रणागणावटू कामास आले. शेतकरी बुटुबात काम करू शकणारे असे घष्टपुष्ट लोक राहिले नाहीत, शेतीचे क्षेत्रफळ घटले आणि पीक हि कमी झाले. देशात हाहा वार माजला, शहराच्या विरुद्ध मजूर, शेतकरी आणि बुद्धिजीवी मध्यमवर्ग यांच्यामध्ये द्रोह उत्पन्न झाला, आणि शेवटी या द्रोहातून विद्रोह पैदा होऊन झारशाही उलथली गेली.

परन्तु सर्व सत्ता केवळ कम्युनिस्टांच्या हाती आली असे झाले नाही. त्यामुळे झारशाही गेली तरी शेतकऱ्यांची जमिनीची भूक भागली नाही. बोल्शेविक पक्षा शेतकऱ्यांना-विशेषकरून शहरातील मजुरांना-सघटित करीत होता. त्यांनी मजूर, मुक्त सैनिक आणि शेतकरी यांची सोव्हिएट्स स्थापन केली. शेतकरी-मजुरांची खेड्यात व शहरात छोटी छोटी दले हि बांधली. या सर्वांतून बोल्शेविकांची एक शक्ति जमा होत चालली. ठिकठिकाणी शेतकऱ्यांच्या कमिटीच्यानी, जमिनदारांच्या रियासतीवर आपला सावा केला. जुने वारभारी (मॅनेजर) काढून टाकून आपल्या लोकातून नवे वारभारी (मॅनेजर) नेमले, आणि या रियासतीची व्यवस्था पाहण्यासाठी आपल्या कमिटीचा बनविल्या. यावेळचे रशियाचे सरकार तात्पुरते होते. त्यांनी लष्कर पाठवून शेतकऱ्यांचा आणि कम्युनिस्टांचा हा उपक्रम मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला परन्तु अनेक ठिकाणी सैनिक च लोकांना जाऊन मिळाले, आणि कम्युनिस्ट पार्टीच्या नेतृत्वाखाली या सरकारचा पराभव होऊन सोव्हिएट्सच्या मूनियननें साऱ्या रशियाची सत्ता विसान-नामगारांच्या नावावर आपल्या हाती घेतली.

लगेच दुसऱ्याच दिवशी सोव्हिएट कॉन्ग्रेसनें जमिनीसंबंधी प्रस्ताव करून जमीनदारांचा मालकी हक्क वसला हि मोबदला न देतां रद्द करून टाकला. देशातल्या सर्वच्या सर्व जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण झाले. जमीन विवणे विद्या तरीदणे बंद झाले जमीनदारांच्या, धार्मिक मदिराच्या आणि राजघराण्यांच्या जमिनी रावणाऱ्या विसानाना मोफत दिल्या गेल्या. स्त्रियांना पुढ्याच्या बरोबरीने जमीन घेण्याचा हक्क मिळाला.

*जमिनीसंबंधी जे मूलमूल घोरण किंवा सिद्धांत ठरविण्यांत आले त्यात—

- (१) सर्व जमीन सान्या जनतेची संपत्ति मानली जावी, कसणारे असतील त्यानीच तिचा उपयोग करावा.
- (२) कसणाऱ्या शेतकऱ्यामध्ये जमिनीचे वाटप करण्यावर नियंत्रण स्थानिक (Soviet) त्याचप्रमाणे मध्यवर्ती सरकारी संस्थेने करावे.
- (३) जमीन शेतकरी किती कसू शकेल यावर किंवा त्याच्या चरितार्था-करिता किती आवश्यक आहे ते पाहून तितकी दिली जावी.
- (४) सर्व जमीन वेळोवेळी पुन्हा वाटपित जावी.
- (५) जमिनीच्या पट्ट्याचे रूज काय असावे—कौटुंबिक, मोठे फार्म, सामुदायिक की सहकारी हे त्या त्या गावच्या (Soviets) च्या मर्जीवर सोपविण्यात यावे.

क्रांतीपूर्वी शेतकऱ्यांच्या बाबरात एकूण ३६॥ कोटी एकर जमीन होती, श्रांतीनंतर जमिनीच्या बाबतीत जो प्रयत्न केला गेला, त्यामुळे शेतकऱ्यांना आणखी ४८ कोटी एकर जमीन मिळाली. परंतु शेतकऱ्यांना आपल्या मर्जीनुसार जमीन करण्याचे स्वातंत्र्य फार वाळ लाभले नाही. सोव्हिएट सरकारने उत्पादन खूप मोठ्या प्रमाणावर वाढविण्यासाठी शेतांत 'वारखानदारी' आणण्याचे योजिले. त्याकरिता लहान लहान जमिनी त्यानी सतम वेत्या, व हजारो एकराचे फार्मस बनविले. स्वतंत्रपणे जे जमिनी वसत होते, त्यांना या मोठ्या फार्मसवर कामाला लावले, आणि ज्यानी या व्यवस्थेला विरोध केला त्याची त्यानी अक्षरसा नत्तल केली. द्वाजतीत एक म्हण आहे की, बुश्याला अगोदर शिबी दायची आणि मग त्याला गोळी घालायची. त्याप्रमाणे जमिनीवर प्रेम करणाऱ्या आणि जमिनीची मालकी न सोडू इच्छिणाऱ्या शेतकऱ्यावर 'कुलक' 'प्रतिश्रांतिवादी' वर्गरे आरोप करून त्यांना नेस्तनाबूत करण्यात आले. या मोहिमेंत विंती हजार, नव्हे लाख शेतकरी मारले गेले याची मक्की गणती कोठे च नाही.

*How the Agrarian problem has been solved in the U. S. S. R. —D. S. Kolpakov, p. 17-18.

रशियाच्या औद्योगीकरणाकरिता शेतीपासून होणाऱ्या उत्पादनाचा उपयोग करून घेण्याच्या दृष्टीने सामुदायिक शेतीचे नाना प्रयोग सोव्हिएट सरकारने सक्तीने आतापर्यंत अमलात आणले, परंतु कम्युनिस्ट शिक्षणप्रणालीत चार पिढ्यांना तयार करूनमुद्धा शेतकरीवर्ग असतुष्ट असल्याचे आणि त्याच्या हातून आवश्यक तितके उत्पादनाचे काम होत नसल्याचे सरकारला आढळून आले आहे. नागरट, कुळवण, पेरणी, कापणी अशा क्रियाकरिता सामुदायिक उठावणी करण्याच्या दृष्टीने सरकारला, जनतेला नित्य नवे आदेश देऊन, सरकारी मोहिमा (Campaigns) काढाव्या लागतात, शेतावरच्या अवजाराची, धान्याची, बियाणाची चोरी होते, यावरून सक्तीची सामुदायिक शेती शेतकऱ्यात आपलेपणा उत्पन्न करण्याला कारणीभूत झाली आहे असे दिसत नाही. इकडे इज्रायेलमध्ये पाहिले तर स्वेच्छेने बनविलेले क्वीबूस इ. मध्ये अशा चोऱ्याचे बऱे प्रकार मुळीच आढळत नाहीत, ही एक लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट मानली पाहिजे. शेतकरी हा वेवळ एक धंदवाला नाही. तो जमिनीचे लेकरू आहे, ही गोष्ट निसर्ग अनेक विवृतीतून हि प्रकट करीत असतो. रशियामध्ये 'कुलक' नाहीसे झाले तरी शेतकऱ्याची स्वतःच्या जमिनीची भूक नाहीशी झाली नाही. सोव्हिएट सरकारला या भुकेपुढे आता नमावे लागत आहे आणि अधिकाधिक नमावे लागेल असे दिसत आहे.

पूर्व युरोपचे देश

पूर्व युरोपचे देश सोव्हिएट रशियाला लागूनच आहेत. ते आज, युगोस्लाव्हिया यणळून, रशियाचे 'उपग्रह' (Satellites) समजले जातात. युगोस्लाव्हिया १९४८ सालापर्यंत सोव्हिएट रशियाशी सबद्ध होता. त्यानंतर तो आपली घोरणे स्वतःपणे आखू लागला आहे. पूर्व युरोपातील बाकीचे पोलंड, रमानिया, हंगेरी, चेकोस्लोव्हाकिया इ. देश कम्युनिस्ट राजवटीचे आहेत आणि अतिशय सर्व सत्ता तेथे सोव्हिएट रशियाची चालते. कारण "कॉमिन्फॉर्म" (Cominform) या जागतिक सभटनेमधील हे देश आहेत. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोप खऱ्यात देशांचो जी घट्टण आणि यादणी झाली त्यात या देशावर रशियाने आपली दोस्ती एव प्रकारे स्थापली आहे. आणि

यांपैकी प्रत्येक देशात तेथील कम्युनिस्टपार्टी व एक सर्वाधिकारी राज्य-सूत्रे चालवीत असतो.

हे सर्व देश शेतकी-प्रधान आहेत. सर्व अर्थरचना शेतकीच्या उत्पादनावर आधारलेली आहे. बहुसंख्य लोक खेड्यात राहतात, खेडूत आहेत, शेतकी हा त्यांचा केवळ धंदा नाही, त्यांचे जीवन आहे. जमीन हे केवळ उप-जोविकेचे साधन नाही, ती आई आहे. आईप्रमाणेच ते तिच्यावर प्रेम करतात. शेकडो वर्षे जमिनीच्या मालकीपानून ते वचित झाले असले तरी जेव्हा केव्हा एकदा मालक म्हणून त्यांच्या हाती जमीन आली तेव्हा त्या जमिनीची माती हातात घेऊन ते भावनावश होऊन ओरडले : "ही माझी जमीन !" अमेरिकेत आणि पश्चिम युरोपच्या भागात जमीन ही एक देवघेवीची, व्यापाराची वस्तु मानली गेली असले, पण पूर्व युरोपात शेतकरी जमीन विकणे हे अकुलीनपणाचे समजता. ज्याच्यापाशी जमीन आहे तो सुरक्षित आहे असे भारताप्रमाणे तिकडे हि लोकांत समजले जाते. भारता-प्रमाणेच तिकडे हि लाक इतर धंद्यातून जी मिळकत होईल ती जमिनीत घालत असत.

जमिनीची मूक पूर्व-युरोपच्या शेतकऱ्यात आज हि मोठ्या प्रमाणावर आहे. परंतु या निरनिराळ्या देशात रशियाप्रमाणेच सरजामशाही होती आणि बहुतेक जमीन या बड्यांच्याच मालकीखाली होती. शेतकरी हा बहुतेक गुलामच राहत आला होता. फार थोडी जमीन शेतकऱ्याच्या राजगी मालकीची होती. १९२० ते ३० मध्ये अल्बेनिया आणि हंगेरी सोडून निरनिराळ्या देशातील सरकारानी मोठमोठ्या जमोनाच्या मोठून टाकून लहान लहान शेतकऱ्यांना जमिनी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला.

पूर्व-युरोपात काम करणाऱ्या कम्युनिस्टांना या जमिनीच्या भुकेची चांगलीच जाणीव होती जेथे जेथे त्यांना जमीन काढून घ्यावयास मिळाली तेथे तेथे त्यांनी ती काढून घेतली. शेतजमिनीची शेतकऱ्याकडे असलेली क्षेत्रे २० ते ५० हेक्टर म्हणजे ५० ते १२५ एकराची निरनिराळ्या देशाप्रमाणे निरनिराळी होती. पावरील सर्व जमिनी साधंजनिक जमीन-कांदात सामील करण्यात आल्या. गेल्या महायुद्धा जे लोक जर्मन सैन्या-

बरोबर पळून गेले त्यांनी टाकून दिलेल्या जमिनीसुद्धा या 'राष्ट्रीय जमीन फंडा'त सामील करण्यात आल्या धार्मिक सत्त्याच्या आणि राजाच्या जमिनी भूमिहीन व अल्पजमीनवाल्या शेतकऱ्यात वाटून देण्यात आल्या. काही क्षेत्र सरकारी कार्याकरिता बाजूला काढण्यात आले जमिनीचे प्रथम तुकडे तुकडे करून च व्यक्तींना मालकी हक्कान ते वाटले गेले, याचे कारण अर्थात् राजकीय होते पूर्व-युरोपच्या या सर्व देशांत जमिनीवास्तव्या सर्व योजना रशियाच्या च लागू करण्यात आल्यामुळे पुढे या लहान-लहान जमिनीचे 'समाजीकरण' (Socialisation) झाले ते करताना सर्व पद्धति आणि प्रकार रशियातल्या प्रमाणे च अमलात आले त्यामुळे जमिनीची मालकी व्यक्तिगत शेतकऱ्याची नष्ट होऊन त्याची शेत मोठ्या क्षेत्रात समाविष्ट करण्यात आली आणि फिरून ते 'आपल्या सोव्हिएटचे' शेतमजूर बनले

पूर्व-युरोपातील कम्युनिस्टांच्या कार्यक्रमात दाखल झालेल्या या सर्व देशातील शेतकरी असंतुष्ट आणि असह्य आहेत, त्याची असंतुष्टता आतापर्यंत मधूनमधून होणाऱ्या उठावणीतून व्यक्त झाली आहे परंतु ते सर्व उठाव जबरदस्त शक्ति वापरून रशियाच्या साह्याने दडपून टाकण्यात आले आहेत एक युगोस्लावियाने मार्क्सवादी राहून सुद्धा रशियापासून आपला शुभा सवता वेला, आणि जेव्हा तेथील 'पार्टीशन' पक्षाला च त्याचा अधिनायक मारशल टिटो माला शेतकऱ्याची जमिनीविषयीची अदम्य भूक अनावर आढळून आली तेव्हा समाजीकरण (Socialisation) केलेल्या शेतीचे पुन्हा शेतकऱ्यांमध्ये त्यांनी वाटप केले, सामुदायिक शेती ऐच्छिक वेळी आणि नियोजित व्यक्तिगत शेतीकडे ते वळले

युगोस्लाविया

युगोस्लावियात १९४५ मध्ये जमिनीवर २५ हेक्टरचे म्हणजे जवळ जवळ ६२॥ एकराचे सीलिंग घाण्यात आले त्यातून जो ८ टक्के जमीन सर-कारच्या हाती आली त्यापैकी केवळ २ ६ टक्के जमिनीवर च सरकारी शेती होऊ दकली सीलिंगमुळे हाती आलेल्या जमिनीपैकी ८० टक्के जमीन गरीब व भूमिहीन शेतकऱ्यांना वाटण्यात आली सामुदायिक आणि सहकारी

शेतोचा प्रचार मान सुरू होता परंतु त्यात फारसे शेतकरी सामील झाले नाहीत मध्यतरी, म्हणजे १९४८ ते ५३ या काळात, 'सेल्ट वॉकिंग को-ऑपरेटिव्हज्' (शेतकरी सहकारी मंडळचा) काम करीत होत्या, अनेक लोकांना या समित्यांमध्ये (को-ऑपरेटिव्हमध्ये) दाखल होण्याची सरकारकडून सक्ती करण्यात आली, पण याच कारण राजकीय नसून देशात अन्नाचा भयंकर तुटवडा पडला होता आणि इतर देशातून हि धान्य मिळणे असमाव्य वाटत होते म्हणून देशातल्या देशात सामुदायिक कसणुकोने धान्य निर्मितीत वाढ होईल अशा आशेने ही सक्ती करण्यात आली होती. अनुभव मात्र आनादायक आला नाही शेतोची परिस्थिती सुधारली नाही, पन्सुसच्या वाढली नाही, उत्पन्न मात्र घटले १९५० मध्ये देशात मोठा दुष्काळ पडला, आणि अमेरिकेने युगोस्लावियाला धान्याची मदत केली. त्यानंतर समित्यांचे (निरनिराळ्या कोऑपरेटिव्हज्चे) आंदोलन वाढविण्यात आले, असलेल्या समित्यांना अधिक कार्यक्षम बनविण्याचे ठरविण्यात आले, त्यामरिता त्यांना काही सवलती देण्यात आल्या, तरीहि परिस्थिती सुधारली नाही शेवटी १९५३ च्या सुरवातीला या समित्यांचे विसर्जन करण्यात आले फक्त सहकारी जमिनी वरणाऱ्यांच्या समित्या ठेवण्यात आल्या, बाकीच्यांना आपली जमीन समितीमधून वाढून घेण्याचा अधिकार मिळाला. १९५१ साली सोव्हिएतमध्ये फरक वरून ते २५ एकरावर (१० हेक्टरवर) आणण्यात आले होते, पण यातून उपलब्ध झालेली जमीन व्यक्तींना न वाटता जुन्या-नव्या सामुदायिक सरपाना देण्यात आली

आज युगोस्लावियात व्यक्तिगत शेतो वरणाराची सख्या जास्त आहे आणि त्याच्या जवळ शे ९० टक्के जमीन आहे या व्यक्तिगत शेतकऱ्यांपैकी सुमारे शे ७० टक्के शेतकरी परस्पर-सहायकारी मंडळाचे (Service Co operatives) सभासद आहेत आज व्यक्तिगत शेतकऱ्याजवळ जी जमीन आहे, तिचे प्रमाण खालीलप्रमाणे आहे

हाल्लिगची सख्या	क्षेत्रफळ (१००० हेक्टरात)
२ एकराखाली	४९८,६२० ८३१
० ते ५ एकर	९३३,९३६ ३३२२

होलंडिंगची संख्या

क्षेत्रफळ (१००० हेक्टरात)

५ ते ८ एकर ३८५,२२९

२५२६

८ एकराच्यावर ३१७,६१०

४२५५

यावरून* असे दिसेल की $\frac{2}{3}$ शेतकऱ्याजवळ १० एकरापेक्षा कमी जमीन आहे वऱ्याच लोकाजवळ ५ एकरापेक्षा कमी जमीन आहे जमिनीचे उत्पादन फारसे वाढत नाही, तरी हि शेतकऱ्याची व्यक्तिगत कसणूक युगोस्लावियात अनुभवावती कायम ठेवण्यात आली आहे. आणि तरी युगोस्लाविया मावसवादी आहे !

चीन

चीन हा भारताचा शेजारी देश आहे, पूर्वेकडच्या देशात लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारताचा ता बडील भाऊ शोभतो. भारताप्रमाणे च तेथील संस्कृति ही शेतकरी संस्कृति आहे. भारताप्रमाणे च तेथेहि सरजामशाही व जमीनदारी मोठ्या प्रमाणात बरा च काळ होती. भारताप्रमाणे च येथील सर्वसामान्य शेतकरी दडपलेला, पिळलेला, दरिद्री आणि अज्ञानी होता. जमिनीची भूक येथे हि तीव्र होती. आपली गुलामी भुगाहन देण्यासाठी येथील शेतकऱ्यांनी पूर्वी अनेक वेळा उठाव केले होते. बाही वेळा त्यांना थोडेंफार यश आले होते. शेवटी डॉ. सन्-यत्-सेन याच्या नेतृत्वाखाली तुंग-येग-हुओ पक्षाने प्रचंड प्रमाणावर उठावणी करून घनची राजसत्ता १९११ मध्ये मोडून काढली आणि 'लोकसत्ताक राज्य' स्थापन केले. पुढे डॉ. सन्-यत्-सेन यांनी "कुओमिंगटान" या नव्या राष्ट्रीय पक्षाची स्थापना केली. कम्युनिस्ट पक्षाचा १९२१ साली चीनमध्ये उदय होऊन तो 'कुओमिंगटान' बरोबर काम करू लागला. डॉ सन्-यत्-सेन याच्या मृत्यूनंतर चॅंग कै शेक यांनी कुओमिंगटान पक्षाची सत्ता बळबट करताना कम्युनिस्ट पक्षाला नामोहरम करण्याचा प्रयत्न केला, यातून बराच काळपर्यंत कम्युनिस्ट व चॅंग-कै-शेक ची राजसत्ता यांच्यामध्ये अतर्गत मादवी युद्ध भाजले. शेवटी १९४९ मध्ये कम्युनिस्टाचा विजय होवून चॅंगला तायवान (फोर्मोसा) या बेटात पळून जावे लागले.

* (आदर्श समाज-रचनेच्या शोधार्त, युगोस्लाविया व इजरायल)

-रा. वृ. पाटील, पान ६३.

या सबंध यादवीपुढाच्या काळात कम्युनिस्ट पक्षांनी जेवढा जेवढा प्रदेश काबीज केला तेथे तेथे आपली सत्ता स्थापन करताना जमिनीच्या प्रश्नाला "आदिमहत्त्व" दिले आणि त्यांनी ठरविलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणे जमिनीची फेरवाटणी करण्यास सुरुवात केली. कम्युनिस्ट क्रांति होत असताना व झाल्यानंतर मावसे तुंगने आपल्या देशातील भौगोलिक, सांस्कृतिक व आर्थिक रचनेचा सूक्ष्म अभ्यास करून चीनचा शेतकरी वर्ग हाच क्रांतीचा अग्रदूत होऊ शकेल असे ठरविले होते आणि त्याने प्रारंभापासून त्यासंबंधीची काटेकोर वारीकसारीक तपशीलासह तयारी चालविली होती. शिक्षण व प्रचार ही त्याने आपल्या कार्यपद्धतीतील प्रमुख साधने ठेवली होती. त्याचबरोबर खेड्यातल्या गरीब वर्गाची सेवा हे हि त्याने आपले प्रभावी साधन केले होते. एव कार्यक्रमांमुळे आपापसांत गाजल्या गेलेल्या शेतकरीवर्गाविरुद्ध फार अनुकूल परिणाम होऊन त्या त्या भागात कम्युनिस्टांचे पाय द्यायचे रोवले गेले. या शेतकरीवर्गासमोरूनच त्यांनी आपल्याला लागणारे कार्यकर्ते आणि सैनिक तयार केले आणि कम्युनिस्ट-क्रांति पसरवली.

"लोकांची प्रजासत्ताक सर्वाधिकार नाही" (People's Democratic Dictatorship) नावाच्या आपल्या पुस्तकात माओने लिहिले आहे की "शेतकऱ्यांचे मन तयार करणे हा मोठा प्रश्न आहे. शेतकऱ्यांची अवस्थेवरून विचारलेली आहे. सोव्हिएट युनियनच्या (रशियाच्या) अनुभवाप्रमाणे शेती समाजाच्या मालकीची होण्याकरिता फार दीर्घकाळ आणि काळजीपूर्वक काम करण्याची आवश्यकता असते. शेती समाजाच्या मालकीची झाल्यावाचून संपूर्ण आणि स्थिर समाजवाद स्थापन होणार नाही. आणि शेतांचे हे समाजीकरण पार पाडण्याकरिता सरकारने आपल्या मालकीचे शेतीउद्योग हा प्रमुख घटकावयव घेऊन त्यावर एक क्षमिनीवाली उद्योग वाढविला पाहिजे, लोकांच्या प्रजासत्ताक सर्वाधिकारसत्तेने देशाच्या औद्योगीकरणाचा प्रश्न पायरीपायरीने सोडविला पाहिजे.*" देशाला उद्योगप्रधान बनविल्यावाचून

* Agrarian policy of The Chinese Communist Party
-Chao Kuo Chun, page 92.

देशाचे भाडविल व जीवनमान वाढणार नाही अशीच, भारतीय लोक-
शाहीच्या नियोजन नीतीप्रमाणे, चीनच्या कम्युनिस्ट पक्षाची नीति होती
आणि त्याकरिता, म्हणजे भाडविलाचा सचय आणि उत्पादक साधनाच्या
(यंत्रे इ. च्या) आयातीसाठी देशातील मालाची निर्मात वाढविणे ही
प्रक्रिया चालविण्याकरिता, देशाच्या शेती ध्यानं व मुख्यत्वेकरून प्रत्यक्ष
वा अप्रत्यक्षपणे हा सारा भार उचलला पाहिजे अस पक्षाने ठरविले होते *
विषय जमीनधारणेपासून उत्पादन वाढ साधत नाही, त्याकरिता जमिनीची
कसणाऱ्यामध्ये वाटणी करून दिली पाहिजे या निष्कर्षावर येऊन माओच्या
नेतृत्वाखाली कम्युनिस्ट पक्षाने जमीनदार वर्गाला जमिनीच्या मालकीतून
समजावणीने आणि त्याने साधले नाही तर जवरीने भुक्त केले थोमत
शेतकरी वर्गाला त्यांनी प्रथम हीच वागणूक दिली, त्याचप्रमाणे सरजाम-
दार वर्गाच्या व ग्रामिक संस्थांच्या (देवळाच्या वर्गरे) ताब्यात ज्या
जमिनी होत्या त्याहि त्यांनी मोठ्या केत्या आणि शेतमजुरांमध्ये वाटून
टाकल्या

चीनच्या ग्रामीण लोकवस्तीचे कम्युनिस्टांनी पुढीलप्रमाणे चार भाग
पाडले होते, (१) जमीनदार वर्ग, (२) संपन्न शेतकरी, (३) मध्यम
शेतकरी, आणि (४) शेतमजूर यांपैकी (१) 'जमीनदार वर्ग' म्हणजे
ज्याच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर जमीन आहे पण जे स्वतः कसत नाहीत,
मजूर लावून घेतात ते, (२) संपन्न शेतकरी म्हणजे जे स्वतः
शेती करतात पण त्यांच्याजवळ जास्त जमीन असल्यामुळे ते जमीन खडाने
हि लावतात किंवा नोकरावरवी कसतात, (३) 'मध्यम शेतकरी' म्हणजे
जे स्वतःच्या जमिनीवर स्वतः थोडे करतात, दुसऱ्याकडे नोकर म्हणून रावत
नाहीत आणि स्वतः नोकर ठेवीत नाहीत, आणि (४) 'शेतमजूर' म्हणजे
ज्याच्याकडे स्वतःची जमीन नाहीच नसते किंवा पारच घोडी असते आणि
जे दुसऱ्याकडे नोकरी करतात किंवा खडाने जमीन करतात हा शेवटचा
वर्गच चीनमध्ये मोठ्या संख्येचा असल्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षाने तोच
रक्षणीय वर्ग मानला जमीनदार लोक या शेतमजुरांहून विरयेव वेढा

*Agrarian policy of the Chinese Communist Party

इतका भरमसाट खंड घेत की तो एकूण पिकाच्या ५० ते ७० टक्के पडून असे. त्यामुळे चिनी शेतमजूर हे भारतीय शेतमजुराप्रमाणे बहुतांशी उपासमारीच्या उंबरठ्यावर जगत होते.*

चीनमध्ये त्या काळाच्या ४१ कोटी शेतकरी लोकसंख्येपैकी जमीनदारात व इतरात जमिनीची विभागणी कशी झाली होती हे खालील आकड्यावरून दिसेल :

वर्ग	कुटुंबाचे शे प्रमाण	जमिनीच्या मालकीचे शेंकडा प्रमाण
(१) जमीनदार	३	२६
(२) संपन्न शेतकरी	७	२७
(३) मध्यम शेतकरी	२२	२५
(४) शेतमजूर	६८	२२

१९४६-४९ च्या मुद्रोत्तर काळात कम्युनिस्टांच्या हाती सत्तांतर होऊन असताना कम्युनिस्टांच्या जमीनविषयक धोरणात गरीब शेतकरी आणि शेतमजूर यांना प्राधान्य देण्यात आले. जमीनदारांच्याच नव्हे तर 'मध्यम' शेतकऱ्यांच्या जमिनी व मालमत्ता भरपायी न देता सरगहा जप्त करण्यात आल्या आणि त्या गरीब शेतकऱ्यात वाटून देण्यात आल्या. १९४९ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षाने संपूर्ण चीनवर सत्ता मिळविताच १९५० च्या जूनमध्ये 'शेतकरी गुपारणा कायदा' (Agrarian Reform Law) जारी केला. या कायद्याने-

(१) जमीनदारांनी मालकी नष्ट करण्यात आली, आणि

(२) संपन्न शेतकऱ्यांना तो स्वतः अगर मजुरांवरही वगैरे भागीदारी जमीन, त्याची इतर मालमत्ता आणि त्याने पडणारे जायतेही जो जमीन, त्याने घरी केलेल्या जमीनीपेक्षा जास्त नसेल तेवढी, त्यांच्याकडे ठेवून देण्यात आली.*

मात्र 'गरीब' शेतकरीवर्ग राखण्यात आला असे दिसते आणि हे खरे आहे. न धोरण पुढे स्मरण्यावर शास्त्रानुसार बदलण्यात आले याचा अर्थ

* ('Agrarian Policy of the Chinese Communist Party', Page 96. —by Chuo Kuo Chun.)

देशाचे भांडवल व जीवनमान वाढणार नाही अशीच, भारतीय लोक-शाहीच्या नियोजन-नीतीप्रमाणे, चीनच्या कम्युनिस्ट पक्षाची नीति होती. आणि त्याकरिता, म्हणजे भांडवलाचा संचय आणि उत्पादक साधनाच्या (यंत्रे इ. च्या) आयातीसाठी देशातील मालाची निर्यात वाढविणे ही प्रक्रिया चालविण्याकरिता, देशाच्या शेती-घटानेंच मुख्यत्वेकरून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे हा सारा भार उचलला पाहिजे असे पक्षानें ठरविले होते * विपम जमीनधारणेपासून उत्पादन-वाढ साधत नाही, त्याकरिता जमिनीची कसणान्यामध्ये वाटणी करून दिली पाहिजे या निष्कर्षावर येऊन माजोच्या नेतृत्वाखाली कम्युनिस्ट पक्षानें जमीनदार वर्गाला जमिनीच्या मालकीतून समजावणीने आणि त्यानें साधले नाही तर जवरीनें मुक्त केले शीमत शेतकरी वर्गाला त्यानी प्रथम हीच वागणूक दिली, त्याचप्रमाणे सरजाम-दार वर्गाच्या व धार्मिक संस्थांच्या (देवळांच्या वगैरे) ताब्यात ज्या जमिनी होत्या त्याहि त्यानी मोकळ्या वेत्या आणि शेतमजुरामध्ये वाटून टाकल्या.

चीनच्या ग्रामीण लोकवस्तीचे कम्युनिस्टानी पुढीलप्रमाणे चार भाग पाडले होते, (१) जमीनदार वर्ग, (२) संपन्न शेतकरी, (३) मध्यम शेतकरी, आणि (४) शेतमजूर यांपैकी (१) 'जमीनदार वर्ग' म्हणजे ज्याच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर जमीन आहे पण जे स्वतः वसत नाहीत, मजूर लावून वसून घेतात ते, (२) 'संपन्न शेतकरी' म्हणजे जे स्वतः शेती करतात पण त्याच्याजवळ जास्त जमीन असल्यामुळे ते जमीन खडाने हि लावतात किंवा नोकरावरवी वसतात, (३) 'मध्यम शेतकरी' म्हणजे जे स्वतः च्या जमिनीवर स्वतः श्रम करतात, दुसऱ्यांकडे नोकर म्हणून रावत नाहीत आणि स्वतः नोकर ठेवीत नाहीत, आणि (४) 'शेतमजूर' म्हणजे ज्याच्याकडे स्वतःची जमीन नाहीच नसते किंवा पारच फोडी असते आणि जे दुसऱ्यांकडे नोकरी करतात किंवा खडानें जमीन करतात. हा शेवटचा वर्गच चीनमध्ये मोठ्या संख्येचा असल्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षानें तोच रक्षणीय वर्ग मानला जमीनदार लोक या शेतमजुराकडून कित्येक वेळां

* Agrarian policy of the Chinese Communist Party.

इतका भरमसाट खड घेत की तो एकूण पिकाच्या ५० ते ७० टक्के पटत असे. त्यामुळे चिनी शेतमजूर हे भारतीय शेतमजुराप्रमाणे बहुतांशी उपासमारीच्या उबरठ्यावर जगत होते.*

चीनमध्ये त्या काळाच्या ४१ कोटी शेतकरी लोकसंख्येपैकी जमीन-दारात व इतरात जमिनीची विभागणी कशी झाली होती हे खालील आवडपायळीत दिलेल

वगं कुटुंबाचे सौ प्रमाण जमिनीच्या मालकीचे शेकडा प्रमाण

(१) जमीनदार	३	२६
(२) मजूर शेतकरी	७	२७
(३) मध्यम शेतकरी	२२	२५
(४) शेतमजूर	६८	२२

१९४९-६९ च्या युद्धोत्तर काळात कम्युनिस्टांच्या हाती सत्तातरी होत असतांना कम्युनिस्टांच्या जमीनविषयक धोरणात गरीब शेतकरी आणि शेतमजूर यांना प्राधान्य देण्यात आले. जमीनदारांच्याच नव्हे तर 'संपन्न' शेतकऱ्यांच्या जमिनी व मालमत्ता भरपायी न देता सरमहा जप्त करण्यात आल्या आणि त्या गरीब शेतकऱ्यात वाटून देण्यात आल्या. १९४९ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षाने संपूर्ण चीनवर सत्ता मिळविताच १९५० च्या जूनमध्ये 'तेनकी गुपारणा कायदा' (Agrarian Reform Law) जारी केला या कायदाने-

(१) जमीनदारांची मालकी नष्ट करण्यात आली, आणि

(२) मजूर शेतकऱ्यांना तो खेत अगर मजुरांवरवी कसत असलेली जमीन, त्याची इतर मालमत्ता आणि त्याने सडाने लावलेली जी जमीन, त्याने घरी केलेल्या जमीनीपेक्षा जास्त नसेल तेवढी, त्याच्याकडे देऊ देण्यात आली.*

या 'मजूर' शेतकरीवगं राखण्यात आला असे दिसते आणि ते खरे याचे ने पारण पुढे स्वरुपावर स्थानंतर बदलण्यात आले याचा अर्थ

* (Agrarian Policy of the Chinese Communist Party
1949-55 — by Chuo Kuo

इतकाच की 'जमीनदार' आणि 'सपन्न शेतकरी' हे दोन वर्ग कम्युनिस्टाना काढूनच टाकावयाचे होते, परंतु कालमान-परिस्थिति पाहून ते या बाबतीतली धोरणे आखीत असत. असेच धोरण शेतकऱ्यांना जमिनीचे फेरवाटप करण्याच्या बाबतीत ठेवण्यात आले होते. उदा०* उत्तर मचुरियामध्ये शेतकऱ्याला माणशी ७ माजु म्हणजे १३ एकर, दक्षिण मचुरियामध्ये ३ माजु, होनान प्रांतात २ ते ३ माजु, हुनान आणि होपी प्रांतात १ ते २॥ माजु आणि पूर्वे चीनच्या भागात १॥ ते २ माजु अशी जमीन वाटण्यात आली. (६ माजु=१ एकर)

आता हें प्रमाण काही आर्थिक दृष्ट्या परवडणारें (Economic Holding) म्हणता येणार नाही. यांत्रिक शेती जेथे करावयाची असेल त्याला तर हे तुकडे अडथळाच होणार परंतु चिनी कम्युनिस्टानी शेतीव्यवसायाचे औद्योगीकरण करायचे असताना मुद्दा जमिनीची अशी लहान लहान तुकड्यात वांटणी केली, यावरून दोन गोष्टी सिद्ध होतात. एक म्हणजे जमिनीची भूक सीमर होती, आणि दुसरी, आम शेतकरीवर्गाला छूट व मन कम्युनिस्टाना त्यांना आपलेमे करावयाचे होतें. हे दुसरें कारण अर्थात् राजकीय होतें.

आपली सत्ता स्थिर झाली असे वाटल्यानंतर कम्युनिस्टानी हळू हळू परस्पर सहायकारी सहकारी संस्था (Service Co-operatives) निर्माण करून व पुढें त्यात सहकारी शेती आणून जबरदस्तीने सामुदायिक शेतीबडे वाटचाल केली; म्हणजे या तुकड्याचे बाप पुढें मोडून टाकण्यात आले. परंतु प्रथम मात्र वर उल्लेखिल्या प्रमाणे त्यांनी तुकडे करून वाटणी केली. फेर-वाटपाच्या कार्यक्रमाची दरसाल प्रगति कशी होत गेली हें खालील तक्त्यावरून कळून येईल.†

बाल	किती लोकांत वाटली (आंबडे दशलक्षात)	किती लोक राहिले (आंबडे दशलक्षात)
जून १९५०	१७८	३२२

* Agrarian Policy of the Chinese Communist Party.

—Chuo Kuo Chun, page 99.

Ibid

page 99.

फेब्रुवारी	१९५१	३३९	१६१
सप्टेंबर	१९५१	४००	१००
"	१९५२	४६३	३७
नोव्हेंबर	१९५२	४९४	६
सन	१९५३	४९७	३

जमिनीचे फेरवाटप हे एक मोठे राष्ट्रीय कार्य समजून त्या करिता ठराविक गोष्टीची प्रथम तयारी करण्याचा नियम कम्युनिस्ट चीन सरकारने केलेला आहे. हे काम त्यांनी साचेबंद केले होते. हा त्याचा साचा भारतातील वाटपपद्धतीशी तुलना करून पाहण्याच्या दृष्टीने तपशीलवार समजून घेणे उपयुक्त होईल.

ज्या गावामध्ये जमिनीचे फेरवाटप करावयाचे असेल तेथील लंडान-खंडा माहिती अगोदर मिळविली जात असे. ती माहिती मिळविण्यासाठी लोकांत शिक्षण आणि प्रचार ही मुद्दा साधनें अमलात आणली जात असत. प्रचार-साधनात व्याख्याने, लोकनाट्ये, विश्रमभ प्रदर्शन, पाको नावाची नृत्ये त्याच प्रमाणे धरोधर जाऊन प्रत्यक्ष बोलणी करणे आणि हंगामाचे वेळी त्याच्या बरोबर शेतीतील कामे हि करणे अशा बाबींचा त्यात समावेश असे. या सर्वानून लोकांना शिकविले जात असे की * "जमीन तुमची आहे, जमीनदार हे चोर आहेत, त्याचा जमिनीवर हक्क नाही, सरकारने फसणारांचीच जमीन ठरविली आहे, ज्या जमीनदारानी तुमचा छळ आजपर्यंत केला त्यांना शासन झाले पाहिजे, त्याची जमीन काढून घ्यायची आहे. त्याचा दुष्टत्याचा पाढा जाहीर झाला पाहिजे, भिऊ नका, जमीनदाराच्या हाती आता सत्ता नाही, इ. इ." हे शिक्षणाचे काम करण्याकरिता कार्यकर्तादले (Worker's Teams) ठिकवून तयार केली जात असत. या दलात चांगली व्याख्याने देणारे वक्ते जसे असत तसे गाणारे, चित्रे वाढणारे, असे कलावंत हि असत ज्या गावात जायचे त्या गावाची माहिती अमलेली जुनी माणसे हि या दलात असत.

* 'People's China' July 10, 1950, page 120. - Chuo Kuo Chun.

अशा रीतीने शिक्षण व प्रचार केल्यानंतर आणि साक्षात् सवध जोडल्यानंतर गावच्या लोकांतून जे आपल्याला अनुकूल झालेले आहेत असे आढळून येई (Positive Elements) त्यांना मुख्य घटक 'ग्राम-संस्था' बनविली जाई, अनुकूल मानते शोधणे आणि त्याची संघटना करणे हे त्या जिल्ह्यातील भूमिमुधारणेच्या कामातील पहिले आवश्यक कर्तव्य मानले गेले होते. यानंतर पुढची पायरी म्हणजे गावातील आजपर्यंत परंपरेने चालत आलेले सत्तेचे मड्डे तोडावयाचे आणि अशा लोकाविषयी आम जातेच्या मनात असलेली दराऱ्याची भावना मोडायची या उद्देशाने गावच्या लोकांच्या आमसभा घेतल्या जात आणि अशा सभामधून 'ग्रामकटक' (Local Despots) म्हणून जमीनदारांची चौकशी व न्याय करण्याचा विधि करण्यात येई. लोकांची वर्गवारी पाडण्याचे कामहि अशा आम सभातून होत असे अशासभाना "त्वेप बोलून दाखविणाऱ्या बैठकी" (Speak bitterness meetings) "हिशोब पटवून घेणाऱ्या बैठकी" (Settle account meetings) "सगडा बैठकी" (Struggle meetings) अशी नाव ठेवली होती मात्र सभा चालविण्याची पद्धति एकच असे-प्रथम कार्यकर्ता-दल काळजीपूर्वक उद्दिष्टाची चर्चा करी आणि सभेच्या कामाची योजना समजावून साने त्यानंतर गावातील ज्यांनी भरमसाट खड, ध्याज आणि रावणूक करून घेतली असेल अशा 'ग्राम-कटकाना' (Local despots) म्हणजे लोकात अप्रिय असलेल्या जमीन-दारांना किंवा ज्या पूर्वीच्या स्थानिक सरकारी अधिकाऱ्यांनी लाचलुचपत इ. रीतीने पैसे उकळले असतील अशांना हे कार्यकर्तादल अचूक वाजूला काढी, नंतर ते दल जिन्हाभरच्या अशा ग्रामकटकांच्या नावाचा, त्यांच्या दुष्कृत्यांचा पाडा फळचावर लिहून व आपल्या नृत्यनाट्यातूनहि जाहीर करी आणि मग त्या गावसभेमध्ये या सर्व आरोपित लोकाना एका रांगेत उभे केले जाई आणि सभेला समजावून दिले जाई की "गावकरी भाईनो, तुमच्या मनात जो वाही त्वेप भरला असेल तो सारा जाहीर रीतीने बोलण्याची वेळ आता आली आहे, तुमच्या साऱ्या तक्रारी उघड बोल, काही मनात ठेवू नका सरकारची, फौजेची, वशाचीहि भीति वाळणू नका ते सर्व आता आपले —रावणाऱ्या लोकांचे—आहेत या थीमत हलकटाना आणि लुच्चाना

म्हणजे आपणाला मुळीच जरूर नाही. याच्यापैकी ज्या कोणी अत्याचार केले असतील त्यांच्या सोडावर येथे मोठेपणाने न भिता ज्या कोणाला बोलून दाखवावयाचे असतील त्यांनी बोलून दाखवावेत.” या आरोपींचा दबदबा कायबर्तादिलाने लोकांच्या मनातून अगोदरच काढून टाकला असल्यामुळे अत्याचार झालेले लोक उघडपणाने आणि पुष्टता वातावराने आपल्यावर त्यांच्याकडून झालेल्या अत्याचाराचा पाडा घाचीत. यावर आरोपीला त्याचे म्हणणे काय आहे हे पुराव्यानिशी दाखीत करण्याला सांगितले जाई. किंवा आरोप कबूल असेल तर कबूलीजबाबावर त्याची सही घेतली जाई. सोबटी सभेचा अध्यक्ष सभा संपविताना जाहीर रीतीने अशी खात्री देई की ‘लोकांचे न्याय-मंडळ’ याचा न्याय करील, आणि मग प्रचाराच्या एकामागून एक घोषणा केल्मा जात. आरोपीला नंतर कित्येक वर्षांच्या सुरुवासाची शिक्षा सांगितली जाई, आणि त्या योगे गावच्या लोकाना प्रतीति होई की आपली सत्ता आता फार मोठी आहे आणि आम्हा गावसमाजाच्या हाक्तीपुढे आजपर्यंत प्रतापी असणाऱ्या सरजाम-जमीन-दाराचे आता काहीं चालणार नाही शिक्षा जी दिली जाई ती वेव्हा वेव्हा लोकानी निवडलेल्या न्यायमंडळाकडून दिली जाई कित्येक वेळा सभेत हजार असणाऱ्या शेतकरी लोकाकडूनहि ती दिली जाई, कित्येक वेळा आरोपीचे तेथल्यातेथे च अपमान आणि हाल केले जात, आणि चेतलेल्या लोकांच्या रागाला कित्येकवेळा हे आरोपी बळीहि पडत. आजकाल अशा रीतीने शिक्षा करण्याच्या प्रथा कायद्याने बंद करण्यात आल्या आहेत. जमीनदाराना ज्या काहीं सजा होत त्यांना कायदेशीर स्वरूप देऊन नंतरच त्या अमलात आणीत असत.

जेव्हा जमीनदाराला मृत्यूची सजा होत असे तेव्हा बरिष्ठ न्यायालयातून ती पक्की करण्यात येत असे. परंतु यातून मानसिक दृष्ट्या शेतकऱ्यांच्या मनात या ‘वरच्या’ म्हटलेल्या वर्गाविषयी शत्रुत्वाची भावना भरपूर प्रमाणात उत्पन्न केली जाई. अशा सभामुळे हजारो शेतकऱ्यांना कम्मुनिझमची व पक्षाची सहज दीक्षा मिळत असे आणि यातून पुन्हा नवीन कार्यकर्त्यांचे दल निर्माण करता येत असे.

पक्षाच्या या पद्धतीविषयी खुलासा करताना १९५० च्या आपल्या एका रिपोर्टात माओने लिहिले आहे की, "लोकांच्या प्रजासत्ताक सर्वाधिकारशाहीच्या दोन पद्धति आहेत. शत्रूच्या बाबतीत एक, लोकांच्या बाबतीत दुसरी. शत्रूच्या बाबतीत ही अधिसत्ता हुकुमशाहीची पद्धति अवलंबिते, म्हणजे ती त्याला राजकीय कार्यामध्ये भाग घेऊ देत नाही, लोकांच्या सरकारचा कायदा मान्य करायला त्याला भाग पाडते आणि राबून त्याने स्वतःला नवाच मनुष्य बनवावे या करिता त्याच्यावर सक्ती करते. लोकांच्या बाबतीत मात्र ती अधिसत्ता सक्तीचा उपयोग करीत नाही, तर लोकशाहीच्या मार्गाचा उपयोग करते, म्हणजेच ती लोकाना राजकीय चळवळीत भाग घ्यायला परवानगी देते, अमुक करा अशी त्याच्यावर सक्ती करत नाही, ते करण्याकरिता लोकशाहीच्या पद्धतीने ती त्यांना शिक्षण देते, त्याचे मत वळविते"*

अशा प्रकारच्या सभा पार पडल्यावर नवीन स्थापन झालेल्या शेतकरी-संस्थेच्या विद्यमाने जमीन-वाटपाचा कार्यक्रम होत असे "शेती-मुधार-कायदाने जमिनीचे सगळीकडे वाटप पूर्ण झाल्यानंतर लोक-सरकार (People's Government) वडून या नवीन जमिनीच्या सनदा त्या त्या लोकांना दिल्या जातील आणि या सर्व मालकाचे जमिनीची व्यवस्था ठेवण्याचे, खरेदी विक्री करण्याचे किंवा भाडेपट्टे करण्याचे हार अनिवार्यपणे हे सरकार मान्य करील," असे ' कॉमन प्रोग्राम ' मध्ये बलम घालण्यात आले होते आणि त्या प्रमाणेच समारंभ करून जमिनीच्या सनदा (Title deeds) त्यांना करून देण्यात आल्या. नवीन शेतकऱ्यांची मालकी कम्युनिस्ट सरकारने अशा रीतीने मान्य केली त्याचे कारण मागे म्हटल्याप्रमाणे लोकांची जमिनीची भूक तृप्त करणे हे जमे होते तसेच राजकीयहि होते, लोकांच्या या भुकेचा त्यांना पक्षीय कारणावरून उपयोग करून घ्यायचा होना. तथा तो त्यांनी घेतला हे लोकांमध्ये एक उत्साह जागृत केला, लोकां स्वतःच जमीन मुधार-कार्यक्रम अमलात आणण्याच्या कामात लागले आणि कम्युनिस्टांच्या लाजमानतातीत सत्तेला स्थिरता प्राप्त झाली

रशियामध्ये १९१७ साली लाल भान्ति झाल्यानंतर लगेच पहिल्या-प्रथम जमीन राष्ट्राच्या मालकीची (Nationalisation) करण्यात आली. परंतु त्याचे परिणाम अनुकूल झालेले आढळले नाहीत, म्हणून चीनने रशियाचा हा अनुभव लक्षात घेऊन शेतक्याचे जमिनीचे मालकी-हक्क लागलीच नष्ट करू नयेत हे इष्ट मानले. चिनी नेत्यांनी अगोदर जमिनीची फेरवाटणी केली, नंतर परस्पर सहाय्यकारी सहकार-भडले काढली, त्यानंतर शेतकी सहकारी सभ निर्माण केले आणि त्यानंतर सामुदायिक शेतीचा अवलंब करून शेवटी आज 'कम्यूस' मध्ये सर्व प्रयत्ना-चे रूपांतर केले आहे. अशा सावकाशीच्या प्रक्रियेतून त्यांनी खेड्यातील अर्थरचना पार बदलून टाकून तिच्यात यांत्रिकीकरण आणले आहे, आणि उत्पादनात घोडदौड मारणाऱ्या चंग बाधला आहे. त्याच्या या प्रक्रियेमुळे उत्पादक शेतकरीरूपी जिवंत यंत्रे कुरकुर न करता त्यांना सहाय्यक बनली असल्याचा चिनी पुढाऱ्याचा दावा आहे.

: ३ :

आशियांतोळ देश व आफ्रिका

जमिनीबाबतची विषमता घालविण्यासाठी पक्षाघाटित एकाधिकार-शाहीने प्रसंगी भयंकर अत्याचार करून हि जमिनीचे फेरवाटप जेथे केले अशा देशातील परिस्थिती आपण पाहिली. आता ज्या देशात लष्कराच्या हाती सत्ता येऊन केवळ लष्करी फर्मानाने जमिनीचे फेरवाटप केले गेले अशा जपान, ईजिप्त, सीरिया व पाकिस्तान या आशियातील देशांची स्थिती पाहू.

जपान

जपान हे अनेक वेळाचे मिळून बनलेले एक राज्य आहे १९४५ पर्यंत तेथे बादशहाची सत्ता प्रत्यक्ष चालत होती. गेल्या महायुद्धात पराभव

ज्ञात्यानंतर अमेरिकेच्या हुकूमतीखाली परंतु तिथल्याच लोकांच्या हाती तेथील राज्यसूत्रे आली. बादशहा नावाला राहिला. अमेरिकेने जपानी लोकांना काही नियम ठेवून आपली राज्यघटना फिरून बनविण्याची संधी देऊन जपानी राष्ट्राला सक्तीने आपले दोस्त-राष्ट्र बनविले आहे. जपानी लोक मोठे पुरुषार्थी, उद्योगी, कलारसिक आणि सुसंस्कृत आहेत.

जपान हा सुद्धा शेतीप्रधान देश आहे. जमीन थोडी आणि माणसे फार अशी स्थिति तेथे आहे. कुटुंबाला सरासरी २½ एकराहून थोडी अधिक जमीन तेथे पडते. जपानची शेतजमीन १६० लक्ष एकर असून जवळ-जवळ ६५ लाख कुटुंबे ती वसत आहेत. जपानची लोकसंख्या ८ कोटीच्या वर आहे. कोणत्या हि पौराणिक शेतीप्रधान देशातील लोकांप्रमाणेच जपानचे लोक हि भावनेने जमिनीला चिबटलेले आहेत. अर्थ-कारणात-सुद्धा जमीन आणि तिच्यापासून होणारे उत्पादन हाच त्याचा मुख्य आधार आहे.

जेथे राजा आहे, तेथे सरजामदारी आलीच, आणि मोठमोठ्या जमिनीची मालकी हि त्याच्याकडेच असायची. जपानमध्ये शेती करण्यालायक सर्व जमीन अशी थोड्या लोकांच्या ताब्यात होती. मात्र तेथे जमीन लागण करण्याची पद्धति (Tenure System) फार काळापासून चालत आलेली होती. जमीनमालक हे बहुधा गैरहजर असत. आणि त्याच्या जमिनी कुळा-कडून वसत्या जात. परंतु या कुळाना मूलभूत हक्क किंवा जमिनीचा फायदा कधी मिळाला नाही. उलट त्याच्यावर फार मोठ्या प्रमाणावर वार लादलेले असत आणि या वराच्या पैशाच्या बळावर जपानची एकतंत्री राज्यसत्ता चालवून वनली होती. लोकशाही नसल्यामुळे कुळाना मतांचे किंवा राज्यकारभारात भाग घेण्याचे वसलेच हक्क नव्हते. त्यांना हि जमिनीची भूक होतीच. ती भूक, दोस्तानी जपान सर बेत्यावर, तेथील मुद्दोत्तर व्यवस्थेचे काम रजा जनरल मॅक्ऑर्थरकडे दोस्ताकडून सोपविण्यात आले होते, त्यानेच एक प्रकारे भागविली.

जनरल मॅक्ऑर्थर यांनी जपानी 'डायरेट' (पार्लमेन्ट) ला जमीन प्रत्यक्ष वसण्याच्या शेतकऱ्यांमध्ये ती वाटण्याची 'यादी' (Memorandum)

९ डिसेंबर १९४५ रोजीं दिली, व तदनुसार जमीन-मुधारणेचा कायदा करण्यास सांगितलें.

जमिनीची मालकी मिळविण्याकरिता जपानच्या कूळ-शेतकऱ्यानीं आतांपर्यंत पिढ्यान्पिढ्या चळवळी केल्या होत्या. त्या जरी दडपल्या गेल्या होत्या तरी त्यातून त्याची जमिनीची भूक तीव्रतेनें प्रकट झालेली होती व ती जपानच्या जमीनदारीला मोठा धक्का होता. त्यानंतर १९३० मध्ये जपानच्या शेतीमालात भावघट झाली होती तिचा, व कूळसंबंध व्यवस्थित करण्याकरिता पूर्वीच्या सरकारानें जी उगाययोजना केली होती, तिचा हि जमीनदारीवर प्रतिकूल परिणाम झाला होता. त्यात पुन्हा जपान देशाच्या मुख्य अन्नधान्यावर सरकारनें नियंत्रण घातले आणि दुसऱ्या महायुद्धात व त्यानंतर चलन-वाढ झाली; या सर्व कारणांनी जपानची जमीनदारी गडगडण्याच्या वेंताला आली होती.*

नवीन शेतकरी मुधारणा कायदानें (Agriculture Land Adjustment Act, 22 Dec. 1945) पुढील गोष्टी केल्या :

(१) गैरहजर मालकाकडून जमीनमालकीचे प्रत्यक्ष जमीन कसणाऱ्याकडे हस्तांतर झाले पाहिजे.

(२) जमीन न कसणाऱ्या कोणत्याहि मालकाकडून योग्य दरानें शेत-जमिनी खरेदी करता आल्या पाहिजेत.

(३) कुळाना जमिनीची विही, त्याच्या प्राप्तीच्या प्रमाणात वार्षिक हप्ते देऊन, करावयाची आहे.

(४) ज्या कुळानी जमीन खरेदी केली त्यांना परत कूळ म्हणून वनवि-ण्याच्या धोक्यापासून संरक्षण मिळाले पाहिजे.*

जनरल मॅक्ऑर्थरच्या या धोरणाच्या मुळाशी केवळ सामान्य जपानी शेतकऱ्यांचा कंवार नव्हता, जपानच्या एवढ्याच सरकारची राजकीय शक्ति

*The Land Reform in Japan, p. 16, 22. -Yasuo Kondo. (Published by the National Research Institute of Agriculture, Ministry of Agriculture, Tokyo, Japan.

शेतकऱ्यांच्या हुकमी परिस्थिमातून निघणाऱ्या उत्पादनावर अवलंबून होती. आणि त्यावर च जपानची राजसत्ता राबविणारा सरजामदार-वर्ग दलवान बनला होता. जनरल मॅक्ऑर्थर ने योजलेला हा कार्यक्रम सफल झाला तर जपानच्या राज्यसत्तेमध्ये पूर्ण सत्तातर होणे अपरिहार्य होते. काही का असेना, दोस्ताच्या योजनेप्रमाणे जपानच्या राजकीय क्षेत्रात नवीन तत्त्वाचा उदय झाला आहे असे दिसून येते. जनरल मॅक्ऑर्थरच्या लेखणीच्या फटकाऱ्याने आज कुठे शेताची आणि देशाची मालक बनली आहेत.

मध्यपूर्वेतील देश—ईजिप्त, सीरिया, इराक, इराण

या सर्व देशात शेतीवर काम करणाऱ्यांपैकी मोठी सख्या भूहीनाची घ आहे जे काही शेतमालक म्हटले जातात त्यांची हि जमीन अशी च दीड-दोन एकर असते. तीवर त्यांचे पोट भागत नाही. ही स्थिति सुधारण्यासाठी मोठमोठ्या इस्टेटी आणि सरकारच्या ताब्यातील मोठमोठे भू-भाग मोडून त्यांची भूहीनात वाटणी करून देण्याच्या योजना या देशातून करण्यात आल्या आहेत.

ईजिप्तमधील शेतीची जवळ-जवळ निम्मी जमीन ही १ ५ टक्के जमीन-मालकांच्या ताब्यात आहे. इराणमध्ये ३०० बटुवाकडे ५० टक्के जमीन आहे. इराकमध्ये ८५ टक्के जमीन मोठमोठ्या जमीनदाराकडे आहे, तर सीरियामध्ये ६० टक्के जमीन मोठमोठ्या जमीनदाराकडे आहे. ही विषमता वाढून टाकण्याच्या दृष्टीने चरील देशात जे कायदे केले गेले आहेत व ज्या योजना आखल्या गेल्या आहेत, त्यातील मुख्य हेतु भूमिहीनाना जमीन देणे, त्या जमिनी लागवडीसाठी आणण्यासाठी त्यांना मदत करणे व त्यासाठी सहाय्यी तत्त्वाचा अवलंब करणे हा आहे ज्या जमिनीचे वाटप करायचाचे त्या तीन प्रकारच्या असतात. सरकारी, धक्क व मोठमोठ्या इस्टेटी. त्याबाबतीत त्या त्या देशातील सरकारे जमानमाने योजना आखून वाटप करीत आहेत. ईजिप्त व सीरिया ह्या दोन देशांत शेत-जमिनीच्या मालकीची व माल-मर्यादा अनुक्रमे २०० एकर व १२५ ते २५० एकर इतकी ठेवली आहे. ज्या घंताऱ्यांना ही सरकारी जमीन मिळते त्यांनी जमिनीपो निमत लहान-लहान हप्त्यांनी साधारणपणे २० ते २५

वर्षांत फेडाव्याची असते. ह्या मुदतीत जमीन त्याला गहाण टाकता किंवा विकता येत नाही. वाटलेली जमीन प्रत्येक कुटुंबाला सरासरी ३। एकर पडते. ■

भूमिहीनाना जमिनी देण्याबरोबरच त्यांच्या उत्पनात वाढ व्हावी म्हणून काही देशात काही मुदतीपर्यंत सारासूट देण्यात येते. इराणमध्ये जमीनदारांना शेतकऱ्याकडून मिळणाऱ्या खडातून जमीन-सान्याच्या २० टक्के भाग वायदाने कापून घेतला जातो व त्याची समान विभागणी शेतकरी आणि 'सुधारणा व सहकारी निधि' यामध्ये होते. ह्या निधीतून ग्रामीण विभागात शिक्षण, रस्ते, सहकारी संस्था इत्यादि उभारण्यासाठी खर्च होतो.

पाकिस्तान

पाकिस्तानची ८५ टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. जमिनीचा मोठा भाग पाकिस्तानातल्या नवाब-जमीनदार-मौलवी-मुल्ला अशा मोठ्या जमीनदारांच्या मालकीचा होता

सन १९५९ मध्ये पाकिस्तानचे सेनापति जंगल आयुबखान यांनी पाकिस्तानची सत्ता आपल्या ताब्यात घेतल्यावर १००० एकराहून अधिक मालकी असलेल्या जमिनी जमीनदारांच्या हातून काढून घेऊन त्या सामान्य शेतकऱ्यात वाटल्या, जमीनधारणा-शेतावर एकप्रकारे सीलिंग घातले.

मलाया

मलाया द्वीपसमूह किंवा इंडोचायना हा आज स्वतंत्र देश झाला आहे. तो शेतीप्रधान आहे. परंतु तेथे एकीकडे अतिशय मोठे जमीनदार आणि दुसरीकडे अतिशय लहान जमीनदार अशी जमिनीच्या बाबतीतली विपत्ती आहे येथे ७० टक्के जमीन वारी मोठ्या मोठ्या जमीनमालकांच्या हाती आहे आणि ३० टक्के लहान मालकांच्याकडे आहे, त्यामुळे सामान्य लोक

*Land Reform and Development in the Middle East- A Study of Egypt, Syria, Iraq -Doreen Warriner, p. 24, 32, 83, 140.

भयकर दारिद्र्यांत आहेत. शेतकऱ्यांच्या हक्काचे रक्षण केलेले नाही त्यामुळे ते जुलुमी जमीनदारांचे भक्ष्य बनले आहेत शेतकऱ्यांत असतोष आहे. आणि कम्युनिस्ट पक्षाने आपले पाय तेथे रोवण्याला ही संधि साधलेली आहे. मलाया राज्य-संघाच्या फौजी शासनाचा मुख्य अधिकारी ब्रिटिश जनरल सर जिराल्ड टेम्पलर गनियो काव्याने लढणाऱ्या साम्यवाद्यांचा सामना करीत होता. तो एकदा म्हणाला : “मला आपण शंभर पलटणी अधिक दिल्या तरी आवश्यक भूमि-सुधारणा-कापद्यावाचून मला साम्यवाद्यांचा पराभव करता येणार नाही. माझ्या कामापैकी १० टक्के काम फौजेची सबधित आहे, बाकीचे ९० टक्के राजकीय आणि आर्थिक आहे.”

यावरून मलायाचे राजकारण जमिनीच्या वाटपार्शी कसे सबधित आहे ते कळून येईल.

ग्रहदेश

भारताच्या शेजारील ब्रह्मदेशात शेतीमध्मे काम करणाऱ्या लोकांची संख्या ६६॥ टक्के आहे. आणि १ चोटी ८० लक्ष एकर जमीन शेतीखाली आहे १९४१ साली या जमिनीपैकी जवळ-जवळ अर्धा हिस्सा लोअर बर्मा-मधील कालव्याखालची सुपीक जमीन युरोपियन व भारतीय अशा परदेशी लोकांच्या हाती होती. तेथे १९३८ साली एक जुना देनन्सी कायदा अमलात आणला गेला होता. आणि त्याने कुळाना सरक्षण देऊन माफक दरात खड ठरवून दिले होते परंतु न्यायालयानी हा कायदा १९४९ साली घटनावाह ठरविला त्यानंतर कुळानी ठराविक खड द्यावा असा कायदा पास झाला त्याने जमीनसाम्याच्या दुप्पट खड ठरवून दिला १९४८ मध्ये जो जमिनीचा राष्ट्रीयकरणाचा कायदा पास झाला होता त्याने, गैरहजर मालवाकडून सरकाराने जमिनी सरकारी साम्याच्या १२ पट खरम देऊन खरेदी करावयाच्या आणि त्या भूमिहीन शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दरांवर वांटून द्यावयाच्या, असे ठरविले होते बर्मांमध्ये अजून स्थिर सरकार नाही, त्यामुळे या प्रयोगाचा परिणाम अजून अजमावता येत नाही.

आफ्रिकाखंडांतील राष्ट्रे

आफ्रिका खंडास आतापर्यंत 'कुमकथं' म्हणत होते युगानुयुगे या खंडातील लोक, जगात क्षपाटमाने प्रगत होत असलेल्या मुधारणेपामून अल्पित राहिले होते कोणाहि जवरदस्ताने बाहेरून गावे, आणि या शरीराने घिप्पाड परन्तु मनाने भावदत्ता प्रजेला लुवाडावे त्याच्या देशातील संपत्ति त्याच्याच हातानी खणून काढून हिरावून न्यावी, त्याच्यावर जुलूम करावे, त्यांना भयभीत जवरस्थेत ठेवावे आणि वेळी प्रसंगी त्याची कत्तल हि करावी, असा प्रकार चालत आला आहे. सर्वथ स्वढभर अत्यंत गुपीक व अनेक नद्यानी मिजविलेली अशी शेतीलायक जमीन पसरलेली आहे. तेथील मूळचे लोक आपल्याला आवश्यक तैवढभापुरतो जमीन कशीत आणि त्याच्या गरजाहि फार थोड्या असत परन्तु युरोपच्या अनेक देशांमधून लोभी गोरे लोक या खंडात भिरले, अरबी आपोतील सुरस गोष्टीपैकी सिद्दादच्या सफरीत त्याला जमा हिच्याच्या खाणी आढळून आल्या आणि त्याने वचक वचक भरून हिरेवैचले त्या रीतीनेच डच, फेंच, इमज, पोर्तुगीज, आणि बेलजियन् लोकांनी या खंडाचे हाती लागतील तसे तुकडे पाडून घेतले, आणि तेथे मळबाच्या व फळदागाच्या रूपाने सेतोची कारखानदारी सुरू केली. आणि मूळचा त्या जमिनीचा मालक ? त्याला त्यानी गुलाम बनविले. तो आपल्याच आईपामून वचित आला. आजतागायत ही परिस्थिति कमी-जास्त प्रमाणात कायमच आहे.

परन्तु रावणाच्या लोकांच्या जागृतीची पहाट फुटत आहे. त्यात अलू, विंयु, वालुवा इ. आफ्रिकन वृष्णवर्णीय समाज परकीयांच्या पकडीतून मुटण्यासाठी सज्ज झालेला दिसत आहे. राजकीय दृष्ट्या गोच्यानी बनविलेले या खंडाचे निरनिराळे विभाग स्वतंत्र होत आहेत. यातूनच त्यांना आर्मिग स्वातंत्र्याचाहि लाभ मिळणार आहे. तेथील क्षगडे मुरमतः राजकीय स्वरूपाचे असले तरी त्याच्या पांटात गोरा जमिनदार विरढ मूळचा काळा रेतमजूर असा क्षगडा समाविष्ट आहे. मूक्नि झाली तर जमिनीची आणि मजुराची दोघाची हि एकदमच होईल आणि आईपामून तुटलेले टेकरू पुन्हा आईला मिळेल.

भूमिहीन आणि भारताचें नियोजन

जमिनीची भूक योग्य वेळी निवारण झाली नाही तर समाजस्वास्थ्य व शांति टिकविणे अशक्यप्राय होते हे ऐतिहासिक सत्य भारतीय नेत्यांना अवगत आहे. आपल्या स्वातंत्र्याच्या आदोलनात या आर्थिक दुःस्थिती-कडे प्रथमपासून लक्ष पुरविले गेले आहे. हे ग्रामीण दारिद्र्य दूर करण्या-साठीच स्वराज्य हवे, असे राष्ट्रवादी सेवक जनतेला सांगत आले आहेत. राष्ट्रीय संभेच्या ध्वजावर मुद्रित केलेले चरक्याचे चिह्न याच गोष्टीची हमी देत आले आहे. स्वराज्यानंतर भारतात जमिनीची समान वाटणी व विकायतशीर रोजगार सर्वांना मिळेल असे आश्वासन दिले गेले आहे. १९३७ साली काँग्रेसच्या हातात अशक्त अधिकार येताच काँग्रेस मन्त्रीमंडळानी प्राथमिक उपचार म्हणून खोती-जमीनदारी निर्मूलन, कूट हक्क सरक्षण, सावकारी-नियंत्रण अशी कामे हाती घेतली. स्वराज्य मिळाल्यानंतर जमीनदारी पद्धति, निरनिराळ्या वतनदात्या आणि जमिनीशी संबंध असलेले शेतकरी आणि सरदार यांच्या मधले माळे मध्यस्थ कायद्याने नष्ट करण्यात आले, तरी मुद्दा जमीन प्रत्यक्ष वसण्याचा वर्गाच्या हाती गेली नाही. विनकसणाऱ्या वर्गाच्या हाती अजूनहि मोठ्या प्रमाणावर जमिनी आहेत.

देशाच्या नियोजनाची आखणी करताना जमिनीची न्याय्य वाटणी हा हि नियोजनाचा भाग मानला गेला आहे. द्वितीय पंचवार्षिक योजनेच्या पुस्तकात पान ३१७ वर पुढील प्रमाणे मजबूर आहे :

“The pattern of village development envisaged for the future clearly assumes that the distinction within the village community between those who have land and those who are landless must disappear and that there should be equality of status and opportunity. The correct distinction then will be between workers with varying skills who may be engaged in different occupations both agricultural and

आहे त्याच बरोबर जमीन धारण करण्याची सुद्धा मर्यादा बाधून देण्यात आली आहे हे उपाय केवळ मुबई राज्यातच नव्हे तर इतर राज्यातून हि आता हळूहळू अमलात आणले जात आहेत

असे सर्व ठरविण्यात आणि करण्यात हेतु हा आहे की जमीन एका हाती केंद्रित करण्याची जी प्रवृत्ति आजपर्यंत चालत आली आहे तिला आळा घातला गेला पाहिजे आणि भूमिहीन शेतकऱ्यांवरिता जमीन शक्य तेवढी मोकळी करता आली पाहिजे हा प्रयत्न पुढे 'कमाल जमीन धारणेच्या' (Ceiling) कायद्याच्या रूपाने हाती घेतला गेला आहे यातून जी जमीन उपलब्ध होईल तिची भूमिहीन शेतमजुरांमध्ये वाटणी करण्याचा सरकारचा संकल्प आहे

नियोजन समितीच्या धोरणाप्रमाणे भूमिहीन हरिजन व आदिवासी शेतकऱ्यांना जमिनी देऊन त्यांना पुन्हा वसविण्याकरिता पहिल्या पंच-वार्षिक योजनेत बाही राज्यात सरकारी जमिनी उपलब्ध करून देण्यात आल्या दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतहि अशीच तरतूद करण्यात आली अर्थात् यातून गरजेच्या मानाने फारच कमी जमीन उपलब्ध झाली आहे जमिनीची भूक मात्र आता बरीच वाढलेली आहे त्यामुळे आता मागणीहि वाढलेली आहे

परंतु कुळाना जमिनी देऊन अल्प जमीनवाल्यांचा आणि निव्वळ शेतमजुरांचा प्रश्न सुटलेला नाही त्या बराच आहे आता जागृति आणि मागणी वाढू लागलेली आहे जातीची वर्गाची, अशी नाना मिथे घेऊन ही भूक प्रकट होत आहे उत्तर प्रदेश, बिहार, गुजरात, महाराष्ट्र या प्रांतात प्रत्यक्ष वसणाऱ्या गरीब वर्गाच्या संघटना बनल्या आहेत आणि त्यांनी अनेक प्रसंगां सरकारकडे मोर्चे नेऊन जमिनीची मागणी केली आहे. या मागणीची तीव्रता दिवसेंदिवस वाढत आहे आणि येथे लोकशाही असल्यामुळे, लोक-प्रतिनिधीनाहि त्या तीव्रतेची जाणीव होऊ लागली आहे

कमाल क्षेत्रमर्यादा (Ceiling) चे घेणे विरोध हेतू नियोजन मंडळाच्या मनात आहेत ते असे

(१) शेेत जमिनीच्या झालेल्या विभागणीचे आजचे स्वरूप आणि लहान-लहान शेताची बहुसंख्या लक्षात घेता कमाल क्षेत्र-मर्यादा ठरवून रमातून जमादा उपलब्ध होणारी जमीन फार मोठ्या प्रमाणात वाटता येईल असा फारसा सभब नही असे दिसून आले आहे. तथापि प्रगतिशील सहकारी ग्रामीण अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी अशा प्रकारची विपमता कमी करणे आवश्यक आहे, त्याचबरोबर जमिनीची फेरवाटणी जितकी करणे शक्य आहे तितकी केल्याने व पडीत जमिनीवर भूमिहीनाना वसविण्यासाठी उपाययोजना अमलात आणल्याने भूमिहीन असलेल्या लोकसंख्येला उपजीविवेची साधने मिळण्याची संधि प्राप्त होते."

(Third Five Year Plan, page 93, para 95.)

(२) घर निर्दिष्ट केलेल्या घोरणानुसार जमीनविषयक सुधारणांचा कार्यक्रम जर अमलात आला तर भारतातील शेेतकरीवर्गापैकी बहुसंख्य लोक शेेतमालक होतील त्यांनी आपली संपत्ती वरून वर्जाकरिता, खरेदीविक्रीकरिता, (वच्च्या मालाचा) पक्का माल करण्याकरिता, आणि गरजेच्या मालाचे वाटप करण्याकरिता स्वतःच्या सहकारी संस्था वाढाव्यात या दृष्टीने त्यांना उत्तेजन द्यावे आणि साहाय्य करावे, असे उत्तेजन आणि साहाय्य हें उत्पादनासाठी सहकारी संस्था त्यांच्याच संमतीने करण्याच्या कामां देण्यात यावे. घेत खेड्यापर्यंत जितक्या प्रमाणात अशा प्रकारच्या संपत्ती पांचविल्या जातील, तितक्या प्रमाणात छोट्या आणि आर्थिक दृष्ट्या न परवडणाऱ्या जमिनीमुळे उद्भवणाऱ्या अडचणी कमी करता येतील आणि प्रत्येक समाजातील असमर्थ घटकाना त्याचे जीवनमान उचावण्याकरिता मदत देता येईल. जमीन सुधारणेचा प्रत्येक टप्पा जसजसा अमलात येईल तसतशी शेतीचे उत्पादन वाढविण्याकरिता आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था विविध मार्गांनी साधण्याकरिता अधिकाधिक पूर्ण मदत देणे शक्य होत जाईल या दृष्टीवर नेहमीच भर देण्यात आला आहे. शेेतन्यांमध्ये अधिक ऐक्यभाव आला आणि ग्रामीण समाज अधिक बळकट झाला तर रमामुळे त्या त्या ठिकाणी जन्म प्रमाणात त्यांच्या हातून

पुसपास होऊ लागेल आणि अचिर गतीने आर्थिक व सामाजिक प्रगति होऊ लागेल ”

(Third Five Year Plan, page 94, para 96)

भूमिविपयक विषमता कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यसत्तेकडून पुढे ठेवली गेलेली उद्दिष्टे आणि कार्यक्रम याचे दिग्दर्शन येथपर्यंत केले उद्दिष्ट पूर्णपणे साध्य होण्याच्या दृष्टीने या कायदेशीर साधनाची कार्यक्षमता प्रत्यक्ष अनुभवाच्या कसोटीवर आता तपासली पाहिजे

: ५ :

कायद्याचा उपाय

जमिनीची सर्व मालकी कायद्याने सरकारची आहे, स्वतः ला मालक म्हणविणारे हे वेचळ बहिवाटदार (Occupants) आहेत, ही कायदेशीर भूमिका आहे म्हणून कायद्याच्या कक्षेत राहून जमिनीची बिल्हेवाट बरण्याचा सरकारला अधिकार आहे सरकारला समाजहिताकरता एकाबद्धून जमीन काढून दुसऱ्यास द्यावयाची क्षाली तरपरपरागत बहिवाटीच्या हक्काचा (Occupancy Rights चा) मोवदला देण्याची तरतूद देली म्हणजे पुरे अशी स्थिति आहे जमिनीची बहिवाट जर सरकारला बदलून द्यावयाची असली तर लोकप्रतिनिधीबद्धून असा कायदा मजूर झाल्यास सरकारला ते बरता येईल

निरनिराळ्या राज्यसरकारानी आजपर्यंत जमीनमालकीतील विषमता कमी करण्याच्या बाबतीत जे कायदे केले आहेत ते तीन प्रकारचे आहेत :

(१) साक्षात् जमीन कसणाऱ्यावर होणारे अन्याय (खड, घेंदतली इ. बाबतचे) दूर करणे.

(२) जे शेतवरी, कुळ, म्हणूक-साक्षीत, जमीन बसतात त्यांना जमिनीची मालकी देणे

(३) व्यक्तीकडे असलेल्या जमिनीचे प्रमाण विवक्षित मर्यादित ठेवून उपलब्ध होणारी जमीन भूमिहीनाना वाटून देणे.

कूळें म्हणून जमीन स्वतः कसणाऱ्या शेतकऱ्याच्या वावरात आतापर्यंत कायद्यात कोणत्याही प्रकारचे पुरेसे संरक्षण दिले नव्हते. मालकाने स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे कुळाला पुढे शेत करण्याला द्यावे अगर न द्यावे अशी अनिश्चितता होती, त्याचप्रमाणे शेतकऱ्याने तयार केलेल्या पिकात खुद्द त्याचा हिस्सा किती असावा या सबंधीही स्पष्ट अशी काही कायदेशीर मर्यादा नव्हती म्हणजे शेतकऱ्याला शेतावरून काढून टाकणे (Ejection) आणि खंड (Rent) म्हणून पिकाचा वाटेल तेवढा हिस्सा त्याच्याकडून घेणे या गोष्टी मालक आपल्या इच्छेअनुरूप करू शकत होता या दोन्ही प्रकारच्या अनिश्चितता दूर करून कुळाला सुरक्षित करणे याबद्दलची तरतूद कुळासबधी केलेल्या कायद्यातून निरनिराळ्या राज्यात करण्यात आली.

जमिनीची भूक वाढली आहे, आणि त्यासबधी निरनिराळे राजकीय पक्ष व इतर संघटना प्रयत्न करीत आहेत हे पाहणाऱ्या जमीनदार आणि जमीनमालक वर्गांनी निरनिराळ्या राज्यात कुळाना भय आणि लोभ दाखवून काढून टाकण्याचा सपाटा चालविला तेव्हा त्या त्या सरकाराना यासबधी विशेष कायदे करून हा वेदखलोचा अन्याय थावविण्याचा प्रयत्न करावा लागला तरीही तिला पुरता आळा बसला असे झाले नाही आणि हा गुन्हा करणाऱ्यांना शिक्षा झाल्या असेही फारसे घडले नाही.

कुळाना संरक्षण देऊन कायमपणे त्यांना जमीन वर्गात राहावी याबद्दलची जी तरतूद निरनिराळ्या राज्याच्या कायद्यात करण्यात आली त्यात 'स्वतः जमीन कसणाऱ्या' (Personal Cultivation) मालकाला स्वतःकरिता जमीन ठेवून घेण्याची तरतूदहि आहे. निरनिराळ्या राज्यात तिचे प्रमाण वेगवेगळे आहे. मुंबई राज्यात अशी एक तरतूद करण्यात आली आहे की ठरविलेल्या तारखेपर्यंत जमिनीची ठरलेली किंमत कुळानी चैरहजर मालकाला दिली तर सर्व जमिनीचा मालक कुळ हे बनते. मात्र जमीन घारण करण्याची कमाल मर्यादा कोरडवाहू ४८ एकर आणि बागा-

ईत १२ एकर ठरविण्यात आली आहे. केरळमध्ये ठरलेल्या मुदतीपर्यंत जमीनीची किंमत कूळ जरी भाग्य न शकले तरी सुद्धा त्याला त्या जमीनीवर घेता करण्याचा हक्क दिला गेला आहे. उत्तर प्रदेशात सरकार शेतकऱ्यांकडून सारा घसूल करते आणि जमीनदाराना जमिनीच्या मोबदल्याची रक्कम देते. तर दिल्ली प्रांतात शेतकरी सरकारी सारा भरतो त्याच बरोबर जमीनदाराला मोबदलाहि भरतो. हैद्राबाद राज्यात कोणत्याहि जमिनीचा मालकी हक्क शेतकऱ्याला देण्याचा अधिकार सरकारला मिळालेला आहे आणि त्या अधिकाराचा उपयोग करून कित्येक कुळाना जमिनीची मालकी दिली गेली आहे. मराठवाड्यात मुंबई सरकारने कुळाला अशा रीतीने स्वामित्व देण्याची व्यवस्था सर्व जिल्ह्यांना लागू केली आहे. विदर्भातहि मुंबईचा कूळकायदा १९५९ च्या प्रारंभापासून लागू करण्यात आला आहे.

सकृद्दर्शनी ठिकठिकाणी झालेले हे कुळाच्या हिताचे कायदे प्रगतिपर असलेले दिसतात आणि देशाचे नियोजन करताना कसणाऱ्याविषयी जो न्याय करावयाचा त्याला हात पातलेला दिसतो, परंतु या कायद्याची अमलबजावणी होत असताना सर्वत्र जे अनुभव आले आहेत त्यात— (१) फारच धोडी कुळे मालक बनण्यासाठी प्रवृत्त झाली, (२) पुष्कळ कुळानी कूळपणाचा राजीनामा लिहून दिला, (३) मालकानी जमिनी पूर्ववत् आपल्याकडे ठेवून घेतलेल्या आहेत, (४) पूर्वीच्या कुळाकडून त्यांनी नोकरनामे लिहून घेतले आहेत हे अनुभव आहेत. त्याचप्रमाणे सडाच्या परिमाणात पूर्वीपेक्षा जरी सुधारणा झाली असली तरी कुळाना पिकाचा जास्तीत जास्त वाटा जाईल असे सरसि घडत नाही. आता हेच परिणाम जर प्रत्यक्षात घडत असले तर कूळकायदा करून लोकसत्ताक सरकारने काय साधले म्हणायचे? कायदा असून तो जवळ जवळ नसल्यासारखा झाला. असे होण्याची कारणे, उदाहरणार्थ मुंबईचा कूळकायदा घेऊनच, पाहता येतील.

या कुळकायद्यात जमीनमालकाला कूळवहिवाट रद्द करण्याचा हक्क अधिनियम ३१ अन्वये देण्यात आला आहे. त्यात म्हटले आहे की "जमीन-

मालकास जातीनें, जमीन कसण्यासाठी किंवा कोणत्याहि विनशेतीच्या कारणासाठी जमिनीची खरीखुरी आवश्यकता असेल तर कबजा मिळविण्यासाठी नोटीस दिल्यानंतर व अर्ज केल्यानंतर कूळवहिवाट रद्द करण्याचा अधिकार आहे." या कलमाचा आधार घेऊन हजारो जमीन-मालकानी महसूल अधिकाऱ्याकडे कुळाकडून जमीन आपत्त्याकडे मिळण्याबद्दल अर्ज केले आणि पुष्कळांचे अर्ज मजूरहि होऊन गेले. आता, जमीनमालक शेतकरी कसा झाला ? तर या कायद्याच्या अधिनियम २, कलम ६ मध्ये मालकाला अशी सवलत मिळाली आहे की "(१) स्वतःच्या कुटुंबातील कोणत्याहि इसमाला अगमेहतीनें, अथवा (२) स्वतःच्या किंवा स्वतःच्या कुटुंबातील कोणत्याहि इसमाच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखाली मजुरीनें कामावर लावलेल्या मजुराकरवी अथवा रोख रकमेत किंवा मालाच्या रूपात द्यावयाच्या वेतनावर ठेवलेल्या नोकरीकरवी जमीन कसण्याला 'जातीनें जमीन कसणे' ही सजा लागू होऊ शकते" या सवलतीचा फायदा घेऊन आपण स्वतः जमीन कसणार आहोत असे कोणत्याहि गैरहजर मालक म्हणू शकेल यात नवल काय ? त्यामुळे कुळाच्याकडे लागू हाणारी जमीन मालकाकडे राहू शकली.

मालकाच्या हातून ज्या जमिनी गुटल्या त्या कुळाना अधिनियम ३२ अन्वये सरेदी करता येतात. अधिनियम-३२ के अन्वये जमिनीच्या सरेदीची रिमत ठरविण्यात आल्यावर ते 'कायम कूळ' असेल तर सरेदीच्या रिमतीची पूर्ण रक्कम एका वर्षाच्या आत न्यायाधिकरणा (Tribunal) कडे अनामत ठेवली पाहिजे 'कायम कूळ' नमेल तर ही रक्कम एक वर्षाच्या आत ठीक रकमेत किंवा न्यायाधिकरण ठरवील तितक्या वापिक हप्त्यानी दरसाल दरसोबडा ४॥ टक्के म्याजाच्या दराने न्यायाधिकरणाकडे अनामत ठेवली पाहिजे. पुष्कळांच्या बाबतीत असा रीतीने रक्कम काढून अनामत ठेवणे शक्य नसल्यामुळे त्या जमिनी कुळाच्याकडे आल्या नाहीत.

या खेरीज पुष्कळ ठिकाणी मालकानी कुळाना भावदपटशा दाखवून, पैमे पारन, त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन 'कूळहक्काचे राजीनामे' लिहून घेऊन. अज्ञान मुलाच्या नावावर जमिनी पडवून कुळाला होणाऱ्या

विश्रीचा व्यवहार टाळला. या प्रकारावर उपाययोजना कळकायद्यात नाही.

कळकायद्याने समस्या सुटण्याला मदत झाली आहे असा अनुभव मात्र आलेला नाही. हा कायदा करणाराची मनोवृत्ति मालक व कळ दोघांच्याहि बाबतीत स्पष्ट व निःसंशिग्ध नाही आणि भूमिहीनांना जमीन मिळून त्याची सख्या कमी व्हावी ही तरतूद तर त्यात नाहीच, त्यामुळे वाही बुळाना मालकी हक्क व दादवती मिळाली असली तरी मालकी नष्ट करण्याची स्पष्ट कल्पना नसल्यामुळे थड मालकी संपत नाही, थड तो जिवंत राहात नाही अशी अघंमेली अवस्था जमीनमालक-वर्गाची त्या कायद्याने केली आहे. कायद्यातून पळवाटा निघण्याजोगी परिस्थिति असल्यामुळे कोर्टवाजी (Litigation) भरपूर वाढलेली आहे. त्या सर्वांचा परिणाम म्हणून समस्या सुटण्याऐवजी अधिक अवघड मात्र झाली आहे.

पुणे येथील 'गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिक्स' या संस्थेने या बाबतीत एक व्यापक पाहणी केली आहे. १९४७-४८ ते १९५२-५३ या पाच वर्षांच्या काळात या कायद्यामुळे काय काय बदल झाले ते त्यांनी अभ्यासले व त्यावरून खालील निष्कर्ष काढले आहेत :

“पूर्वी जितकी जमीन खंडाने दिलेली असे तिच्या—

- (१) ५० टक्के जमीन पूर्वीच्याच कुळाकडे राहिली;
- (२) २० टक्के जमिनीवरील कुळे बदलली;
- (३) २७ टक्के जमीन मालकानी स्वतः करण्यासाठी म्हणून परत घेतली, पण त्यातली पाच टक्के जमीन परत दुसऱ्या कुळाना दिली;
- (४) फक्त ३ टक्के जमीन कुळानी विकत घेतली ;
- (५) आणि शिवाय पूर्वी खंडाने न दिलेल्या जमिनीपैकी सुमारे ४ ते ५ टक्के जमीन कळ-वसणुकीखाली घेत राहिली.

“याचा अर्थ असा की, १९४७-४८ साली जी परिस्थिति होती त्यात फारसा फरक पडला नाही. त्यावेळी सुमारे ३ टक्के जमीन खंडाने

दिलेली असे. त्यापैकी जेमतेम १ टक्का कुळानी विकत घेतली. आणि सुमारे ४-५ टक्के जमीन मालकानी परत आपणाकडे घेऊन रवतः वसायला मुहवात केली, अर्थात् 'स्वतः' म्हणजे नोकराकरवीच ही वसाणूक चालते. हे नोकर मजुरीवर न नेमता त्याच्याशी खट्याचा करार झालेला असतो फक्त कागदोपरी त्याचा 'कूळ' म्हणून उल्लेख न करता 'नोकर' म्हणून उल्लेख केला जातो. दुसरे मालक आपली जमीन नव्याने कुळाना देत होतेच थोडक्यात जमिनीचा फार मोठा हिस्सा अद्यापहि गैरहजर मालकाच्या मिरासदारीखाली राहिला व त्यापासून होणारे दुष्परिणाम चालू राहिले." *

कूळ-कायदे (Tenancy Laws) वरून कुळाना जमिनीचा वाटा उपभोगण्यासाठी हक्कानें मिळावा या दृष्टीनें मुंबई राज्याप्रमाणेच इतर हि राज्यात अशा प्रकारचे कायदे करण्यात आले आहेत आणि तेथेसुद्धा कायद्याच्या अमलबजावणीचा असाच अनुभव येत आहे 'वसायान्याला मालक' बनविण्याच्या व्याख्येत भूमिहीन घेतमजूर तर कोठेहि या कायद्यात बसविलेला नाही. आणि कुळाची अवस्था बायबानतरहि घर वर्णन केली त्याप्रमाणे आहे. आतां भूमिहीनाकरिता वेलेल्या 'कमालक्षेत्र धारणा'-च्या कायद्याची स्थिति पाहू.

: ६ :

सीलिंग (धारणा क्षेत्राची कमाल मर्यादा)

देशातील भूमिहीनाचा प्रश्न सोडविण्याचे अगत्य लक्षात घेऊननियो-जन-मंडळानें अंगोरा या हॉटेला, मोठ्या जमीन-मालकाच्या हातांतून जमीन मोरली करण्याचे सर्व स्वीकारते. निरनिराळ्या राज्यसरकारांना त्यानें पगाल क्षेत्र-मर्यादा (Ceiling) ठरविण्याचा आदेश दिला परंतु कोणत्याहि

*Working of Bombay Tenancy Act 1918—Report of Investigation. —By V. M. Dandekar and G. J. Khudanpur.

कारणाने यां होईना दुसरी पंचवार्षिक योजना पुरी होईपर्यंतसुद्धा राज्यसरकारांनी त्या सबंधीचा कायदा आपल्या विधिमंडळात आणला नाही. १९५९ च्या काँग्रेसच्या नागपुर अधिवेशनात 'कमाल क्षेत्र-धारणा' (Ceiling) वद्दल पुढीलप्रमाणे ठराव करण्यात आला होता:

“जमीन-सुधारणेच्या बाबतीत असलेली अनिश्चितता घालविण्या-करिता आणि शेतकऱ्याला स्थिरपणा आणण्याकरिता आज असलेल्या आणि पुढे निर्माण होणाऱ्या जमिनीची कमाल-क्षेत्र-मर्यादा निश्चित करण्यात यावी आणि त्या हेतूने तसेच मध्यस्थ काढून टाकण्याच्या दृष्टीने १९५९च्या अखेरीपर्यंत सर्व राज्यांमधून कायदेशीर तरतुदी करण्यात याव्यात.”

(नागपूर काँग्रेस ठराव, १९५९)

यानंतर मात्र सरकारी चर्चे फिरू लागली आणि निरनिराळ्या राज्यात 'कमाल जमीन-धारणा' सबंधीचा कायदा होणार असल्याचा बोलबोला होऊ लागला. हितसंबंधीवर्ग म्हणजेच मोठमोठ्या जमिनीचे मालक आणि त्यांच्या सघटना स्वसरक्षणसाठी अगोदरच सज्ज होऊन बसल्या होत्या. त्या तद्विरोधी प्रचार करू लागल्या. अर्थात् केवळ प्रचार करूनच हे लोक थांबले नाहीत, तर कायद्याच्या वक्षंत घेऊन अशा रीतीने त्यांनी आपल्याकडे असलेल्या जमिनीच्या आपसात वाटण्याहि करून टाकल्या. अर्थात् ही क्रिया याचवेळी जोराने चालू झाली असली, तरी तिचा प्रारंभ मात्र कूळकायद्याच्या जन्माचे वेळीच—म्हणजे ७-८ वर्षांपूर्वीच—झाला होता. त्यामुळे जमीन-मालकाकडून जमीन काढून घेऊन ती भूमिहीनांना उपलब्ध करून देणे शकास्पदच झाले आहे आणि ही गोष्ट लोकसभेमध्ये व. प. गोविंदवल्लभ पंत यांनी सीलिंग वद्दल बोलताना स्पष्ट शब्दात कबूल केली होती.

आतापर्यंत ज्या राज्यात 'कमाल क्षेत्र-मर्यादे'चे कायदे झाले आहेत, त्यांच्यापैकी ज्याची जेवढी माहिती आज हाती आली आहे, तेवढी पुढे मांडली आहे ही माहिती अ. भा. काँग्रेस कमिटीने निरनिराळ्या राज्य-सरकारकडून मुद्दाम मागविली होती :

प. बंगाल 'प बंगाल जमीन सुधारणा कायदा, १९५५' या कायद्यान्वये २५ एकर ही क्षेत्र-मर्यादा पुढील होणाऱ्या जमीन-धारणेची मर्यादा म्हणून ठरविण्यात आली आहे. या राज्यात मध्यस्थ जमीनदार वर्गरे वर्गांना सरकारचे ठरविलेल्या दराप्रमाणे जमिनीचा मोबदला (Compensation) देते. आतापर्यंत सरकारने २ लक्ष ६९ हजार एकर शेतीची जमीन आणि २ लक्ष ७५ हजार एकर विंगड शेतीची म्हणून असलेली जमीन ताब्यात घेतली आहे. आणखीही जमीन सरकारकडे येईल अशी अपेक्षा आहे. शिवाय काही लाख एकर जंगलची जमीन आणि इतर जमिनी याचाहि ताबा सरकारकडे आला आहे.

प बंगाल सरकारकडे जी उपरिनिर्दिष्ट जमीन आपल्याचे म्हटले आहे ती जमीनदारी-निर्मूलन-कायद्याच्या परिणामातून मिळालेली आहे. त्या कायद्यात कमाल जमीनधारणाची तरतूद केलेली होती.

उत्तर प्रदेश- उ प्र. राज्याचे मुख्यमंत्री श्री. चंद्रमान गुप्ता, आपल्या सरकारने केलेल्या सीलिंग-कायद्याबद्दल बोलताना म्हणाले : "आम्ही सीलिंगचा कायदा केला आहे, पण त्याचा जमिनी मिळण्यास आम्हाला उपयोग झालेला नाही कायदा होण्याच्या पूर्वीच जमीन-मालकानी जमिनीची वाटणी निरतिराळाचा नातलागाच्या नावाने करून टाकली आहे. आता आम्ही यंत्राच्या सहाय्याने शेती करून शेतीचे उत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न करू. पण आमचा कायद्याचा हेतु सिद्धीस गेलेला नाही."

उत्तर प्रदेश सरकारने चालू (Existing) जमीन धारणाच्या क्षेत्रावर ४० ते ८० एकराची मर्यादा घातली आहे. आणि पुढे होणाऱ्या जमीन-धारणावर (Future holdings) १२½ एकराची मर्यादा घातली आहे.

मध्यप्रदेश-या राज्यात कायम वागायती क्षेत्राची मर्यादा २८ एकर व इतर जमिनीची ८४ एकरापर्यंत ठेवण्यात आली आहे. या कायद्यामुळे ८ लाख एकर जमीन वाटण्याकरिता मोकळी होईल अशी अपेक्षा होती, परन्तु या उपादा जमिनीची विल्हेवाट लावण्याकरिता जमीन-मालकाना २ वर्षांचा अवधि मिळाल्यामुळे या वाटल्यानंतर कितीशी जमीन उपलब्ध होईल हे आताच सांगणे कठीण होईल, असे त्या सरकारचे म्हणणे आहे.

आंध्र-या राज्यांत या कायद्याने मालवाड्डे जमीन राहून ज्यादा जमीन किती उपलब्ध होईल याचा अंदाज लावणे राज्य सरकारला शक्य झाले नाही. कायद्याने चालू (Existing) क्षेत्र धारणावर २७ ते ३१२ एकराची व पुढील (Future) क्षेत्रधारणावर १८ ते २१६ एकराची मर्यादा घातली आहे.

राजस्थान-या राज्यात कमाल मर्यादेचा कायदा मंजूर झालेला आहे. ३० स्टॅंडर्ड एकराची ही मर्यादा आहे. परंतु त्यामुळे किती जमीन वाटपासाठी उपलब्ध होईल, याचा निश्चित आकडा मिळण्याजोगा नाही. सरकारच्या पूर्वीच्या अंदाजाप्रमाणे या कायद्याने ८० लाख एकर जमीन वाटण्यासाठी उपलब्ध होईल असा अंदाज होता, परंतु आता हा आकडा बराच कमी होईल असे सरकारचे म्हणणे आहे.

बिहार-येथे कायदा झाल्यावर त्यातून जी ज्यादा जमीन उपलब्ध होईल ती ग्रामपंचायतीच्या ताब्यात राहील आणि भूमिहीन शेतमजूर व लहान लहान शेतकरी यांच्या सहकारी शेती-सोसायट्यांच्या द्वारा त्याची वसणूक केली जाईल, असे ठरविण्यात आले आहे.

या विलाप्रमाणे ३० ते ९० एकर जमीन हे कमाल प्रमाण ठरविण्यात आले आहे. अविभक्त हिंदु कुटुंबातील ज्या व्यक्तीला एखाद्या जमिनीमध्ये हिरसा मिळाला आहे किंवा मिळू शकतो तो जमीनधारक म्हणून मानला जाईल. म्हणजे हा कायदा लागू होत असताना कुटुंबात वाटण्या झाल्या आहेत असा त्याचा अर्थ मानला जाईल. कमाल क्षेत्राचा कायदा लागू होणार हा गाजावाजा बरीच वर्षे होत असल्यामुळे बऱ्याच कुटुंबानी आपल्या वाटण्या करून टाकल्या आहेत. त्यामुळे ज्यादा जमीन १॥ लाख स्टॅंडर्ड एकरापेक्षा जास्त मिळणार नाही असा अंदाज आहे, पण या मिळालेल्या ज्यादा जमिनीतील मोठा भाग कुळ्याकडे जाईल त्यांना 'बहिष्वाटदार रयत' हा दर्जा मिळून ती जमीन प्राप्त होईल, म्हणून त्यातून फक्त साधे २॥ लाख एकरच जमीन भूमिहीनाकरिता उपलब्ध होण्याचा संभव आहे.

या कायद्यात आणखी एक विशेषता दाखल केली गेली आहे ती इतर राज्यांच्या कमाळ धारणा-क्षेत्रांच्या कायद्यात नाही ती म्हणजे 'लॅण्ड लेन्ही' ही होय या कलमान्वये १ ते ५ एकर जमीन असणाऱ्याकडून त्याच्याकडे असलेल्या एकूण जमिनीचा २०वा भाग, ५ ते १० एकरांपर्यंतच्या जमीन-मालकाकडून १० वा भाग व २० किंवा त्यावर जमीन असलेल्याकडून ६ वा भाग सरकार वसूल करणार आहे ता २५ डिसेंबर १९६० रोजी किंवा त्यानंतर ज्यांनी याप्रमाण आपली जमीन मूदानात दिली असेल त्या जे देणार असतील त्यांना तेवढ्या जमिनीच्या बाबतीत 'लेन्ही'ची सूट मिळणार आहे

पंजाब-या राज्यात मुबईतील कूळवायद्यासारखाच कुळाना सरक्षण देणारा कायदा १९५३ व १९५५ साली अनुक्रमे 'पंजाब कूळसरक्षण कायदा' (Punjab Security of Land Tenant Act 1953) आणि पेप्सु कुळ व शेतजमीन कायदा १९५५' (The Pepsu Tenancy and 'Agricultural Land Act 1955) असे अमलात आले आहेत. या कायद्यांन्वये जमीन-मालकाला किंवा कुळाला स्वतःच्या कसणुकीकरिता म्हणून जास्तीत जास्त ३० स्टॅण्डर्ड एकर किंवा ६० साधे एकर जमीन ठेवण्याचा आणि ५० स्टॅण्डर्ड एकर किंवा १०० साधे एकर जमीन बेदखल झालेल्या इसमाना देण्याचा, अधिकार मिळाला आहे

१९६० ऑक्टोबरपर्यंत हातीं आलेल्या अहवालाच्या आधारावर ज्यादा म्हणून जाहीर केलेले प्रत्यक्ष क्षेत्र १ लाख ६६ हजार स्टॅण्डर्ड एकरापर्यंत उपलब्ध होईल असा अंदाज आहे या राज्यात ज्यादा जी जमीन प्राप्त हाईल ती फक्त भूमिहीन शेतमजुरांमध्येंच न वाटली जाता लायक फूळ वगैरेनाहि दिली जाईल आताच्या अंदाजावरून ४० हजार भूमिहीनाना या जमिनीवर बसविता येईल आणि प्रत्येक भूमिहीन कुटुंबाला ५ स्टॅण्डर्ड एकर जमीन वाटावयाची म्हटले तर २ लाख स्टॅण्डर्ड एकर क्षेत्र लागेल

मद्रास-१९६० मध्ये सीलिंगसंबंधीचे विल असेंब्लीमध्ये दाखल झाले या कायद्यामुळे किती ज्यादा जमीन उपलब्ध होईल त अंदाजाने देखील सांगता येत नाही असे या सरकारचे म्हणणे आहे या जमीन देण्याच्या

घोरणानुसार फक्त भूमिहीन आणि स्वतः शेती घसू इच्छिणारे गरीब लोक हेच त्याच्या नावावर विनाभोवदला जमीन वरून घ्यायला लायक ठरविले गेले आहेत.

या कायद्याप्रमाणे ५ भाणसाच्या एका कुटुंबाला जास्तीत जास्त ३० स्टॅण्डर्ड एकर जमीन राहिल. पाचाहून जास्त भाणसे असतील तर ज्यादा प्रत्येक भाणसाच्यामागे ५ स्टॅण्डर्ड एकर या हिशोबाने परन्तु कुटुंबाकडे एकूण जास्तीत-जास्त ६० स्टॅण्डर्ड एकर जमीन राहिल.

वरील सर्व माहिती [A. I. Congress Committee, Economic Review, January 1961] वरून घेतली आहे

केरळ-या राज्यात १५ ते ३७ ३/४ एकराची मर्यादा घालण्यात आली आहे. या कायद्याने जमीन किती उपलब्ध होईल हे निश्चित सांगता येत नाही.

ओरीसा-२५ ते १०० एकर ही क्षेत्रमर्यादा ठरविली गेली आहे

आसाम-चालू क्षेत्र-धारणावर ५० एकराची व पुढे होणाऱ्या क्षेत्र-धारणावर ३० एकराची मर्यादा घालण्यात आली आहे.

बिहारी व हिमाचलप्रदेश-३० स्टॅण्डर्ड एकर मर्यादा ठरविली आहे.

मणिपूर व त्रिपुरा-२५ स्टॅण्डर्ड एकर ही मर्यादा आहे.

महाराष्ट्र-इ. ३६०० निव्वळ उत्पन्न देण्याइतकी जमीन प्रत्येक कुटुंबाकडे राहिल, असे ठरविण्यात आले आहे.

जम्मू-काश्मीर-भारताच्या इतर भागात कमाल क्षेत्रधारणा-कायदे होण्यापूर्वी बरीच वर्षे जमीन-धारणावर मर्यादा घालण्याचा कायदा या राज्यात करण्यात आला होता त्या अनुसार चालू (existing) व पुढील (future) जमीन धारणावर २२ ३/४ एकर ही मर्यादा ठरविण्यात आली आणि आतापर्यंत चालू जमीन-धारणावरील मर्यादेप्रमाणे जमीन निश्चित करण्यात येऊन २३ लाख एकर जमीन भूमिहीनांमध्ये वाटूनहि टाकली गेली आहे

गुजरात-द्विभाषिक मुंबई राज्यांत असतानांच या भागांतील कमाल क्षेत्र-धारण विल त्यावेळच्या असेव्लीपुढे आले होते. परंतु मघत्या भाषिक घडामोडीच्या काळात ते मागे पडले होते. नंतर १९६० च्या सप्टेंबर महिन्यात ते नव्या गुजरात असेव्लीपुढे मांडण्यात आले. त्या विलाप्रमाणे जमिनीचे चार वर्ग पाडण्यात आले आहेत ते असे:-

(१) जिरायत (२) भातपिकी (३) हगामी बागायती आणि (४) नित्याची बागायती. कमाल क्षेत्र-धारणाची मर्यादा जिरायत जमिनीची १३२ एकर आणि विमान मर्यादा ५६ एकर ठरविण्यात आली आहे. अर्थात जमिनीचा विकाऊपणा लक्षात घेऊन तेथे-तेथे त्याप्रमाणे ही मर्यादा बांधण्यात आली आहे कोणत्या खंडात कोणती जमीन या मर्यादेत येईल याची जिल्हावार राखद यादीच विलास जांडली आहे. राजगी विहीरीवर मिजन असलेल्या जमिनी बागायती न ठरविता जिरायत ठरविण्यात आल्या आहेत. त्यामुळे जमिनीची वसुन मर्यामत करून जास्त पिके काढण्याला प्रेरणा राहिल, असे सरकारचे म्हणणे आहे. या कायद्याने अन्नधान्य-उत्पादनाला पक्का मसू नवे म्हणून ज्या खलस मंडपा टापूवर (Blocks पर) आतापर्यंत पुष्कळ भाडवली राचं वेला आहे, जे गुप्तपटित झालेले आहेत आणि जे मंडले अगता उत्पादनात घट होईल असे वाटते, असे मध्य टापू या कायद्याच्या कक्षातून वगळून जाईल. अर्थात सुधारलेले धी-वियाणे तयार करणे, नवीन नवीन पिकांचा प्रयोग करणे, आणि उत्कृष्ट प्रकारची पेंती करणे या मर्यादीच्या अटी पाळल्या तरच त्यांना या कायद्या-तून वगळण्यात येईल, असे ठरविण्यात आले आहे. स्थानिक स्वराज्य-संस्था, विभागीय शाळा शिक्षणाकरिता निर्माण झालेल्या पवित्र ट्रस्टच्या, इम्पिट्रिअच्या मालकीच्या जमिनी, तसेच सहकारी मंस्थारहे लॅण्ड मॉर्गेज बँकांरहे अगलेल्या व भूदान समितीरहे अगलेल्या जमिनींना या कायद्या-तून वगळण्यात आले आहे जमीनीच्या पोरुळ बाटण्या किंवा तब्दिली करून या कायद्याच्या उद्देशानाच हरनाळ पायला जाऊ नये याकरिता असा प्रकारच्या बाटण्या किंवा तब्दिली, ज्या १५ जानेवारी १९५९ नंतर झाल्या अशी, त्या प्रामाणिक आहेत अशी वळेवरची राशी झाली नसेल तर निषारत घेण्या जाणार नाहीत.

सातेदाराची स्वतःचीच जमीन नव्हे तर त्याच्या बायकोच्या, अज्ञान भुलाच्या नावावर असलेली जमीनमुद्धा या कायद्यात धरली जाईल.

(Economic Review Jan. 1961)

महाराष्ट्र-महाराष्ट्र सरकारने कमाल क्षेत्र-धारणेसंबंधी जो कायदा केला आहे, त्याचे उद्दिष्ट सांगताना म्हटले आहे की-

(१) महाराष्ट्र राज्यातील शेतबरी वर्गात शेतजमिनीची ग्याम्य घांटणी व्हावी या करिता आणि विशेषेकरून भूमिहीन लोकांना स्वतःला फसण्याला जमीन मिळावी म्हणून हा कमाल क्षेत्र-धारणे (Ceiling) चा कायदा करण्यात येत आहे.

या कायद्याने क्षेत्र-धारणाची कमाल मर्यादा ठरविण्यावरिता पुढील प्रमाणे जमिनीचे ४ प्रकार पाडण्यात आले आहेत :

अ (१) सरकारने बाधलेल्या पाटबंधाऱ्यातून सतत मिळणाऱ्या पाण्याखाली भिजणारी जमीन,

(२) वर्षातून फक्त ८ महिने वरील रीतीने पाणी मिळणारी, किंवा सरकारने बाधलेल्या पाटबंधाऱ्याच्या जवळ सतत पाणी असणाऱ्या विहीरीतून पाणी मिळत असलेली जमीन, किंवा सरकारने बाधलेल्या पाणी-साठ्यातून पाणी वर काढून भिजली जाणारी जमीन,

(३) वर्षातून फक्त ४ महिने सरकारने बाधलेल्या पाणी-साठ्याच्या योजनेतून पाणी मिळणारी जमीन, आणि

(४) वरीलपैकी कोणत्याही प्रकाराखाली न येणारी कोरडेबाहू जमीन.

(ब) कमाल धारणा-क्षेत्र खालीलप्रमाणे राहणार आहे--

१ ला प्रकार— १८ एकर

२ रा „ — २७ „

३ रा „ — ४८ „

४ था „ — ६६ ते १२६ एकर

- (क) महाराष्ट्र राज्यांतोळ प्रत्येक जिल्ह्यांत हा कायदा कोणत्या स्थानिक क्षेत्राला लागू होऊं शकतो तें कायद्याच्या शेवटी एक यादी (Schedule) देऊन दाखवून देण्यात आले आहे. व त्या स्थानिक क्षेत्रात कोणत्या प्रकाराखाली किती कमाल जमीन धारण करता येईल ते व भरपाईचा दर दाखविण्यात आला आहे.
- (ड) ४ ऑगस्ट १९५९ नंतर जर कोणी आपल्या नावावर असलेली जमीन वाटली किंवा तबदिल केली असेल तर ही वाटणी किंवा तबदिली कमाल मर्यादेचा हिशोब करण्याच्यावेळी लक्षात घेतली जाणार नाही.

या कायद्यातून सरकारी, स्थानिक स्वराज्य-संस्थेच्या आणि विद्यापीठाच्या जमिनी वगळण्यात आल्या आहेत. ज्या पाजरापोळाच्या किंवा गोसाळाट्रस्टच्या जमिनीच्या उत्पन्नाचा खर्च ट्रस्टच्या उद्दिष्टाकरिता होतो अशा ट्रस्टच्या जमिनी आणि शेतकी सोसायटीच्या जमिनी कामच्याच्या मक्षेतून वगळण्यात आल्या आहेत.

महाराष्ट्र सरकारच्या अदाजाप्रमाणे या कायद्यामुळे सुमारे ११ लाख एकर जमीन भूमिहीनाना वाटण्याकरिता उपलब्ध होण्यासारखी आहे. परंतु वस्तुस्थिती पाहता, कूळकायद्याच्या वेळीच जमिनीच्या आपसात कायदेशीर वाटण्या सातेदारांनी करून टाकल्यामुळे, जमीन २-३ लाख एकरापेक्षा अधिक मिळेल असे चिह्न दिसत नाही.

सदरहू कायद्याचे हे स्वरूप पाहिल्यानंतर निरनिराळ्या राज्य सरकाराची सदबुद्धि लक्षात घेऊनहि असे म्हणणें भाग जाहे की भूमिहीनाचा प्रश्न सोडविण्यावरिना जितके धाडस आणि हिमत या सरकाराच्या जबळ असायला पाहिजे तितकी ती नाही. १९४७ च्या नोव्हेंबर मध्ये दिल्ली येथे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भरलेल्या पहिल्या अ. मा. काँग्रेस कमिटीच्या चॅठपीत काँग्रेसच्या उद्दिष्टासंबंधीचा जो ठराव करण्यांत आला होता त्यांत जमिनीच्या मालकी हक्काबद्दलचे जें तत्त्व ग्रथित करण्यांत आलें ते पुढील प्रमाणें आहे :

“जमीन व तिच्यातील सारी संपत्ति आणि उत्पादनाची व विनिमया-
ची सारी साधनें समाजाच्या मालकीची असावीत व समाजानें समाजाच्या
हितासाठी म्हणून त्याचा वापर करावा” १९४८ साली काँग्रेसने आपली
आर्थिक कार्यक्रम समिति नियुक्त केली होती व तिने जमीनमालकीची कमाल
मर्यादा निश्चित करावी अशी शिफारस केली होती. पुढे डॉ जे सी कुमारप्पा
याच्या अध्यक्षतेखाली १९५१ साली काँग्रेसने ‘शेती सुधारणा समिति’
नेमली होती, त्या समितीने सुद्धा हा कमाल-मर्यादेचा प्रश्न आपल्या अहवाला-
त दाखल केला होता या प्रश्नाकडे आतापर्यंत एकसारखे दुर्लक्ष कर-
ण्यात आले. कूळकायद्यामुळे मर्यादित प्रमाणात वा होईना सरकारांनी
प्रगति केली, परंतु भूमिहीनांच्या प्रश्नाला हात घालणे सरकाराला अवघड
वाटले. काँग्रेसने जमीन-सुधारणेबाबत जे ठराव केले त्याची अमलबजावणी
काँग्रेसतर्फे निवडून गेलेल्या प्रतिनिधींकडून कायदेमंडळात व्हावी अशी
अपेक्षा असणे स्वाभाविक आहे परंतु अशा स्वहपाची जमीन-सुधारणा विलें
कायदेमंडळात आणण्यालाच मुळी वेळ लागला, याचे कारण खुद्द काँग्रेस-
पक्षातच अनेक प्रतिनिधींची या प्रश्नाच्या बाबतीत अनुकूलता कमी होती.
श्री. जवाहरलालजी आणि त्यांच्यासारखे इतर नेते यांच्या दडपणामुळे
काँग्रेसमध्ये तसे ठराव झाले परंतु जेव्हा कायदेमंडळात विलाच्या रूपाने
ते ठराव आले तेव्हा पक्षातील लोकच रगला आतून विरोध करू लागले.
पण बाहेरच्या परिस्थितीचे व इतर विरोधी पक्षावहि दडपण असल्यामुळे
सत्ताधारी पक्षाला यासंबंधी कायदे करणे भाग पडले ते केले नसते तर
त्याचे पुरोगामित्व आणि समाजवाद सिद्ध झाला नसता पण या कायद्याची
अमलबजावणी होताना पुन्हा दिरगाई होत जाईल अशी मागील इतिहासा-
वरून साधार भीति वाटते. एव तर कायद्याचे रूप जितके प्रातिवारी
असले पाहिजे तितके होऊ दाखलेले नाही, आणि दुसरे म्हणजे टप्प्या-
टप्प्यांनी पाऊल पुढे पडत आहे. बाळाच्या मायणीबरोबर पाऊल न
पडल्यामुळे कायदे अपुरे ठरत जात आहेत.

भारतातील १॥ कोटी भूमिहीन कुटुंबावरिता आता जवळ जवळ
७॥ कोटी एकर जमिनीची गरज आहे हे गृहीत घरले म्हणजे कमाल-
मर्यादेच्या वर राखणातून जी जमीन भूमिहीनांना वांटण्यावरिता म्हणून

मिळेल तिचे प्रमाण गरजेपेक्षा फारच कमी असल्याचे आढळून येईल. त्याचे वारण जमीनवाला यंग समाजहिताच्या दृष्टीने अजून विचार करीत नाही आणि म्हणून आपल्या हातातून जमीन वेगळी करण्याच्या बाबतीत तो खळ-खळ करीत आहे, कापचातून पळवाटा तोपीत आहे हे आहे आणि तशी सधि त्यांना मिळण्यासारखी तरतूद बायदातहि राहिलेली आहे उदा० कमाल-मर्यादेच्या हिशोबासाठी बायदाच्या अमलाच्या ज्या तारखा धरल्या आहेत त्यापूर्वी किन्हेच दपें निरनिराळ्या राज्यात जे जमीनदारी-निर्मूलनाचे व कूळनगरक्षणाचे कायदे होत गेले, त्यांनी काही मर्यादेपर्यंत 'कमाल धारणा-क्षेत्र' ठरविण्याच्या प्रदनाला हात घातला होता आणि तेव्हापासून जमीन-मालक-यंग स्वहेतुसरक्षणार्थ घटपड करू लागला व त्यांनी आपसात वा अन्य रीतीने याघात घेतले असे जमिनीचे वाटपहि काटत टावले. हे पूर्वी म्हटलेच आहे.

कमालमर्यादेचे क्षेत्र ठरविताना, एका कुटुंबाकडे तीन कुटुंबाचे जास्तीत जास्त क्षेत्र राहावे असे नियोजनमंडळानें मानले आहे त्यामुळे भाडोत्री मजुराबद्दल नित्य गजरीने घेतील करून घेण्याला त्याने अनसर राहिला आहे, आणि म्हणून भूमिगत मजुराचा यंग बायमचा राहिल अशी परिस्थिति स्थानून निष्पन्न होत आहे ज्याप्रमाणे कूळ बायदान "जानीने कसणूक" या शब्दाची व्याख्या घेण्यात चुक करून ठेवली आहे, तशीच कमाल मर्यादा ठरविताना वरील प्रकारची चुक करून ठेवली गेली आहे अशा पळवाटामुळे बायदाने उद्दिष्टच नाहीने होण्याला एव प्रकारे मदत होते. कूळबायदानें जमीन घेतली तर मुकदमेवाजो (Litigation) इ. वाडते. सीलिंग घनपत्ते तर त्यापुर्त काही निघत नाही, वारण खालचे मॉरिंग ठेवले तर माग्न लोअर अगस्तु होतील आणि मोवदला जास्त द्यावा लागेल, वरचे ठेवले तर गरिबासाठी काही जमीन उपलब्ध होण्याची फारशी जागा राहत नाही. म्हणून कूळबयदा बाय, जमीनदारी-निर्मूलन बायदा बाय निमा कमाल क्षेत्र धारणा शयदा बाय त्यांनी काही मर्यादेपर्यंत जरी भूमिहीनांना न्याय करण्याकडे पाठ टाकते असले आणि बायदाने सामाजिक न्यायाचा प्रश्न मोडविण्याचा गुारा घेतला असला तरी याजच्या परिस्थितीत मालक-सोरापी भाडोत्री शिंपी कनोवृत्ति बायम असताना हा प्रश्न संपूर्णपणे

सुटणे कसे असभवनीय आहे हे आतापर्यंतच्या विवेचनावरून उघड होईल असे वाटते नियोजन मंडळाचाहि हिशोब ८-९ लाख एकर जमिनीपेक्षा जास्त जमीन सीलिंगच्या कायद्याने उपलब्ध होणार नाही असाच आहे

भूमिहीन शेतकऱ्यांना काही-ना-वाही प्रमाणात तरी जमीन देण्याची जरूरत कल्पना आणि प्रामाणिक इच्छा असेल—आणि ती अज सत्तारूढ काँग्रेसपक्षाची आहे असे धरून चालण्यास हरकत नाही—तर आपल्या हेतु-सिद्धीस्तव एक वितीचे पाऊल टाकण्यापेक्षा खरोखर नैसर्गिक रीतीने जेवढे पडणे अवश्य आहे तितके पाऊल टाकले पाहिजे त्या दृष्टीने जास्तीत जास्त जमीन मालवाराकडे ठेवण्याची मर्यादा वाढून देताना 'खुद्द कसणुकी'चेच तत्त्व समोर ठेवले पाहिजे, आणि 'खुद्द कसणूक' म्हणजे आजच्या कूळकायद्यात मानलेल्या भोगळ व्याख्येप्रमाणे नव्हे तर शब्दार्थाचा सार्थ अर्थ अर्थात जे जमिनीवर स्वतः रावत आहेत किंवा राबतील अशाच्याकडेच यापुढे जमिनी राहतील आणि त्यामुद्धा याच्या निर्वाहाना पुरेल इतक्याच प्रमाणात राहतील असे निःसंदिग्धपणे ठरविण्यात आले तरच जमीन ही कसणाऱ्याच्या हाती राहिल आणि असाच कसणाऱ्यांना न्याय मिळेल

परंतु त्याकरिता आजच्या जमीन-मालवाचे मन या गोष्टीला अनुकूल झाले पाहिजे आज समाजामध्ये आणि काँग्रेसमध्ये या वर्गाचीच चर्चा आहे तो वर्ग शक्तिमान आहे, चळवळीचा आहे बोलणारा आहे. या लोकाना जमिनीच्या न्याय्य वाटपाची भूमिका पटली तर कमाल क्षेत्र-मर्यादेऐवजी किमान क्षेत्र-वाटपाचे कायदे फारसा अडथळा न होता पास होतील आणि कायद्याचे उल्लंघन होण्याची भीति बहुतांशी नाहीशी होईल

खुद्द-कसणुकीइतकीच जमीन गावातील प्रत्येक कुटुंबाकडे ठेवायची म्हटली तरी त्यातून सर्वांना जमीन मिळू शकत नाही असे म्हटले जाते 'निमान क्षेत्र' याचा अर्थ "आर्थिक दृष्ट्या परवडणारा क्षेत्र" (Economic Holding) नव्हे तर एका वंशजोद्दीला वसता येईल एवढी जमीन तसे वेले तर विती जमीन विती कुटुंबांना उपलब्ध होऊ शकते हे खात्रील ठरवताकरून घ्यानाते येईल त्याकरिता पाच प्रांतां यांकडे श्री रा. कृ.

पाटील यांनी आपल्या चीनच्या शिष्टमंडळाचा जो रिपोर्ट * भारत सरकारला सादर केला आहे, त्यात दिले आहेत :

क्रम	बाब	मद्रास	आंध्र	पंजाब	गुजरात	म. प्रदेश
(अ)	ज्यादा उपलब्ध होणारे क्षेत्र					
(१)	एका कुटुंबाला पुरेसे होण्या- जोग क्षेत्र (एकर)	७.५	७.५	१५.०	१५.०	१५.०
(२)	या मर्यादित क्षेत्राची (Holding) संख्या (लाख)	९.७	५.७	२.५	७.९	५.३
(३)	या मर्यादित क्षेत्रावरचे ज्यादा क्षेत्र (लाख एकर)	७५.०	७१.०	३३.०	१३१.०	१०३.०
(ब)	गरजा					
(१)	एका कुटुंबाला किमान मानता येईल असे क्षेत्र (एकर)	२.५	२.५	५.०	५.०	५.०
(२)	या मर्यादित क्षेत्राची संख्या (लाख एकर)	२४.०	२२.०	३.०	२३.०	१०.०
(३)	या क्षेत्राचे प्रत्यक्ष क्षेत्रफल (लाख एकर)	२७.०	२५.०	७.०	४७.०	२६.०
(४)	किमान क्षेत्र करण्याकरिता आवश्यक असलेली अधिक जमीन (लाख एकर)	३३.०	३१.०	१०.०	६९.०	२७.०
(५)	भूमिहीन कुटुंबांची संख्या (लाख)	१४.५	९.३	२.२	५.२	९.४
(६)	त्यांना बसविण्याकरिता लाग- णारी जमीन क्षेत्र (लाख)	३६.०	२३.०	११.०	२६.०	४७.०
(७)	एकूण आवश्यक क्षेत्र (वर्ग ४ व ६ घट्टन (लाख एकर)	८९.०	५४.०	२१.०	९५.०	७४.०

वरील तथ्यावरून 'किमान मर्यादा' घातल्याने जमिनीचे उपलब्ध होणारे क्षेत्र सर्व भूमिहीनांना बसविण्याकरिता आवश्यक असणाऱ्या जमिनीच्या क्षेत्राहूनहि अधिक राहत हे स्पष्टपणे समजून येते.

परंतु पाकिस्तान भाषणाच्या मनाची तयारी झाली पाहिजे ना ?

हिंसा, कायदा, कीं विचार-परिवर्तन ?

स्वातंत्र्यप्राप्तीची चळवळ करणाऱ्यांच्या मनात केवळ इंग्रजांच्या हातातून सत्ता काढून घेणे आणि एतद्देशीयांच्या हाती ती देणे एवढाच हेतु नव्हता. स्वातंत्र्य ज्या अंतिम उद्दिष्टासाठी हवे होतें त्या उद्दिष्टात समतेचा आणि नागरिकांच्या आत्मप्रतिष्ठेचा समावेश होतू, किंबहुना त्या उद्दिष्टा-साठीच स्वातंत्र्य हे राजद्वार मानलेले होते. म्हणून, स्वातंत्र्यानंतर शक्य तितक्या लवकर जर या देशाच्या यत्न्यावतू नागरिकांना समानतेचा आणि आत्मप्रतिष्ठेचा लाभ झाला नाही तर येथे यादवीचा धोका उत्पन्न झाल्या-वाचून राहणार नाही. यासंबंधीची चिहनेहि या दिरंगाईमुळे दिसून येत आहेत.

समता आणण्याचे अत्याचाराचे मार्ग अवलंबिले तर आर्थिक समता साधेल वदाचित, परंतु त्यातून नागरिकांचे स्वातंत्र्य आणि बहुभाव दुरावेल असे अनुभवास येते. रशियाचे-चीनचे प्रयोग आज त्या देशाची आर्थिक समृद्धि दर्शवितात असे मानले-आणि ते खरे असले-तरी नागरिक-हक्काची तेथे गळचेपी आहे आणि नागरिक हा तेथे राज्य-सत्तेचा गुलाम आहे ही गोष्टहि सत्य आहे. तेव्हा केवळ आर्थिक समृद्धीकरिता आणि समतेकरिता जन्मसिद्ध स्वातंत्र्याचा बळी द्यावा लागणे हे मानवसमाजाच्या प्रगतीचे चिह्न असू शकत नाही. प्रत्येक मानवाला स्वातंत्र्य पाहिजे, त्याचबरोबर समता आणि सामाजिकताहि पाहिजे आहे ही निष्ठा, (स्वातंत्र्य-वधुता-समता) ज्या योगे साधतील, एकाकरिता दुसऱ्याचा बळी द्यावा लागणार नाही, असा सुवर्णमार्ग जो शोधील तो मानवसमाजाचे कल्याण करील अशी स्थिति आहे.

लोकशाहीमध्ये असा सुवर्णमार्ग सापडेल अशी माणमाची श्रद्धा आहे. परंतु त्यातहि जर नागरिकात सामाजिकता (सामाजिकविषयक कर्तव्य-भावना) आणि समानता आणण्याकरिता नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचा अपहार

राज्यसत्तेकडून होऊ लागला, कायदा हा जर पदोपदी तलवारीचेच काम करू लागला, सामान्य नागरिकांना पदोपदी पायघाच्या भगाचे भय उत्पन्न होईल. इतके पायघाचे जजाळ वाढले, तर लोकशाहीविपर्यायाचा दावामुद्धा फोल ठरेल अशी भीति आहे आणि लोकशाहीची पद्धति विकल ठरली तर मग मानवसमाजापुढे भागंच नाही असे होईल.

म्हणून लोकशाहीच्या पद्धतीत मुद्धा कायद्याचे वळ हें 'दडवळ' न राहता 'समतिवळ' राहिले पाहिजे असा निष्कर्षावर यावे लागते. 'समतिवळ' या शब्दानें केवळ लोकानी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधोपेकी बहुसंख्याची समति एवढाच अर्थ गृहीत धरून भागणार नाही. समति म्हणजे समाज-मानसाची अनुकूलता, लोकाना निशिष्ट कायद्यामधील नीतितत्त्वे ग्राह्य होणे असे न झाले तर वसोनें कायद्यासबधी एके ठिकाणी जें म्हटले आहे ते लोकशाहीतमुद्धा सार्थ ठरेल तो म्हणतो :

"Laws are always useful to those who own, and injurious to those who do not ... laws gave the weak new burdens and the strong new powers "

("कायदे हे नेहमी संपत्तीवाल्यांना उपकारक होतात, गरीबांना उपद्रवकारक ठरतात.....कायद्यांनी दुर्बलांवर नवी कर्तव्ये लादली आणि सवलता नवे अधिकार दिले ')

आज परिग्रहाच्या आवतीभोवती कायद्याचा असा व्यूह रचला गेला आहे की, तो परिग्रह कायदेशीर होऊन वसला आहे. चोरी शिसेंस पात्र ठरविली गेली आणि ज्याने चोराळा चोरीची प्रेरणा दिली त्याला माव रक्षणाची हमी मिळाली हे बदलण्यासाठी होणारे कायदे जनतेच्या पुरुषार्था-शिवाय शक्तिशाली होणार नाहीत.

"कायद्याची शक्ति फार मर्यादित आहे लोकमताच्या पाठिंब्या-शिवाय कायदा हा पोरक्या पोराप्रमाणें आहे. लोकमताच्या म्हणजे शिष्ट-सांप्रदायाच्या मागोमाग येणारा कायदा उत्तम, लोकमताच्या एक दोन पाऊले पुढें चालणारा कायदा मध्यम व लोकमत सार्थे टाकून भरघाव यादणारा कायदा अशम होय. तो फोल, हास्यास्पद व शासन-संस्था

अनादिराला पात्र करण्यास करणीभूत होतो. कायदा हा आचारातून उत्पन्न व्हावा. आधी कायदा, मग आचरण हा क्रम उलटा आहे," असे श्री. अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी लिहिले आहे ते विचारणीय आहे.

या जमीन-वाटपाच्या कायद्याचेच उदाहरण घेतले तर आजचे त्या वावतीतले कायदे अल्प परिणाम करणारे दिसून येतात. श्री. विनोबांनी आपल्या एका भाषणात हा विषय सुरेख शब्दात मांडला आहे. ते म्हणाले :

“कायदा जमिनीच्या न्याय्य वाटपाचे काम करील असे सामर्थ्य कायद्याला लाभलेले नाही, आणि कायदा जितके करू शकतो तितके करण्याची शक्ति सत्तावाल्या लोकात नाही अशा रीतीने कायदा स्वतः दुर्बल आहे आणि आज कायदा ज्याच्या हातात आहे ते त्याहूनहि दुर्बल आहेत. अशी ही दुहेरी दुर्बलता आहे. कायद्याने सर्वांचे मानसिक सोमनस्य वाढण्याऐवजी वैमनस्य, झगडे इ. वाढतात. त्यायोगे भारत क्षमिशाली होणार नाही. नव्हे, कटकटी निर्माण होतील गावागावातून झगडे होतील तर त्याचा परिणाम म्हणून आपण आपले स्वातंत्र्यसुद्धा गमावून घेऊ, असा संभव आहे. आज जमीनवाले लोकच असेव्हीमध्ये जाऊन बसले आहेत, हे लोकाना माहीत आहे. नुक्तेच आध्रमध्ये सीलिंगचे बिल बनू घातले आहे. त्याने सीलिंग कमी करण्याचा प्रयत्न आहे. त्या सीलिंगने ८० लाख भूमिहीनाना जमीन मिळण्याजोगी आहे. परन्तु ती मिळविण्याकरिता सरकार जो खर्च करणार तेवढ्यात तितकी जमीन खरेदी देखील होऊ शकते. आध्रचा हा नवा कायदा केन्द्रीय सरकारला पसंत नाही म्हणून तो तहकूब करावा लागला. या उदाहरणांनी मी आपल्याला कायदा कोणत्या दिशेने जात आहे ते दाखवीत आहे. कायद्याची स्वतःची असमर्थता आणि सरकारची असमर्थता असा दोहोच्या असमर्थतेचा वर्ग झाला आहे. म्हणून हे काम कायदा करू शकत नाही, कठणाच करू शकते. यद्दना या आपल्या देशात उदड आहे. ती जरा खोदावी लागेल तेव्हाच परिणामकारक काम होईल.”

दुसऱ्या दृष्टीने विचार केला तर ‘मध्यस्थ’- निर्मूलन कायद्यांनी आणि सीलिंगच्या कायद्याने सरकार आपल्याकडे घेव असलेल्या जमिनीचा

मोवदला (Compensation) घटना-कायदाप्रमाणे द्यावा लागणार आहे. आजच्या हिंसावाप्रमाणे जमीनदार इ. वर्गाला द्यावी लागणारी रक्कम ६२५ कोटीच्यावर आहे. शिवाय सीलिंगमधून मिळणाऱ्या जमिनीची रक्कम काय द्यावी लागेल याचा अजून अंदाज झालेला नाही. इतकी सर्व रक्कम काढणे सरकारला आजच्या परिस्थितीत अशक्य आहे. म्हणून सरकारची मन स्थिति या बाबतीत निरुत्साही राहणार हे स्वाभाविक आहे.

आपण लोकशाही मानली आहे लोकशाहीचा अर्थ आहे समता. आपल्या व्यक्तित्वाच्या विकासाकरिता प्रत्येकाला संपूर्ण संधि आणि साधन मिळावे हा समतेचा आशय आहे जनतेला समतेची भूक आहे. समते-शिवाय लोकशाही टिकविणे अशक्य आहे. उत्पादनाच्या साधनावर जोपर्यंत खाजगी मालकी राहिल तोपर्यंत समता प्रस्थापित होणार नाही. खाजगी मालकी राहिल, तोपर्यंत शोषणहि राहणारच.

देशात जी काही शेतजमीन उपलब्ध आहे, तिचा वापर समान हक्कांनं करण्याची संधि, जे भूमिहीन आणि अल्प जमीनवाले आज तिच्यावर राबून जगत आहेत, त्यांना मिळाली पाहिजे. या देशाचा प्रत्येक नागरिक काम मिळण्याचा हक्कदार आहे आणि त्याच्याजोर्गे काम त्याला मिळाले पाहिजे या तत्त्वाची आपल्या घटनेने दखल घेतली आहे. परंतु परिस्थिती मात्र अशी आहे की जमिनीची वाटणी बराचशी म्हटले तर त्या-करिता जमीन पुरेशा प्रमाणात मोकळी होत नाही. यालाहि कारण घटनेनं नागरिकांना दिलेला मूलमूल स्वातंत्र्याचा आणि मालमत्ता वाळगण्याचा हक्क (Right to Property) हाच आहे. ही घटनेतील दोनहि तत्त्वे उदात्त आहेत, वाछनीय आहेत, पण एक दुसऱ्याला मारक होत आहेत अशी स्थिति आहे त्यावर लोकशाहीत कायद्याने उपाय काय करता येण्याजोगा आहे ? नियोजन-मंडळ आणि सरकार या परिस्थितीपुढे हात ठेवून म्हणते की आम्ही येथे हतबल आहोत. आम्हाला यातून मार्ग काढता येईल असे दिसत नाही.

अशा परिस्थितीत कत्तलीचा म्हणजे जोरजबरदस्तीचा वापर न करता आणि आजच्या परिस्थितीत कायद्याचाहि आसरा न घेता मार्ग

काढायचा तर शिक्षणाचाचून म्हणजेच अहिंसेचाचून दुसरा इलाज नाही. गांधीजींनी म्हटले आहे: "अहिंसेचा अर्थ विरोधकाच्या पोटात शिरणे, त्याचे अंतःकरण बुद्धीसह कावीज करणे, त्याच्यातील सुहृद्भावाची आणि कर्तव्याची जागृति करणे." घटनेला धक्का न लावता न्याय प्रस्थापित करण्याचा हा एकच मार्ग आहे.

गांधीजींनी लिहिले आहे :

"आपल्याला हवा असलेला बदल जर अहिंसेच्या साधनांनी घडवून आणला तर वरिष्ठ वर्गाच्या बौद्धिक शक्तींना जग आचवणार तर नाहीच, पण वरिष्ठ वर्गाहून त्या आपल्या बुद्धीचा वापर मजुरांना बळी देऊन करणार नाही. पुढे होणाऱ्या अहिंसक समाजव्यवस्थेत जमीन राज्यसत्तेच्या मालकीची राहिल. अशा रचनेत बौद्धिक शक्ति आणि श्रमशक्ति वाया जाणार नाहीत. ...अहिंसक मार्गांनी ही सुधारणा घडवून आणायची तर धनिकाचे आणि गरीबाचे दोघाचेही शिक्षण करूनच ती होईल. धनिकाना हमी दिली पाहिजे की तुमच्या विरुद्ध जबरदस्ती बघीही उपयोगात आणली जाणार नाही. गरीबाना हे ओळखायला शिविले पाहिजे की तुमची इच्छा नसेल तर तुम्हाला काहीही करायला लावण्याची सक्ती कोणीही करू शकणार नाही. तुमचे स्वातंत्र्य अहिंसेची म्हणजेच आत्मवेत्तेशाची विद्या शिकूनच तुम्ही मिळवू शकाल. हा हेतु साध्य करून घ्यायचा अनेक तर उपरिनिर्दिष्ट शिक्षणाची सुरुवात आतापासूनच वेली पाहिजे. त्याचे पहिले पाऊल म्हणजे एक्मेकां-त्रिपयी आदराचे व विश्वासाचे वातावरण प्रस्थापित केले पाहिजे."

सारी जमीन देवाची म्हणजे निसर्गाने निर्माण केलेली. जमीन निर्माण करण्यात माणसाची शक्ति लागलेली नाही. शेतीसाठी उपयोग करून घेण्या-परिता तिला तयार करण्यात माणसाचे श्रम आणि बुद्धि सर्ची पडलेली आहे ही गोष्ट मात्र खरी. म्हणून माणसाना आपल्या उपजीविवेपुरती जमीन आपल्याकडे ठेवण्याचा हक्क मिळाला आहे पण त्याहून जास्त जमीन स्वतःकडे ठेवणे म्हणजे गवतार आपल्याच शेजाऱ्याला त्या हक्कापासून वंचित करणे आणि वर त्यालाच खुबाडण्याचा गैरवाजवी हक्क उपभोगणे आहे. जमिनीचा हा खरा उपयोग नाही, तो न्यायाला आणि माणुसकीला

घरून नाही. आणि जेथे लोकसंख्येच्या मानाने जमीन थोडी तेथे तर तो ईश्वराचा आणि समाजाचा दोघाचाहि गुन्हाच आहे.

सरे म्हणजे जमीन, त्यावर राहणाऱ्या सगळ्या समाजाची किंवा गावाची आहे. समाजालाच तिची व्यवस्था करण्याचा अधिकार आहे. तो अधिकार मान्य करून चालण्यातच सामाजिक व्यवहार सुरळीत चालणार आहेत. त्या अधिकारावर अतिक्रमण करण्यात शेवटी व्यक्तीचे अकल्याण आहे. कारण ती समाजाचा शत्रु बनते

माणुसकी, शेजारघर्म, सामाजिक बुद्धि, स्वातंत्र्याची कदर या सर्व दृष्टीने, आपल्यापासी, आज जो अतिरिक्त जमीन आहे ती समाजाकडे सुपूर्त करणे हाच व्यक्तीच्या कल्याणाचा, आनंदाचा, आणि सुखाचा उपाय आहे. यातूनच समाजात सहकार्य वाढोस लागेल. सहकार्याने साधनशक्ति वाढेल, श्रमाचा व बुद्धीचा संयोग होईल, राष्ट्राचे उत्पादन वाढेल आणि यातूनच देश समृद्ध होईल. व्यक्तीच्या स्वार्थातून देशात समृद्धि येते हा मांडवलशाहीचा सिद्धांत आता अनुभवाने खोटा ठरला आहे.

यच्चयावत् शिक्षित-अशिक्षित, श्रीमंत-गरीब नागरिकाना हे शिक्षण देण्याची आणि एकमेकात एकमेकाविषयी, गांधोजी म्हणतात त्याप्रमाणे, सुहृद्भाव आणि विश्वास उत्पन्न करण्याची आवश्यकता आहे. त्याने विचारात परिवर्तन होईल, आज मानलेली खोटी मूल्ये बदलतील ज्याच्या जवळ जास्तीत जास्त जमीन तो प्रतिष्ठित होी भावना जाईल. जो स्वतः शेतांत राहतो तो दरिद्री, हलका ही कल्पना नाहीशी होईल. विचारपरिवर्तना-ने सगळेच प्रतिष्ठित वनतील. सर्वांना एकमेकाविषयी सहानुभूति वाटू लागेल. यातूनच माणुसकी जागी होईल आणि तो शेजारघर्म पाळायला लागेल. कोण एक वेळ जेवतो, कोण दोन दिवसाचा उपवासही आहे, हें समजू लागेल. मन त्याच्या कारणाच्या मुळाशी जाईल न्यायाची भावना उचल खाईल आणि आपल्यात शेजाऱ्याला वाटा देण्याची आपोआप प्रेरणा स्फुरेल. या ध्येयाच्या पूर्तीत मन समाधान मानेल. अशा रीतीने गावातल्या प्रत्येकाला काम करण्याचा, कामाचे साधन मिळण्याचा, काम करून उपजीविका करण्याचा हक्क प्राप्त होईल. कोणाच्याहि स्वातंत्र्याला बाधा न पोहोचता घटनेतील ते निर्देशक तत्त्व (Directive Principle)

अमलात येईल. शेजारधर्माच्या या कृतीवर कायदा घेवढी आपले शिक्का-मोर्तब करील आणि ते पक्कें होईल. लोकानीच आपसातला अन्याय, आपसातले दैन्य, आपसातील बेकारी, आपसातील विपमता आपल्याच प्रयत्नानी घालवायला प्रवृत्त होणे यात त्या कार्याचे यश तर आहेच पण हें सर्व करण्याच्या प्रक्रियेतून जी एक सवित लोकात निर्माण होते तिचे महत्त्व सर्वांत मोठें आहे. लोकशक्ति हे तिचे नाव आहे. या लोकशक्तिविना लोवशाही निष्प्राण आणि जड आहे. या लोकशक्तीची उपासना शिकविणे हे मोठें काम आहे. यावरच लोकविकासाच्या योजनाचे यश अवलंबित आहे. लोकशक्तिवाचून या योजना फलरूप होणें कठिण आहे.

हे सारे चित्र मोठें रम्य आहे. हा सारा आदर्शवाद मनाला गोड वाटणारा आहे. परंतु तो व्यवहारात उतरणे अशक्य आहे. हे सारे व्यवहाराच्या अभावी स्वप्नरजनच आहे. मनुष्य हा स्वार्थी आहे. बुद्धि ज्यावेळी स्वार्थाच्या आधीन होते तेव्हा ती न्याय ओळखत नाही. जमीनदार माणसे समाजहित किंवा शेजाऱ्याचे हित पाहतील असे वाटत नाही. स्वराज्य आल्यानंतर सरकारने जमीनदाऱ्या आणि वतनदाऱ्या तसेच सरंजामशाही ही कायद्याच्या फटकाऱ्याने घालविली आहे. कत्तल अयोग्य आहे. कायदा अपुरा पडत असला तरी त्याच्या भीतीनेच काम होईल, हृदयाच्या परिवर्तनावर अवलंबून राहिलो तर गुहातरापर्यंत वाट पहावी लागेल. मनुष्यस्वभाव स्वतःमय क्रांतीला वचकतो, शांतिमय आर्जवना दाद देत नाही. लोक जितके जमिनीसाठी भुकेलेले आहेत तितके अहिंसेसाठी नाहीत. अहिंसेचा मार्ग समाजात बदल घडवून आणण्याला समर्थ आहे हे अनुभवानें सांगता येईल काय? अशा शक्ती आणि आक्षेप निर्माण होतात. ते रास्त नाहीत असे नाही. ते प्रत्यक्ष अनुभवाची मागणी करतात. त्यांना उत्तर हें आहे की, अहिंसेने विचार परिवर्तन करण्याचा, विचारपरिवर्तनातून जीवन-परिवर्तनाचा आणि जीवन-परिवर्तनातून समाज-परिवर्तनाचा गेल्या १० वर्षांत जो देशव्यापी आणि ग्रामव्यापी प्रयत्न 'भूदान-यज्ञ' या नावानें प्रयोगरूपानें जमिनीच्या वाटपाच्या बाबतीत करून पाहिला गेला आहे त्याचे परिणामच त्या सापनाची योग्यायोग्यता सांगतील. तो प्रयोग आतां तपासला पाहिजे.

विचारपरिचरतंनाचा प्रयोग : भूदान-यज्ञ

तेलंगण हा भारतातल्या अत्यंत कंगाल प्रान्तांपैकी एक प्रान्त आहे. ज्यावाळाची गोष्ट आता सांगणार आहोत त्यावाळा निजामाची सुलतानी रियासत नुक्तीच सपली होती तरी अदायुदीचा मामला अजून आपरला गेला नव्हता, रझाबाराची रास अजून घगघगत होती. छोटे छोटे जमीनदार अजूनहि परंपरागत संभवाच्या नशेत होते. आपापल्या सरजामशाहीचे ते राजेच होते तेलंगणातील रयत बहुतांशी निव्वळ गुलामीत खिंतपत होती राबनाच्या लोकांना रयतची जमीन नव्हती, रोजगार मिळेल तेथे जावे, मिळेल तेथून पोटाला खावे, उपासपोटी दिवसामागून दिवस वाडावे, अशा रीतीने भूमिहीन मजुराची कुटुंबेच्या कुटुंबे वर्षानुवर्षे जगत आली होती पाटावरिता हमखास काम आणि कामाचे साधन मिळण्याचा आपल्याला जन्मसिद्ध अधिकार आहे, याची जाणीव इतर लोकांप्रमाणेच त्यांनाहि नव्हती. भूक भागविण्याचे साधन जमीन, ती पाहिजे म्हटली तरी कशी मिळणार ? देवाने भाग्यदत्ताना जमीन दिली, आपण अमागी जन्माला आलो आणि सत्तेच मरणार, अशीच मनोभावना या सगळ्या लोकांची होती. काहीं ठिकाणी जमीनदाराच्या आणि सरजामदाराच्या जुलूमाला काही निघारे फुलले असले तरी ते स्वचित्त !

स्वराज्याच्या जागृतीच्या वाळात तेलंगणानले काहीं शिक्षित तरुण आपल्या भागातल्या या गरीबांच्या केविलवाण्या परिस्थितीच्या दर्शनाने सतप्त झाले, सरजामशाहीची त्यांना चीड आली आणि गरीबांना या अवस्थेतून तावडतोव मुक्त करण्याच्या उतापळीने त्यांनी चीनच्या 'माओ-तझा'चा अवलंब केला. गनिमी पद्धतीने लढण्यावरिता त्यांनी टोळ्या तयार केल्या. गरीब लोकांमधूनच त्यांनी निवडक निवडक तरुण या टोळ्यात घेतले. आत्तीचा मद्य आणि तत्र त्यांनी त्यांना समजावून दिले. जमिनीची

भूक या मार्गानें भागण्याची आशा त्यांनी त्याच्यात निर्माण केली आणि देशात तेलगणाचा एक कम्युनिस्ट टाप्पू (Pocket) निर्माण करण्याचा चंग त्यांनी वाधला अर्थात् काही अखिल भारतीय पातळीवरच्या कम्युनिस्ट पुढाऱ्याचे मार्गदर्शन आणि मदत त्यांना होती च. रात्री बेरात्री जमीनदाराच्या गावावर आणि घरानर सशस्त्र छापे घालावेत, त्यांना दहशत दाखवावी, कित्येक ठिकाणी खून पाडावेत, जबरदस्तीने जमिनीची आश्वासने घ्यावीत पैसे मिळवावेत अशा रीतीने साऱ्या तेलगणभर त्यांनी घुमाकूळ माजविला. भारत सरकारने रक्षाकाराची चळवळ दडपून टाकल्यानंतर सुद्धा तेथें आपले सैन्य ठेविले होते परंतु कम्युनिस्टांच्या गतिमी टोळ्या एक प्रकारे तिथल्या लोकांच्या सहानुभूतीच्या वळावर काम करीत असल्यामुळे, लष्कराला किंवा पोलिसांना त्या आटोपत नव्हत्या कम्युनिस्टांच्या या बडबोरीत दोनतीन हजार लोक मारले गेले म्हणतात कोटघयधि रूपाची नासधूस झाली आणि हजारो भूमिहीनांना जमीनदाराच्या जमिनी वाडून देण्यात आल्या दिवसा पोलीस आणि रात्री कम्युनिस्ट यांच्या कात्रीत तेथील जनता कित्येक दिवस सापडली होती पोलीसांच्या कारवाईने अनेक कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांची घरपबड होऊन त्यांना सुरुगात अडकवण्यात आले होते. लोक या अराजकाला कटाळून गेले होते. अशा परिस्थितीत शांतिप्रस्थापनेसाठी म्हणून श्री विनायकांनी तेलगणात आपली पदयात्रा सुरू केली. तत्पूर्वी पकडलेल्या कम्युनिस्टांना ते सरकारची परवानगी घेऊन भेटले, आणि अत्यंत सहानुभूतिपूर्वक त्यांच्याशी त्यांनी चर्चा केली कित्येक कम्युनिस्टांनी आपला पराभव कबूल केला परंतु शांतीच्या मार्गाच्या यशस्वितेविषयी दाट शका व्यक्त केली अर्थात् या शकेला उत्तर द्याव्यानी देण्यात अर्थ नव्हता. प्रत्यक्ष कामच खात्री करून देऊ राबणार होते.

तेलगणात जमिनीची भूक जागृत केली गेली आहे, ती रास्त आहे, याची विनोदाना चांगली कल्पना आली होती संपापि त्यांच्या पदयात्रेचा हेतु लोकांमध्ये धैर्य निर्माण करणे, त्यांना दिलासा देणे, स्वतःच्या पायावर उभें राहण्याचे शिक्षण त्यांना देणे, हा होता हंदाबाद जिल्ह्यांतून पदयात्रा गळगाडा जिल्ह्यांत प्रविष्ट झाली. गळगाडा आणि वारंगळ हे दोन जिल्हे कम्युनिस्टांचे घालेविलेले समजले जात होते. अजूनहि कम्युनिस्टांचे यथंस्व

तेथे होते. या नळगोडा जिल्ह्यातील पोचमपल्ली गावी विनोबाचा पहिला मुक्काम होता. सकाळी नित्याच्या रिवाजाप्रमाणे गाव पाहण्यासाठी विनोबाजी फिरत असता हरिजनवाड्यात गेले. तेथे हरिजनमंडळीनी त्याचे स्वागत केले आणि बोलता बोलता हात जोडून त्यानी जमिनीची मागणी केली. सारे हरिजन जमिनदाराकडे मजुरीने शेती करीत होते आणि या कष्टांच्या मोबदल्यात त्यांना वर्षाअखेरीस साऱ्या पिवाचा २½ नाग, १ घोंगडे आणि एक वाहाणाचा बोंड मिळत होता. विनोबा म्हणाले, "तुमची मागणी बरोबर आहे, पण मी तुम्हाला जमीन कोठून देणार ? तरी पण माझ्याकडे एक अर्ज लिहून घ्या, हैद्राबाद सरकारकडे मी प्रयत्न करून पाहोन."

म्हणजे विनोबांनाहि जमिनीची मागणी पुरी करता येईल भाविपयी खात्री नव्हती. तेथे ते बसले असताना मागून गावची मंडळी येऊन बसली. विनोबांनी त्यांना सहज म्हटले : "पहा, या तुमच्या गावच्या हरिजन-मंडळीची जमिनीची मागणी आहे आणि त्यांना जमीन मिळणे रास्त आहे. ४० एकर बागाईत आणि ४० एकर विरायत अशी ८० एकर जमीन आपल्याला पुरेल असे ते म्हणतात. सरकारकडे मी प्रयत्न करून पाहीन म्हणतो, परंतु सरकारचा प्रयत्न किती अनिश्चित असतो हे तुम्हाला माहीतच आहे. तुमच्यापैकी कोणो आपल्या या वाघवाना जमीन देऊ शकणार नाही का?" लगेच एक गृहस्थ उभे राहिले. त्यानी सांगितले. "मी माझी १०० एकर जमीन या हरिजनांना देतो." विनोबाजी क्षणभर त्याच्याकडे पाहताच राहिले. म्हणजे त्यांनाहि कोणो आपली मालकीची जमीन सुपीने वाडून देऊ शकता याची खात्री नव्हती, त्यानी पुन्हा त्या गृहस्थाला विचारले, "तुम्ही काय म्हणालात ते पुन्हा बोलो." त्या गृहस्थाने आपल्या दानाचा पुनरुच्चार केला आणि तावडताव एका बागदावर आपले १०० एकराचे दान लिहून दिले. सायबाळच्या समेत विनोबांनी या घटनेचा उल्लेख केला आणि श्री. रामचंद्र रेड्डी नावाच्या ज्या गृहस्थानी जमिनीचे दान दिले होते त्यांना उठून उभे राहायला सांगितले. विनोबाजी म्हणाले, "मी माझी १०० एकर जमीन देईन असे ज्याने वचन दिले आहे तो हा गृहस्थ. तो तुमच्यापुढे उभा आहे. जर त्याने जमीन दिली नाही तर

तो ईश्वराचा अपराधी ठरेल. हे लक्षात ठेवा, परंतु जर याने जमीन दिली तर सर्वंच्या सर्व हुरिजन मडळीनी प्रेमभावाने एकत्र होऊन ही जमीन फसायची ही जबाबदारी त्याच्यावर येऊन पडते." रामचंद्र रेड्डी यानी आपल्या दानाचा येथे पुन्हा उच्चार केला.

भूमिहीनानी जमीन मागणे आणि त्या मागणीचा रास्तपणा पटवून देणाऱ्याच्या विनंतीला लगोलग उत्तर मिळणे या दोन घटना येथे घडलेल्या पाहायला मिळतात. श्री. रामचंद्र रेड्डी हे एक जमीनदार होते. कम्युनिस्टांच्या कर्तबगारीने म्हणा किंवा न्यायबुद्धि जागृत झाली म्हणून म्हणा त्याच्या मृत पित्याने भूमिहीनाना देण्याकरिता जमीन वाडून ठेवली होती. मृत पित्याची इच्छा पुरी करण्यासाठी म्हणून म्हणा किंवा कर्तव्य-जागृती म्हणून म्हणा, बापाचा वारसा आलेल्या जमीनदार मुलांनी ही जमीन देऊन टाकली. यावरून जमीनदारवर्गात जमीन आता मोठ्या प्रमाणात आपल्याजवळ ठेवणे अयोग्य आहे, ठेवून चालणार नाही, या गोष्टीची जाणीव आली होती असे दिसून येते पुढे विनोबाजी त्या भागात जवळ जवळ दोन महिने हाच जमीन मागण्याचा कार्यक्रम घेऊन हिंडले आणि सुमारे १३ हजार एकर जमीन भूमिहीनाकरिता त्याचेकडे देण्यात आली.

हा एक प्रकारे समाजव्यवहारातला अलौकिकच अनुभव म्हणावयाचा. जमीन मागून मिळणारी वस्तु नाही. प्राणापेक्षाहि ती माणसाला प्रिय आहे, जिच्याकरिता शेजाऱ्याचे सून पडले आहेत, जिच्याकरिता घरेदार घुळीस मिळाली आहेत, अशी ही जमीन, पण ती मागून मिळाली. मदिरा-करिता नव्हे, भुकेल्या माणसाकरिता मिळाली; मालकी हक्क राखून ठेवून नव्हे, मालकीवर पाणी सोडून मिळाली; एक-दोघाच्याकडून नव्हे, सुमारे ६०० लोकांच्याकडून मिळाली. सगळे देणारे मातब्बर जमीनदारच असतील असं नाही, छोटेहि काही असतील. भूमिहीनाकरिता जमीन न्यायाच्या नावाने मालकाच्या हातातून वेगळी होऊ शकते हा सामाजिक व्यवहारामधला अगदी आगळा आणि कदाचित् पहिलाच अनुभव पण अगदी नैसर्गिकपणे आलेला, तोच पुढे 'भूदान-यज्ञ' या नावाने जगभर गाजला.

जमीन जमीन देणाऱ्याच्या मनाची स्थिति काय असते ती पोचमपल्लीचे जमीनदार रामचंद्र रेड्डी यांच्या तोंडूनच ऐकू या : “मी या घटनेचा जेव्हा विचार करतो तेव्हा मला समजून येते की मी त्यावेळी जे केले त्यापेक्षा दुसरे काही करू शकलो असतो. दान करण्याची माझ्यावर कोणी सक्ती केली नव्हती किंवा बौद्धार्थाच्या शटकपातहि मी ते केले नव्हते. विनोबाजी भेट होण्यापूर्वीहि मी हरिजनाना जमीन द्यावयाच्या विचारातच होतो, परंतु विनोबाजी समाजाच्या आज्ञेच्या परिस्थितीत ज्यांना जमीन नाही त्यांना ती देण्याची आवश्यकता तर्कदृष्ट्या पटवून दिली आणि माझ्या नैतिक कर्तव्याची मला ओळख झाली काही लोक म्हणतात की भावनेच्या आहारी जाऊन लोक दान देतात. पण माझ्या बाबतीत तरी ते खरे नाही. दुसऱ्या काहीचे म्हणणे आहे की, जमीनमालकावर नैतिक दबाव आणला जातो परंतु त्यात चूक काय आहे ? मागले नैतिक कर्तव्य जाणून भूमिहीनाना जमीन देणे योग्य नाही का ? नैतिक कर्तव्यपूर्तीच्या भावनेतून दान करण्याने मनात मागाहून कटुता राहत नाही, हृदय निर्मळ होते आणि शतकानुशतकाचे ओतणे खाली उतरल्यामुळे मन कसे भोक्कडे होते ”

यानंतर केवळ विनोबाजीच नव्हे तर लहानमोठे अनेक कार्यकर्ते देशभर खेड्यापाड्यातून जमीन मागण्याकरिता हिडले आहेत आणि मागून जमीन मिळते असा आगावाची अनुभव त्यांना आला तेलगंगात कदाचित् बहुशक्तीने गाजले जाऊन जमीनदारांनी जमीन दिली असेल असा सशय घेऊन खुद्द विनोबाजींनी व बर्बा-नागपुर-मध्यप्रदेश विजयप्रदेश, नव्हे उत्तर प्रदेश आणि बिहार या खारच्या दाट लोखंडरीच्या व गंगा-यमुनासारख्या नद्यांच्या अत्यंत सुपीक भागात सुडा नाना घमांया, नागा बघांतल्या, नागा पेशांच्या अनेकांकडून जमीन मागितली आणि त्यांना जमीन मिळाली या जमीन मागण्यातले आणि मिळण्यातले अनुभव अलौकिक आहेत, अतिशय हृदयगम आहेत. मुख्य अनुभव असा की भूमिहीनाना न्याय देण्याचा आणि ज्याच्यापाशी जे असेल त्यातला असा त्याने समाजाला अर्पण करण्याचा विचार कोणी अमान्य करीत नाही. वृत्तीप्रमाणे आणि शक्तीप्रमाणे लोक देतात पण विचार पुरता मान्य करतात आम्ही विचारात परिवर्तन, मग जीवनात परिवर्तन. कोठेहि आयहू नाही, दणपण नाही, हट्ट नाही, सक्ती नाही. “आमचा विचार समजल्यानंतर जर कोणी देत नसले तर त्याचे आम्हाला दुःख होत

नाहीं, कारण आम्ही मानतो की जो आज देत नाही तो उद्या देणारच आहे. विचार-बीज उगवल्याशिवाय राहात नाही. आमचा विचार समजून जर कोणी दिलें तर त्याचा आम्हाला आनंद होतो, कारण त्यामुळे सर्वत्र सद्भावना निर्माण होते. आमचा विचार समजल्याशिवाय कसल्यातरी दडपणाने जर कोणी देईल तर त्यानें मात्र आम्हाला दुःख होईल, कसेहि करून जमीन मिळविणे हा काही आमचा उद्देश नाही, तर साम्ययोग व सर्वोदयाची वृत्ति आम्हाला निर्माण करावयाची आहे," असा विनोबाजीचा बाणा आहे. याला विचाराच्या मूळ सामर्थ्यावर प्रचंड श्रद्धा लागते, अनन्य निष्ठा लागते ही गोष्ट खरी, पण त्यावाचून कोणते समाजकार्य आजवर घडलेले आहे ? विनोबाजींनी आपला एक मनोरंजक अनुभव त्या सदर्भात सांगितला आहे : "अमुक मनुष्य दान देईल तर इतर सारे दान देतील असे लोकानी एकदा मला सांगितले. याचा अर्थ तो कधी दान देणारच नाही असे त्यांनी मनात पक्के धरले होते. मला आश्चर्य वाटले. मी त्याच्याकडे गेलो आणि सांगायला सुरुवात केली : 'मी तुमचा भाऊ आहे आणि एक गोष्ट तुमच्यापुढें मला माझ्याची आहे. (त्यानें आजवर कोणालाहि दान दिले नव्हतें हें मला माहीत होते.) तुम्ही आजवर कुणालाहि दान दिलेले नाही, त्याअर्धी तुम्ही सर्व दान माझ्या-परिता राखून ठेवले आहे असे मी समजतो. लोकानी सारखें मागत राहावे आणि आपण दान देत सुटावे हा मूर्खपणा होईल. म्हणून दान विचारपूर्वक दिले पाहिजे. मी आज तुमच्याकडे मागायला आलो आहे, परंतु त्यापूर्वी माझा विचार समजावून घ्यायला आलो आहे. विचार पटला तर तुम्ही या, विचार पटला तर तुम्ही जरूर चाल असा मला विश्वास आहे'. अशी संपूर्ण श्रद्धा ठेवून जसा मुलगा आईकडे जातो आणि म्हणतो : 'आई मला मूक लागलो आहे', आणि आई त्याला सायला देते, अगदी तडशाच श्रद्धेने मी माझे म्हणणे त्याच्यापुढें मांडले. तेव्हा त्या गृहस्थानें इतके दान दिले की माझी तितकी अपेक्षाच नव्हती. सोबहि घक्ति शाले. म्हणू लागले, 'पहा, बाबाचा केवडा प्रभाव आहे.' मी म्हटलें, बाबांनी, हा बाबाचा प्रभाव नाही, हा विश्वासाचा प्रभाव आहे.' आणि ही विश्वासाची धनित काही बाबाच्या बापाचीच इस्टेट नाही. ही इस्टेट कुणालाहि लाभू शकते. ही गोष्ट मी मुद्दाम कार्यकर्त्यांकरिता सांगितली आहे."

विनोबाना कळ सापडली आणि त्यांनी देशभरच्या कार्यकर्त्यांना आवाहन केले. जुने कार्यकर्ते जे मिळाले त्यांनाहि आणि नवे तरुण मिळाले त्यांनाहि विनोबानी कामाला लावले. बिहारमध्ये तर कार्यकर्त्यांना असा अनुभव आला की मागायला जाणारेच कमी पडतात. तेथे त्यांनी ३२ लाख एकराची मागणी केली होती. २१ लाख एकर जमीन मिळाली. कमी मिळाली याचे कारण कार्यकर्ते कमी पडले. १९५७ पर्यंत देशातील (त्या वेळच्या) एक कोटी भूमिहीन कुटुंबाकरिता पाच कोटी एकर जमीन पाहिजे आणि ती आपल्याला मिळवायची आहे असा संकल्प विनोबाचा होता. अखिल भारतीय सर्व-सेवा-संघाने हा संकल्प आपला मानून १९५७ अखेरपर्यंत भूदानाचे आंदोलन देशभर चालविण्याचे जाहीर केले. तरी सर्व सेवा संघाचे मुद्दा कार्यकर्ते अपुरे पडल्यामुळे हे संकल्पित कार्य पुरे होऊ शकचे नाही. पण विनोबाजीसारख्या शास्त्रज्ञाने जे जे क्षेत्र प्रयोगशाळा म्हणून हाती घेतले तेथे तेथे प्रयोगाची यशस्विताच सिद्ध झाली. प्रत्यक्ष उपकरणाची गरज होती तितकी उपकरणे सध्याने आणि गुणानी पुरती उपलब्ध झालेली नाहीत याशिवाय दुसरे कोणतेहि कारण सिद्धीच्या अपुरेपणाकरिता आढळत नाही काळाची ही निकड आहे, विचार पटण्या-जोगा आहे, तत्त्व सर्वमान्य झाले आहे, गरजू आतुरतेने वाट पहात आहेत, पण अमलच कमी पडला, असे आढळून येत आहे.

विनोबाजीच्या प्रेरणेने कित्येक छोट्या मोठ्या कार्यकर्त्यांनी या ध्येयसिद्धीसाठी आपले जीवनदान केले आहे. अशा कार्यकर्त्यांची विनोबाजीच्या मार्गदर्शनाखाली एक सेना तयार होत आहे. परंतु या कार्यातली एकाग्रता आज नष्ट झाली आहे. केवळ जमीन प्राप्त करून घेणे आणि भूमिहीनाना वाटणे एवढ्याच एका कामाकडे देशातल्या सर्व शक्तींनी आणखी काही काळ एकवटून लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. तसे जर झाले तर हा प्रयोग कार्यान्वित होण्याची फार मोठी शक्यता आहे.

जी जमीन मिळाली तिच्यामागे केवळ त्यागाचा हेतूच होता का ? या प्रश्नाचे उत्तर अनुभवातून दिले पाहिजे. अनुभव यसा आहे की दानाच्या मागे मालकीहक्काच्या विसर्जनाची भावना होती परंतु कोठे ती शुद्ध

स्वरूपात होती तर कोठे मिश्रित होती. मिश्रित म्हणजे भूमिहीनाच्या विचाराव्यतिरिक्त अन्य स्वार्थ मिळालेली उदाहरणार्थ, नापीक जमीन हातावेगळी करणे, नावलीकिक मिळावा अशी आशा ठेवणे, कुळावर सूड उगविणे, भाडणतटघापासून किंवा गुतागुतीपासून मोकळे होणे इ. इ. सुद्धा त्यागाची भावना म्हणजे सामाजिक न्याय देण्याच्या भावनेने किंवा दया वा धर्मभावनेने प्रेरित होणे. भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे प्रकार दात्याच्या वृत्तिअनुसार नानाविध आहेत. ती हलकी आहे, खडकाळ आहे, रेंताड आहे, तर उत्तम सुपीक आहे, वागायती आहे, आणि उत्तम प्रतीची भातपिकी जमीन सुद्धा आहे. देशात जमिनीचे जेवढे आणि जसे प्रकार आहेत तेवढे आणि तसे प्रकार भूदानात मिळालेल्या जमिनीचेहि आहेत त्यात वैशिष्ट्ये आढळलेली नाहीत.

कोणी लहान लहान दात्यांनी आपल्या अल्प जमिनीचा नैवेद्य म्हणून छोटे-छोटे तुकडे दिले आहेत ते का घेतले? शेतीच्या अपेक्षास्त्राला ते परवडणारे आहेत का? यातून आणखी नवीनच गुतागुती आपण निर्माण करणार नाही का? असे प्रश्न आहेत. त्याचे एवढे उत्तर विनोबाजींनी दिलेले सयुक्तिक वाटते. ते म्हणतात : "मला पाच कोटी एकर जमीन मिळायची आहे. एवढी मोठी जमीन एकाच्या हातून दुसऱ्याच्या हातात जात असताना जमिनीचे कदाचित् तुकडे पडतील हि. पण भूदानातून निर्माण होणाऱ्या शेतीची तुलना करता तुकड्यावावतचा हा प्रश्न अगदीच मामुली असून वस्तुतः व्यर्थच म्हटला पाहिजे. मला त्यावद्दल दुःख होत नाही पण मानवी हृदयाची होत असलेली शकले मात्र मला व्यावृळ करीत आहेत. तुकडे वाय, परस्परांची सदिच्छा आणि सहकार्य वाढले की पुन्हा जोडतो येतील, परंतु सामाजिक व आर्थिक विषमतेमुळे दुभंगलेली मानवी मने पुन्हा जोडली नाहीत तर आमच्या देशासारख्या देशात तरी घोषा आहे आम्ही वस्त्र पुनः शिवण्यासाठीच वाप्रीत आहोत ...दुसरी गोष्ट अशी आहे की, जमिनीचे लहान लहान तुकडे झाल्याने उत्पादन घटते ही कल्पनाच मुळात अनुभवाला घडून नाही. या विषयावर नियोजन-समितीचीहि माझी चर्चा झाली होती. लहान तुकड्यात भरपूर मेहनत-यशागत केली तर पुरेसे घान्य उपजू शकते हें माझे म्हणणे त्यांना पटले."

सोबटी प्रश्न राहतो जमिनीची मालकी कोणाची? व्यक्तीची, समाजाची की सरकारची ? एका खाजगी मालकीतून जमीन वाडून दुसऱ्या खाजगी मालकीतच देण्याची योजना आहे की राय ? असेल तर ती कितपत दृष्ट आहे ? या प्रयोगातील मुख्य विचार सामाजिक कर्तव्याची जाणीव करून देणे हा आहे. मुळात जमीन ही देवदत्त-निसर्गदत्त आहे. माणसाला बघ करून खाण्यापुरती ती साम्यात ठेवण्याचा अधिकार आहे, हे गृहीत धरले आहे. म्हणून जमिनीवर मालकी जर कोणाची असेल तर ती 'गोपाळा'ची म्हणजेच ग्रामसमाजाची आहे. भूदान ही एक प्रक्रिया आहे. एकाची मालकी संपादनाची आणि दुसऱ्याची रपाऐवजी चढवायची असा हा नुसता मालकीचा खाईपालट नाही. भूदानात उत्पादकाची मालकी जाते आणि उत्पादकाकडे ती येते. रपात मालकीचा पायाच मुळी बदलतो. रपाच्या पुढची पायरी म्हणजे व्यक्तीची मालकीच न ठेवणे, जमीन गांवसमाजाची करणे. जमिनीची गरज आणि कसण्याची शक्ति कोणाला किती आहे हे ग्रामसमाज ठरवील, आणि ग्रामपंचायत अमलात आणेल. कोणाला जमीन फत्तायची नसेल त्यानी ती पंचायतीकडे सुपूर्त करावी, कोणाला हवी असेल त्याने ती पंचायतीकडे मागवी. गावाला धान्य बैरीरेची किती गरज आहे याचे नियोजन गाव करील. आणि कोणत्या जमिनीत वाय पिनबाबे माने हि नियोजन गाव करील. पिकाचे उत्पादन वाढविणे आणि धान्य-कोठार करून सकट-कालाकरिता तरतूद करून ठेवणे आणि 'भांडवल-संचय' (capital formation) करणे हे सर्व ग्रामसभा करील.

इस्रायेली अमदानीपूर्वी जमीन गावाच्याच मालकीची होती, आता- हि ती गावाच्या मालकीची होईल. 'जमिनीची अतिम मालकी गावाची, वहिवाट कुटुंबाची आणि कसणूक सहकार्यानी' अशी निमुणातमक व्यवस्था राहील. जमिनीतून गैरहजर मालक निघून गेले, कसणारे वहिवाटदार बनले तर या व्यवस्थेला अनुकूल अशी घन-स्थिति उत्पन्न होण्यासारखी आहे जोहि प्रयोग भूदान-आंदोलनात करून पाहण्यात आला आहे. आणि बऱ्याच कष्टानी का होईना ती सकल होण्याची आशा दिसत आहे. धम पडतात ते हा विचार रुजविण्याचे. ज्या कार्यकर्त्यांनी लोकांचा विश्वास संपादन केला आहे त्यांना हे विचार रुजविता येतात असा अनुभव आला आहे. भारतात जी काही थोडी ग्रामदाने झाली आहेत, ती मा अनुभवाचा

पुरावा आहेत जमिनीचे आर्थिक दृष्ट्या उत्तम नियोजन ग्रामदानाच्या आधारावर होऊ शकते, म्हणून आज जमीनवाल्याकडून जमीन घेऊन जमीन नसलेल्यांना देणे हे जरी भूदानाचे प्राथमिक स्वरूप असले तरी ग्रामदानातून ग्रामराज्य हे त्याचे अंतिम साध्य आहे

जमिनीच्या न्याय्य वाटपाचा अहिंसेच्या मार्गाने केलेला हा प्रयोग सफळ होण्याजोगा आहे याची खात्री देशातल्या सर्व विचारवताना आणि पक्षांना-कम्युनिस्टांना सुद्धा-पटलेली आहे याचे प्रत्यंतर मेलवाल येथील सर्वपक्षीय पुढाऱ्याच्या परिपदेत आले ही परिपद १९५७ सालच्या सप्टेंबर महिन्यात म्हैसूर राज्यात भरली होती तेथे सर्वांनी मिळून जाहीर घोषणा करणारे एक निवेदन प्रसिद्ध केले त्यात म्हटले आहे की

“ग्रामदान-आंदोलनाच्या मूलभूत उद्दिष्टाची आम्ही प्रशंसा करतो. या उद्दिष्टाच्या द्वारा ग्रामदानात आलेल्या गावाचे सहकारी जीवन आणि त्याचा पुरुषार्थ याचा पूर्ण विकास होईल आणि या गावातील जनतेची आर्थिक स्थिति चांगली होऊन जनतेची सर्वांगीण उन्नति हि होईल, याखेरीज या आंदोलनाने भूमिहिनसंस्थेची सोडवणूक करण्याकरिता समस्त भारतात मानसिकदृष्ट्या अनुकूल वातावरण तयार होईल आणि त्याबरोबर सहकारी जीवनहि विकसित होईल या आंदोलनाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची अहिंसात्मक पद्धति आणि ऐच्छिक स्वरूप हे होय या रीतीने नैतिकमार्ग व्यावहारिक व आर्थिक लाभाशी जाडला गेला आणि सहकाराच्या व स्वावलंबनाच्या आधारावर सामाजिक व्यवस्थेच्या विकासाला प्रारंभ झाला अशा आंदोलनाला सर्व प्रकारच्या मदतीची आणि प्रोत्साहनाची गरज आहे”

या परिपदेत उल्लेखित असलेल्या केन्द्रीय आणि राज्यसरकारातील सभासदांनी भूदान-आंदोलनाची प्रशंसा करून व मदतीची इच्छा दर्शवून सांगितले की संघटित सरकारांनी आपल्या जमिनीसंबंधीच्या सुधारणांचा, म्हणजे जमिनीच्या मावतीतील सर्व स्वार्थी हितसंबंधांचे उच्चाटन, जमीन-धारणा-क्षेत्राची निश्चित मर्यादा आणि जनतेच्या समतीने सहकारी पद्धतीची प्रगति याचा, पुरस्कार करावा लागेल या सरकारी योजनांचा ग्रामदान-आंदोलनाशी संपर्क नाही, निव्वहना या योजनांना या आंदोलनाने पाठिंबा मिळत आहे. सरकारची राष्ट्रीय विकासायोजना आणि ग्रामदान

आदोलन याच्यामध्ये जास्तीतजास्त निव्वटचा सहयोग होणे इष्ट आहे. परिपदेने विनोबाजीच्या आदोलनाची आणि अहिंसात्मक व सहकारी उपायानी राष्ट्रीय आणि सामाजिक प्रश्नाच्या सोडवणुकीकरिता त्यानी केलेल्या प्रयत्नाची फार प्रशंसा केली आणि या आदोलनाला उत्साहपूर्वक पाठिंबा देण्याची भारतीय जनतेला विनंति केली.

: ९ :

भूदानप्राप्तीच्या प्रयोगांतील अनुभव

विचार परिवर्तनातून समाजपरिवर्तन होऊ शकते आणि आर्थिक प्रश्नहि सुटू शकतात ही गोष्ट केवळ तार्किक भूमिकेवर माडून चालणार नाही, प्रत्यक्ष अनुभवाचा आधार तिला मिळाला आणि तो शास्त्रीय कसोटीला उतरला तरच ती व्यवहार्य ठरते. एक जमिनीचा प्रश्न घेतला तरी जमीन नसलेल्याकरिता आपल्यातील जमीन काढून देणे हे आपले सामाजिक कर्तव्य आहे, नव्हे, जमीन ही खरोतर साजगी मालकीची वस्तूच नव्हे ह केवळ भूमिहीन वर्गाला किंवा जमीन कमी असणाऱ्या वर्गाला पटून भागणार नाही कारण हा प्रत्यय एकतर्फी होईल, त्यात विचारापेक्षा कदाचित् स्वार्थभावनेची प्रेरणा असण्याचा संभव मोठा आहे. ज्याच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर जमीन आहे, ज्याच्याकडे चांगली सुपीक जमीन आहे, ज्याचा शेती हात व्यवसाय आहे, आणि ज्यानी त्यात आपले शरीर दिले आहे, ज्यानी जीवनाचा अंतिम आधार म्हणून जमीन लोकाना जर हा विचार पडला तर, आणि त्याच्याकडून जर जमिनीची मालकी सुटली तर, या प्रयोगात तथ्य आहे असा निष्कर्ष काढण्यास प्रत्येकाय नाही. मग जमीन हा व्याचा व्यवसाय नाही, म्हणजे पोटाचा घडा नाही, त्यांना तो पटेल असे मालण्यास काही हरकत येणार नाही. विनोबाजीनी ज्याप्रमाणे फक्त नळगोडा जिल्ह्यात प्रयोग करून समाधान मानले नाही, कम्युनिस्टांचा जेथे संबंध हि आला नाही अशा प्रदेशात तो यशस्वी होतो का हें त्यानी मुद्दाम करून पाहिले, तसे जेथे

जमिनीला फारसे मूल्य नाही, जमीन निकस आहे, किंवा करायला कोणी मिळत नाही अशाच प्रदेशात नव्हे तर जेथे जमिनीवर उड्या पडत आहेत अशा प्रदेशातहि हा प्रयोग करून पाहिला असेल आणि त्याला यश आले असेल तर या प्रयोगाची सार्वत्रिकता सिद्ध होऊ शकते.

असा प्रयोगाच्या भूमिकेवरून भारतात आणि त्यातल्या त्यात महाराष्ट्रात झालेल्या कामाचे नमुने आता आपल्याला पाहावयाचे आहेत. प्रयोग सार्वत्रिक तेव्हाच होऊ शकेल की जेव्हा तो विशिष्ट व्यक्ति किंवा विशिष्ट परिस्थिति याच्या पुरता मर्यादित राहणार नाही. तो दोन्ही प्रकारे सर्वसामान्य होईल. उदा० एखाद्या विशिष्ट पुरुषाच्या प्रभावाने जर विशिष्ट ठिकाणी जमीन मिळाली तर तो त्या पुरुषाचा प्रभाव होय; पण कोणीहि सामान्य मनुष्य कोणाहि जमीनमालकाकडे जातो आणि विचार यथार्थ रीतीने पटवून देतो आणि त्याला जमीन मिळते असे घडून आले तर ते विचाराचे सामर्थ्य होय. या कसोट्यावर भूदान-आंदोलनात आतापर्यंत जे दिसून आले आहे त्याची तपासणी करता येईल.

भूदान-यज्ञाच्या आंदोलनात आतापर्यंत ४३½ लाख एकर जमीन ५३ लाख लोकांवरून सयध देशात, आणि १३ लाख एकर जमीन जवळ जवळ २५,००० लोकांवरून महाराष्ट्रात मिळालेली आहे हे जमीन देणारे सगळे केवळ मोठे जमीनदार असणे शक्य नाहीत हे उघड आहे. यात लहान जमीनमालक आहेत तशी कुळेंहि आहेत असे दिसून येते. हा विचार सर्व थरात पसरवा म्हणून विनोबाजींनी विरत्येक ठिकाणी नवीन नवीन तंत्रेहि घोजिली होती. वेव्हा त्यांनी '२ वर्षांत साऱ्या भारतात मिळून २५ लाख एकर जमीन मिळवायची' असा संकल्प करविला, तर वेव्हा एका प्रांतातील सयध प्रांताच्या जमिनीचा ३ भाग जमीन मिळविण्या-कडे कार्यकर्त्यांना लावले. कोठे एका जिह्यातील गावागावातून जमीन मिळविण्याचा प्रयत्न त्यांनी करायला लावला तर कोठे भूमिहीन शिल्पां राहू घायपाचा नाही अशी योजना करविली. असा सर्व प्रकारच्या प्रयत्नांतून १९५७ अखेर पर्यंत १ कोटी भूमिहीन कुटुंबांकरिता ५ कोटी एकर जमीन उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न जारीने झाला.

आतापर्यंत देशभर मिळालेल्या जमिनीचे राख्यवार आवडे ३१ डिसेंबर १९६१ पर्यंतचे पुढील प्रमाणे आहेत :

प्रदेश	नाम प्राप्त (एकर)	वाता-सख्या	भूमि-वितरण (एकर)	जमान वाटली त्याची संख्या	वितरणाला अपेक्षित जमीन	ग्राम दान सख्या
आसाम	१,७५२	५,११२	१६,१४७	—	—	४१५
आंध्र	२,४१,९५२	१६,६२९	१,२९,२६७	२६,९८८	५८,३३३	५८७
उत्तर-प्रदेश	४,१९,५४५	३५,५८०	८३,६०३	१२,९४०	—	५७
उत्तर	१,५३,०४२	१,२२६	१८,३२७	५,३६१	२,२८१	१,९२९
केरळ	२९,००२	१८,३२७	१७,४००	४९,९५८	६,३८०	४०३
गुजरात	१,०३,१३२	१७,४००	८,६०४	१९,४९१	१७,९९१	१४८
तमिलनाडु	८०,४३०	—	—	३,४८८	—	२५४
प. पंजाब	१२,६०८	—	—	२,७०६	१२६	२५
पु. पंजाब	१२,८९७	३,०४,९८१	२,५७,०६९	२,५७,०६९	—	६
बिहार	२०,५३,०९४	४४,८६७	१,११,०३१	१,११,०३१	१०,५९,५४२	८५
मध्य-प्रदेश	३,८५,८९०	२४,२८९	५,४७६	८६,६४७	१०,७७१	१५३
महाराष्ट्र	१९,९८३	८,०६७	—	२,९१५	११,९८९	२८२
मीसूर	३,५३,३५८	—	—	८९,८९०	५३	५८
राजस्थान	१,५६,८००	५,७४,१६१	८,६९,८४८	२,९००	२३,९१२	२३४
हिमाचल-प्रदेश	४१,७७,५७२	—	—	३,०१,७२४	—	४
एकूण					११,९२,१७८	४,६४०

नोट : १. केरळच्या फक्त तीन जिल्ह्यांचेच माहिती मिळाली.

२. महाराष्ट्राच्या पाच जिल्ह्यांची माहिती मिळाली नाही.

या जमिनीपैकीं आतापर्यंत ८,३३,४६६ एकर जमीन २३ लाख भूमिहीनाना वाटून देण्यात आली आहे जमीन वाटताना वर निर्दिष्ट केलेल्या एकूण भूमिप्राप्तीच्या आकड्यातून काही भाग कदाचित् कमी होण्याचा संभव आहे, कारण कित्येक वेळा दान मिळविण्यामध्ये कार्यकर्त्यांकडून चुका व संकल्पपूर्तीच्या भरात खोटे आवडे भरण्याचा दोष घडला असू शकेल तथापि गेल्या १० वर्षांत केवळ मागून साडेचौचाळीस लाख एकर जमीन भूमिहीनाना वाटण्यावरिता म्हणून मिळते हा अनुभव दुर्लक्ष करण्यालायक खास नाही

भूदान प्राप्त करताना निरनिराळ्या घरात जे अनुभव आले ते पुढे दिले आहेत प्रथम विनोबाजीचे अनुभव देऊन पुढे इतर छोट्या-मोठ्या कार्यकर्त्यांचे दिले आहेत.

अनुभव

विनोबाजी उत्तर-प्रदेशात पदयात्रा करीत असल्यावेळची ही घटना आहे उत्तरप्रदेशाच्या मुलतानपुर जिल्ह्यात अमीठी नांवाचे एक छोटे संस्थान होते या संस्थानचे राजेसाहेब राणा रणजयसिंह हे चांगले विद्वान्, संस्कृतचे व्यासंगी असे सज्जोल गृहस्थ आहेत त्यांच्या राज्यातील एकदर गावे ३२६, त्यापैकी २६ गावाचा राजेसाहेबानी अगोदरच सार्वजनिक ट्रस्ट करून टाकला होता भूदान-यज्ञाविषयी त्यांनी अगोदरच ऐकले होते तथापि विनोबाजीची भेट झाल्यानंतर विनोबाजी त्यांना म्हणाले, "आपण जास्तीत जास्त जेवढे भूदान करणे शक्य आहे तेवढे करावे आणि स्वतः भिक्षापात्र घेऊन बाहेर पडावे स्वातंत्र्यानंतर आम्हाला राज्य मिळे या गोष्टीचे आपल्या भावाला दुःख होता वामा नये. मुलगा बारमार बराचसा लायक झाला म्हणजे याच सर्व बाबीं त्यांच्यावर सोपवून देतो जे राजे सोनप्रिय असतात ते प्रजेला पुनवत् भातात, स्वतःचा लोकांचे गेवज समजतात. आपणगुडी तेवज होऊन वाम बेगैत सर लोकांच्या हद्दीत आपल्या प्रेमाचे स्थान मिळेल या भूदान-यज्ञामुळे कोणीहि व्यक्ति गरीब राहणार नाही. गरीब असोण, श्रीमंत असोण जे धर्म करतील ते सर्वच श्रीमान् बनतील."

सत विनोबाच्या वाणीच्या प्रभावामुळे म्हणा किंवा राजेसाहेबांच्या धर्मशीलतेमुळे म्हणा, त्यांनी दानाचा पहिला हप्ता म्हणून आपली २००० एकर जमीन लिहून दिली आणि विनोबाजी काशीला पोचले तेव्हा त्यांनी आपली एक हजाराचे दान केले.

जमीन-मालकीचा गोंडलेला पहाड वितळू लागला. उत्तर प्रदेशात आणि बिहार राज्यात मोठे मोठे राजे महाराजे, मोठ मोठ्या मठाचे महंत भूदान-यज्ञाच्या आवाहनापुढे विरघळू लागले. हिमाचल प्रदेशात पाच हजार विधे जमिनीची जहागीर असलेले महंत श्री. उषोदासजी यांनी आपली सर्व जहागीर भूदान-यज्ञात दान करून टाकली या पाच हजार विध्यापैकी जवळ जवळ दोन हजार विधे वरद जमीन आहे. जहागिरीत एक लाख रुपयांहून अधिक किमतीच्या इमारती आहेत. हे सर्व विनोबाना अर्पण करून महंत-जीनी केवळ ६१ विधे जमीन आणि १ घर आपल्या करिस्ता ठेवून घेतले आहे.

बिहार प्रदेशात रका नावाच्या संस्थानचा जमीन्दार राजा सुशिक्षित आहे. विनोबाजी रका येथे गेले आणि राजेसाहेबानी त्याचे स्वागत केले तेव्हा विनोबाजींनी त्यांना विचारले “दरिद्रनारायणासाठी जमीन किती देणार ?” राजेसाहेब म्हणाले “आतापर्यंत जेवढे कार्यकर्ते आले त्यांनी जेवढे मागितलं तेवढे त्यांना मिळाले. आपली जेवढी इच्छा असेल तेवढे आपण द्यावे”.

विनोबाजींनी विचारले, “आपल्याजवळ जमीन किती आहे ?”

राजेसाहेबानी विनोबाजींच्या पुढे सारे कागद ठेवले एक लाख एकर पडोत आणि बारा हजार एकर स्वतःच्या महितीखाली असलेली १२५८ जमीन आहे असे त्यावरून दिसून आले.

विनोबाजी म्हणाले, “पडोत आहे ती तर सर्व देऊनच टाका, आणि स्वतःच्या गरजपुरवठ्या १२ हिस्सा द्या”

राजेसाहेबांनी ते मान्य करून एक लाख एकर जो पडोत होती ती ४२ हजार एकर घालत्या जमिनीतील भाग होता तो लिहून दिला त्यावर विनोबाजी म्हणाले, “हा भागा पहिला हप्ता चालू” मी पुन्हा आपणाकडे येईन त्यावेळी आपण पुढचे हप्ते घागेत. आणि आतापर्यंत भूमिहीन कुटुंबे घिल्लव आहेत तोपर्यंत तर मी आपल्याकडे येऊच राहीन.”

याच प्रांतातल्या रांची जिल्ह्यात दुसरी एक पालकोट नावाची जमीनदारी आहे. जमीनदार राजा लालसाहेब यांनी आपल्या जमिनीचा सहाव्या हिस्सा देऊन टाकला. परन्तु एवढ्याने विनोबाजीचे समाधान झाले नाही. त्यांनी भूदान मिळविण्याकरिता राजेसाहेबांनाच बाहेर काढले आणि गावोगाव फिरून ते दरिद्रनारायणाकरिता जमीन मागू लागले.

दरभगा हें हिंदुस्थानातील एक प्रसिद्ध व श्रीमंत संस्थान मानले जात होते. भूदानाचा विचार या संस्थानच्या 'महाराजाधिराजा'च्या वानावर गेला होताच आणि त्यांच्या मनात अनुकूल भावना निर्माण झाली होतीच. महाराजाधिराज एका गावी विनोबाजीच्या भुक्कामावर आले आणि त्यांनी १ लाख २० हजार एकर जमीन विनोबाजींना अर्पण केली. विनोबाजी म्हणाले, "आपण दान दिले हे योग्यच झाले. परन्तु हे काम आपण आपले समजावे अशी माझी इच्छा आहे."

राजेसाहेब म्हणाले, 'माझ्याकडून जेवढे होईल तेवढे करण्याला मी हजर आहे.'

बिहारमध्ये जमीन उत्तम, नद्याहि पुष्कळ वाहात असलेल्या, त्यामुळे जमिनदान्याहि तेथे पुष्कळ संख्येने बनलेल्या असणे साहजिक आहे. अशाच रामगड नावाच्या जमीनदारीचे महाराज आपल्या इतर भाईबदाप्रमाणे भूदानाच्या विचाराने प्रभावित झाले आणि त्यांनी एक लाख एकरांचे दान केले. पुन्हा पदयात्रा करीत विनोबाजी जेव्हा रामगडला गेले तेव्हा त्यांनी आपल्या कुटुंबातल्या माणसांच्या वाटणीची जमीन वाटून अलग अलग दानपत्रे करून २३ लाख एकर जमिनीची दानपत्रे करून दिली. राजा-साहेबांनी आपले अलवार विनोबांना अर्पण केले. राजेसाहेबांनी भर पावसात हाती बुटळ घेऊन एक तासभर धर्मदान केले.

उत्तर भारतात विनोबाजींची यात्रा चालत होती. त्यावेळी दक्षिणेकडे ते मंगलूर निवा नातुडी याची निदिपती नव्हती. अशा वेळी बंगलोरचे एक मृतसंगमान नागरिक इष्टानाथ सैय्यद हुसेन यांनी आपली एव हजार एकर जमीन डॉ. राजेन्द्र प्रसाद, दयचिखडे विनोबांना दक्षिणेकडील भूदानाचा प्रारंभ करून दानपत्राच्या रूपाने पाठविली.

कोईमतुर (मद्रास) जिल्ह्यांत श्री. विनोबांची पदयात्रा सुरू असतांना पिळमुड्डु गावी त्याचा भुवकाम होता. तेथील एक मोठे जमीनदार आणि गिरणीमालक यांनी विनोबाना जवळ जवळ दोन हजार एकर जमीन दान दिली होती त्या गृहस्थाचे वृद्ध वडील २०-२५ वर्षे रूबीचे यष्टे घेऊन सायकलवर फिरत असत. नित्येक वर्षानंतरच्या सतत परिश्रमाने आज ते सहा गिरण्यांचे मालक बनले आहेत त्याचा मुलगा, जो गिरणी मालक आहे तो, भूदानाचे काम जगावर घेऊन जमीन मागत फिरू लागला.

मोठमोठ्या राजामहाराजाकडे, जमीनदार-इनामदाराकडे जमिनी पुष्कळ, तेव्हा त्यातली जमीन काढून द्यायला त्यांना काय कष्ट पडणार ? दाकातील मन असो दाका घेते. पण हा समजहि सदा नाही. श्रीमंत आहेत त्यांनाच आपल्या मालमत्तेचा लोभ अधिक जखडून ठेवतां असा अनुभव नाही. एका फकीराला जमीन द्यायला हे जमीनदार तयार होतात याचा अर्थ काढाचा महिमा त्याच्याकडून हें करवितो, कोणीतरी निमित्तमात्र होतो, असाच ध्यावा लागेल निचाराला कोठेहि प्रतिबंध होऊ शकत नाही तो श्रीमंताचे मन जरे फिरवितो तसे गरीबाचेहि फिरवितो. विचाराच्या शक्तीपुढे श्रीमंत-गरीब, शिक्षित-अशिक्षित, श्रेष्ठ-कनिष्ठ हे सर्व नमतात. भौतिक वळापेक्षा विचारवळ श्रेष्ठ आहे असे दिसून येते याचे कारण विचार-मळ सार्वभौम श्रान्ति घडवून जाणू शकते लौकिक श्रान्तीमध्ये श्रान्तीचे परिणाम ज्यांना अनुकूल होण्याचा संभव असतो तेचडेच सामील होतात. परन्तु अशा वैचारिक श्रान्तीत ज्यांना समजावे लागते तेहि आपस्तुपीने सामील होतात असा एक अपूर्व अनुभव या प्रयोगात दिसून आला.

गरीबावरितां होणाऱ्या श्रान्तीत गरीब आपस्तुपीने सामील होतील असे सहज मनात येतें, पण श्रीमंताइतकाच गरीबालासुद्धां आपल्या या मदिचित् मालमत्तेचाहि तितकाच लोभ असतो. लोक घेण्याला तयार होतात, देण्याला

उत्तर प्रदेशांतील गोष्ट आहे. श्री. विनोबांच्या यात्रीदलातील एक मुलगा एका खेडेगावच्या माणसाला विनोबाकडे घेऊन आला. विनोबाजींच्या खोलीत त्यावेळी कोणी जमीनदार, कोणी धनिक, कोणी गिरणीमालक असे वसले होते. त्या मुलानें विनोबाजींकडे तक्रार केली की या माणसाजवळ फक्त २१ डेसिमल (८ गुठे) जमीन आहे ती सर्व तो भूदानात द्यायची म्हणतो, त्यांना पुष्कळ समजावले तरी ते ऐकत नाहीत. विनोबाजींनी त्या माणसाकडे डोळे भरून पाहिले त्यानें विनोबाचे पाय धरले आणि तो म्हणाला, 'महात्माजी, मेरी यह तुच्छ भेंट स्वीकार कर लीजिये.'

विनोबाजी म्हणाले, 'पण मग तुमच्याजवळ काही राहणार नाही.'

तो शेतकरी म्हणाला, 'नाही म्हटले तरी मला कारखान्याची नोकरी करावी लागतेच आहे. एवढ्या जमिनीनें माझा निर्वाह होत नाही. माझ्या घरात ५-६ माणसे आहेत.'

"चांगली गोष्ट आहे. पण ती तुमच्याकडेच राहू द्या." पण तो ऐकेना. विनोबाजींनी आप्रहू केला तर तो रडू लागला.

शेवटी विनोबाजींनी त्या दानपत्राचा स्वीकार केला आणि त्यावर लिहिलें "या मनुष्याची घरची स्थिति पाहता ही जमीन याला प्रसाद म्हणून परत देणे आहे, याच्या आप्रहावरून त्याच्या समाधानावरिता आम्ही ती स्वीकारली आहे."

*

*

*

दुसरा एक प्रसंग : रात्रीचे ८॥ याजून गेले होते. शोपण्याच्या संध्या-रीत विनोबाजी होते. इतक्यात एक शेतकरी घापा टाकीत विनोबाजींच्याकडे आला. सकाळीनें मान खाली घालून तो उभा राहिला. विनोबाजींनी त्याच्याकडे पाहिलें, तेव्हा हात जोडून तो म्हणाला :

'महाराज, आपल्या सभेला मला येतां आलें नाहीं ..' पुढें सको-षानें त्याची जीम धडखळली. विनोबाजींनीं त्याला प्रेमानें विचारलें, "कोठें राहतां?"

"पाच मैलावर एक गांव आहे तेथें."

"काय करतां?"

“शेतकरी आहे, महाराज”

“मग गरीबाकरिता काही आणलें आहे ?” विनोबाजींनी विचारलें.

“होय महाराज, माझ्यापाशी सगळी सात विघे जमीन आहे, त्यातली दोन विघे द्यायला मी आलोय”

*

*

*

डेहराडून जिल्ह्यातील चौधहपुर नावाच्या एका लहानशा गावात विनोबाची पदयात्रा आली होती सायकाळचे प्रार्थना-प्रवचन झालें. रात्री ठरलेल्यावेळी विनोबाजी आणि सर्व यात्रिक झोपी गेले. भयंकरात्रीचे वारा वाजले असताना बॅलगाडीत बसून “रामचरण” नावाचे एक गृहस्थ आले. सध्यावाळच्या सभेला त्या गावची काही माणसे आली होती त्यांनी गावात गेल्यानंतर सांगितलें असावे की एक साधुपुरुष गरीबाच्या वरिता जमीन मागत फिरत आहे तेव्हा रामचरण गाडीत बसून विनोबाजींना शोधित आले. त्यांना दोन्ही डोळ्यांनी दिसत नव्हतें दानपत्र लिहून घेणारा कार्यकर्ता जागा होता त्याने त्या आघड्या गृहस्थाची विचारपूस केली. श्री. रामचरण यांनी आपलें दानपत्र लिहून दिले आणि ते आले तसे निघून गेले सफाळी विनोबाजींना ही गोष्ट कळताच ते उद्गारले :

“अरे, तो आपळा नव्हता, आपला परमेश्वरच आपणाला आशीर्वाद देण्याकरिता आला होता त्याला आपळा म्हणणारे आम्हीच आपळे ठरू.”

*

*

*

असाच एका गावामध्ये विनोबाजींचा मुक्काम पडला असताना साय-
काळच्या सभेंत त्यांचे भाषण संपल्यावर राब आपापल्या गांधी परतले.
रोजाराच्या गावात राहून असलेल्या एका म्हातारीला बळजे की एक मुवा
गरीबाकरिता जमीन मागतां आहे ती निघाली, आणि रात्री बकरा वाजता
विनोबाजींच्या मुक्कामावर आली त्यावेळी सर्वजण गडद झोपी गेले होते. ती
म्हातारी रात्रभर दारात बसून राहिली पहाटे एव कार्यकर्ता उठून बाहेर
आला तेव्हा त्याला ती दिसली. त्याने विचारपूस केल्यावर बाईने आपली
‘तराईमें ग्यारह नाला जमीन और एक घर’ मजामध्ये समर्पण केलें !

तमिळनाडूमध्ये पूजनीय व्यक्तीचा आदर फळें फुले देऊन करण्याचा रिवाज आहे. विनोबाजीची पदयात्रा चालली असता दरम्यानच्या एका गावचे लोक हातात फळें फुले घेऊन विनोबाचा सत्कार करण्यासाठी उभे होते. विनोबाजीनी त्याच्याकडील फळाफुलाची थाळी हातात घेतली आणि लोकाना पुकारले, "जो प्रसाद लेगा वह जमीन देगा." दोन प्रहरच्या त्या कडेकडीत उन्हात गाववाल्यांनी तयार केलेल्या मचावर उभें राहून विनोबाजीनी या अभिनव पद्धतीने फळें वाटण्याला सुरुवात केली. एक गृहस्थ उठले—"मी दोन एकर देतो." त्याना प्रसाद मिळाला. दुसरा एक म्हातारा काठी टेकीत टेकीत त्याच्या जवळ आला आणि म्हणाला, "माझ्या बागायती जमिनीपैकी ८ सेट (१॥ गुठा) घ्या." जवळचे एक पादरपेशे गृहस्थ होते ते उठून म्हणाले "एक एकर." गावचे पुढारी म्हणाले—"१५ एकर".

विनोबाजीनी पुकारले : "आणखी कोणी आहे प्रसाद घेणारा?" दूर झाडाखाली बसलेला एक गरीब शेतकरी पुढे झाला. प्रसाद घेताना त्याचे हात कापत होते. त्याच्या तोंडातून हळू हळू शब्द बाहेर पडले :

"माझी सर्वेच्या सर्व जमीन २ एकर ५२ सेंट आपल्याला दान देतो."

लोकानी टाळचा वाजवून त्याचे अभिनंदन केले. "तुम्हाला दुप्पट प्रसाद" म्हणून विनोबाजीनी एक वेळ आणि एक सत्रें त्याच्या हाती ठेवले.

"मी तुमच्याकडे भिक्षा मागत नाही, तुम्हाला दीक्षा देतो आहे", हें विनोबाजीचे सूत्र आहे. या सूत्राचा अर्थ असा की देणाराच्या मनात केवळ दयेची नव्हे तर नागरिक-वर्तव्याची जाणीव निर्माण होऊन त्याने दिले पाहिजे. काम केवळ जमीन गोळा करण्याचे नाही, मने गोळा करण्याचे आहे. तमिळनाडूमध्ये पदयात्रा चालू असताना येल्लकोविल गावी एक गृहस्थ ५ एकराचे दानपत्र घेऊन विनोबाच्याकडे आले. "आपली जमीन किती आहे?" विनोबाजीनी विचारले. ते म्हणाले, "४५० एकर". त्याच्या दानपत्रावर "दान अपुरे म्हणून परत," असे लिहून विनोबाजीनी तें दानपत्र परत दिले आणि म्हटले "मी ४५० एकरांतून ५ एकर दान घेतलें तर या आदोलन ला माझ्याच हातांनी सोडल्यासारखें होईल. अशी

दानपत्रे मी माझ्या हातांनी फाडून टाकीन. मी काहीं भिक्षा मागत नाही, हक्क मागत आहे. मी माझ्या आयमाकरिता दान मागितले असतें तर आपण जेवढी जमीन दिली असती तेवढावावढल आपले उपकार मानले असते. पण हें आदीलनच वेगळ्या प्रकारचे आहे. ही शांतिमय क्रांति आहे. मी असे मागितल्याने एक एकर जमीन जरी मिळाली नाही तरी मी नाचेन, पण असे दान घेण्याने मूमीहीनाचा हक्कच वाजूला टाकल्यासारखें होईल."

या सर्व घटना खुद्द विनोबाजींच्या प्रचारकार्यातील अनुभवाच्या सांगितल्या.

विनोबाजी एक तपस्वी साधुपुरुष ही त्याची प्रसिद्धी आगाऊच ते जेथें जातील तेथें पोहोचे त्यामुळे भाविक जनसमाज आपल्या परंपरागत शस्त्रांनी प्रेरित होऊन ते मागतील नें देण्याची मनाची तयारी करीत असेल, अशी शका बुद्धिवदाना येण्याची शक्यता आहे तसे असले तरीहि भाविकपणातून म्हणजे धर्मभावनेतून या समाजप्रांतीला मदत होऊ शकते असा निष्कर्ष बाढण्याला काहीच हरकत नाही तथापि विविष्ट व्यक्तिमत्त्वा-तून जर विविष्ट गोष्टी घडत असतील तर तो विचाराचा परिणाम नव्हे, असेहि समजलें जाण्याचा सभव आहे.

भूदानाचा विचार समजावून देणारे एकटे विनोबाजीच फिरत नव्हते अनेक पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या दर्जाचे कार्यकर्ते-राजकीय पक्षाचे तसेच सामाजिक संस्थांचे हि कार्यकर्ते त्यांत होते. ४३ लाख एकराची मरमाई वाही एवढ्या विनोबाजींची नाही म्हणून ल्हान ल्हान अप्रसिद्ध विवहूना परंप्रांतीज, परमाभिव, परदेशीय अशा सुडा कार्यकर्त्यांच्या समजावणीला आणि विचारप्रचाराला यत्न लाभले असेल तर तो विचाराचा प्रभाव समजला पाहिजे.

गुजरातमध्यें काही कार्यकर्ते स्त्रीपुरुष भूदानाच्या प्रचारार्थ गावो-गांव हिंडत असताना एका गावाला गेले. स्त्री कार्यकर्त्यां भरोभर जाऊन सोनाना भेटून भूदानाचा विचार समजावून सांगत होत्या. एका गृहस्थाने द्यावली ६ एकर जमीन दानान दिली. हें दान लोकांना समजताच लोक आश्चर्यचकित झाले. कार्यकर्त्यांनी त्या गृहस्थाना विचारलें, "तुमच्याकडे

किती जमीन आहे ?” त्याने सांगितले, “६ एकर आहे. ३४ दिवसापूर्वी धाम्हा सर्व घडूच्यात वांटण्या झाल्या आणि माझ्या वाटभाला ६ एकर जमीन आलेली आहे. ती सारी मी देऊ इच्छितो” कार्यकर्त्यांना वाटले हे सडफटिंग असतील, म्हणूनच हे धारिष्ट त्यांनी वेले असेल, पण तपास करता वळले की त्याच्या कुटुंबात पत्नी आणि चार मुले आहेत “तुमचा निर्वाह वसा व्हायचा ?” असे विचारता तो गृहस्थ म्हणाला, “मेहनत-मजुरी करीत, ईश्वर बसलेला आहे ना ?”

दुसरी त्याच प्रांतातील गोष्ट आहे गुजरात हा समृद्ध भू-भाग आहे हे प्रसिद्ध आहे म्हणून तेथे जमीन मिळणे आणि ती सामान्य लोकांकडून सामान्य कार्यकर्त्यांना मिळणे याला फार मोठा अर्थ आहे मुनी सत बालजी फिरत फिरत एका गावी गेले तेथे मेर नावाच्या जातीचे लोक राहत होते. अतिशय गरीब लोक, हे काय जमीन देणार, अने सत बालजींना वाटले. परन्तु गावात काम सुरू झाले आणि कोणी एक विघा, कोणी दोन विघे, तिसऱ्याने तीन, चवथ्याने चार अशा रीतीने देण्याची जणू स्पर्धाच सुरू झाली. जवळच एक म्हातारा मेर बसला होता तो सत बालजींना म्हणाला, “माझी २० विघे जमीन लिहून घ्या” शेजारीच त्या भागातले कार्यकर्ते बसले होते. त्यांनी विचारले, “बाबा, २० विघेज मीन दान देत आहात ती अर्थ समजून देता आहात की चढाओढीच्या आवेशात देता आहात ?” म्हातारा उत्तरला “ऐका, मी जेवायला बसलो होतो दीड भाकरीची भूक होती माझी आणि माझ्या पानांत एकच भाकर होती त्याचवेळी आंगणात एक उपाशी माणूस आला तेव्हा जेवढी भाकरी माझ्या पुढ्यात होती त्यांतली अर्धी मी त्याला दिली आता यात तुम्ही मला काय समजावून सांगणार ?”

पजावात एका कार्यकर्त्या भगिनी भूदानयात्रा करीत एका गावी पोहचली. त्या गावात धनिकाची सख्या जास्त आहे सभेला जमीनदार आणि शेतकरी यांची चांगली उपस्थिती होती भगिनीने भूदान समजावून सांगताना सांगितले की, “प्रतिष्ठेसाठी आणि नावासाठी जे दान दिले जाते ते सात्त्विक दान नसते ज्या दानाने देणाऱ्यात अहंकार आणि घेणाऱ्यात दीनता येणार नाही तेच दान उत्तम होय” सभा संपली. कोणी दाता

पुढें झाला नाही. भगिनी आपल्या मुक्कामाकडे गेली. “आज ज्यानी दान दिले नाही ते उद्या अवश्य देतील” अशी भावना तिने मनात बाळगली होती इतक्यात तिच्याकडे एक वृद्धसे गृहस्थ आले आणि म्हणाले, “माझी ३९ विघे जमीन दानात लिहून घ्या.” भगिनीने विचारले. “सभेमध्येंच का नाही आपण दान जाहीर केले ?” ते गृहस्थ म्हणाले, “मला नावाची इच्छा नव्हती म्हणून.”

भूमिहीनाकरिता भूमिवानाकडून भूमि मागणें हें विनोबाजीप्रमाणे कार्यकर्त्यांनीहि कसे धर्मकार्य मानले होते आणि ते कोणत्या निष्ठेने चालविले होते याचे एक उदाहरण म्हणून श्री. विमलाबाई ठकार यांच्या विहार-पदयात्रेंतील एक घटना येथें देतो.

गया जिल्ह्यात एक छोटीशी जमीनदारी होती. या पदयानेचा रस्ता जमीनदारीच्या गावावरूनच जात होता घुसून पात्र पाहून बाई म्हणाल्या, “ह्या गावात आपण जाऊ या”. साथीदार म्हणाले, “छे: छे, फुकट हेलपाटा होईल तिथला जमीनदार अत्यंत दुष्ट, दारुडा, व्यसनी आहे. तो काय जमीन देतोय ? त्याचे कसले हृदयपरिवर्तन होणार ?” बाईंनी म्हटले, ‘आपण गारापणाच्या दर्शनाकरिता बाहेर पडली आहोत. त्याला टाळून पुढें कसे जाता येईल ? विनोबाजीचे आदोलन म्हणजे गमता का आहे ? त्यात गंभीर मानवनिष्ठा आहे आपण त्यांना जाऊन भेटू’. पण साथीदारानें ऐकले नाही बाई एकट्याच गावात शिरल्या आणि जमीनदाराच्या गढीवर गेल्या. त्यांनी दरवाजातून हाक मारली, “भाईसाहेब”.

आतूनच जमीनदारानें विचारले, “कोन है ?” “मै आपकी बहन आयी हू,” बाईंनी बाहेरूनच उत्तर दिले.

स्त्रीचा शब्द ऐकताच त्यानें स्वतः येऊन दार उघडले आणि बाईंना घरपातून खालपर्यंत प्रथम न्याहाळले आणि आश्चर्यानें विचारले—

“बाई, तू कोण आहेस आणि येथें कशासाठी आली आहेस ? मी एक दुष्ट मनुष्य आहे हे गावच्या लोकानी तुला नाही का सांगितले ?”

बाई त्यांना म्हणाल्या, “भाईसाहेब, तुम्ही कसेहि असो. तुम्हाला बाई-बहीण तर असेलच. मी तुमची बहीण म्हणून आले आहे आणि भूदान-

यज्ञाच्या सदेशाची राखी तुमच्या मनगटावर बाधल्यावाचून मी येथून जाणार नाही ” त्याचे हे शब्द ऐकताच, काय असेल ते असो, त्या गृहस्थाच्या डोळ्यात एकदम पाणी आलें. त्यानें त्यांना आत नेले. त्याच्या जेवण्याखाण्याची सोय केली. बाईंनी त्या गृहस्थाला भूदानाविषयीचा विचार सविस्तर समजावून सांगितला त्याने तो शातपणे ऐकला. त्यानेंच मग सभेची दबडी देवविली सभेला अध्यक्ष म्हणून आपण हजर राहिला. स्वतः १२५ एकर जमीन दान दिली सभेमध्ये इतरांनीहि दान दिले. अशा रीतीने त्या गावातून एकूण २१५ एकर जमीन मिळाली ।

श्री. विमलाबाईंतीच आपल्या पदयात्रेतील सांगितलेला हा आणखी एक अनुभव आहे .

“एका गावी सभेंत विचार समजावून सांगितल्यावर एका सद्-गृहस्थानें आपल्या ५० एकरांपैकी १३ एकर व दुसऱ्यानें २५ एकरांपैकी ३ एकराचे दान दिले. सभा आटोपून मी परत चालले असता झाडाआडून एक बाई पुढें आली आणि म्हणाली, ‘मला देखील थोडी जमीन द्यायची आहे.’ माझ्याबरोबर गावची एक दोन माणसे होती ती हसू लागली आणि म्हणाली, “वहेनजी, ही गरीब बाई आहे, आमच्या घरात भाडी घासण्याची मोलमजुरी करते हिच्याजवळ फक्त ४० डेसीमल (१६ गुठे) जमीन आहे. हिला मुले आहेत. आणि म्हणते जमीन दान देणार।” मी त्या बाईला नकार देऊ लागताच तिला अत्यंत दुःख झालेले दिसले. ती म्हणाली, ‘मी गरीब मोलकरीण म्हणून का माझे दान परत घेता ? आणि श्रीमंताकडून तेवढें दान घेता ?’ तिचे दान स्वीकारल्यावाचून मला इलाजच राहिला नाही दुसऱ्या दिवशी सवाळी उठून बाहेर आले तो त्या गावातील जमीनदार आलेले दिसले. त्यात ज्यांनी आदल्या दिवशी दान दिली होती ते होते ते म्हणू लागले, ‘वहेनजी, रात्रभर शोष लागली नाही भाडी घासणाऱ्या बाईनें ४० डेसीमलचे दान द्यावे, मी मात्र ५० एकरांचा मालक असताना फक्त १३ एकर दिले हे बरे नाही केले हें आणखी १७ एकरांचें दान लिहून घ्या.’ ५० एकराच्या मालकानें आपलें दानपत्र तयार केलें. २५ एकरांपैकी ३ एकराचे दान दिलें होते त्यांनीहि आणखी १४ एकर जमीन वाडवून दिली. मोलकरीणीच्या दानाचाच हा प्रभाव होता.”

श्री. शंकरराव देव आसाम प्रांतात यात्रा करीत असता वाटेत एका शेतकऱ्याने आपल्या मालकीची ६ विघे जमीन सर्वंच्या सर्व भूदानांत देऊन टाकली. शंकररावांनी विचारलें, "सगळी जमीन देऊन टाकल्यावर तुम्ही निर्वाह कसा करणार ?"

तो शेतकरी आकाशावडे बोट दाखवून म्हणाला, भगवताला सर्वांची काळजी आहे "

ओरिसा प्रदेशातलीही घटना आहे 'मनापडा' गावात जमीन वाटपाचे काम मुरू होत श्री नारायण चौधरी सहकुटुंब या समारंभाच्या तयारीला लागले होते त्यांनी आपली ४३ एकर जमीन सर्वंच्या सर्व दानात देऊन टाकली होती त्यांनी जाहीर केले की, "गावच्या भूमिहीन शेतमजुरांनी आपसात सल्लामसलत करून राजीखुपीने त्या जमिनीपैकी किती जमीन मला घ्यायची ह ठरवावे ती मी प्रसाद म्हणून ग्रहण करीन "

भूमिहीन एकत्र बसले आणि त्यांनी श्री चौधरींना अर्धी जमीन देण्याचे ठरविले परंतु श्री चौधरी म्हणाले, "मला त्यापेक्षा कमी द्या " भूमिहीन म्हणाले, "एवढी तुम्ही घेतलीच पाहिजे " शेवटी चौधरीचा हट्टच पुरा करावा लागला

काचीपुरम् येथें १९५६ सालचे सर्वोदय संमेलन झालें या संमेलनाकरिता मुंबईहून काही ठरवून मुले ८०० मंड पायी चालत गेली त्यांचा हा प्रवास मराठी, कानडी आणि तमिळ या तीन भाषा प्रदेशातून झाला शेवटच्या दोन भाषा या मुलांना अगदी परक्या होत्या आणि त्याचे मुक्काम तर खेड्यापाड्यात होत होते पायी चालताना आणि मुक्कामाचे ठिकाणी ते सभा घेत व भूदानाचा संदेश समजावून सांगत काचीपुरमला पोहोचण्यांत ७५० एकराचे दान त्यांना मिळाले विचाराचे सामर्थ्य य एकाच उदाहरणावरून कितीतरी स्पष्ट होते कारण ही १४ ते २५ वर्षा पर्यंतची मुले होती भाषा अपरिचित, ती स्वतः लोकांना अपरिचित, असे असूनहि केवळ विचार समजूनच लोकांनी त्यांना जमीन दान दिली

मद्रास राज्यातील सेलम जिल्ह्यात महाद्वीड, कळघम आणि कम्युनिष्ट या तीन पक्षाचा जोर होता. काँग्रेस पक्षातील कार्यकर्ते फार कमी

होते. येथील काँग्रेस कार्यकर्ते श्रीमान आहेत, जनता मागासलेली आहे. भूदान कार्यकर्त्यांच्या तीन तुकड्या तीन भागात फिरल्या. त्यांच्या समाना सौम्यसा उपद्रव झाला. सभा मोडण्याचे प्रयत्न झाले. श्रीमान् काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी भूदान-कामाची उपेक्षा केली. तरी दानपत्रे मिळाली आणि ती गरीबाकडून मिळाली. एकूण १५० भाणसानी ३९० एकर जमीन दिली. या दानपत्रात कित्येक द्रविड कळघम्, कम्युनिस्ट, आणि रामराज्य परिषद या पक्षातील लोकांचीहि दानपत्रे आहेत।

तामोळनाड प्रांतात एका कार्यकर्त्या भगिनीची भूदान-यात्रा चालू होती. 'मुर्कन गुठ्ठी' या गावी एक आर्. वेकट चालयम् रेडियार नावाचे सद्गृहस्थ कार्यकर्त्या भगिनीला भेटले. त्याची एकूण ३५ एकर जमीन होती. त्यानी ७ एकर जिरायत जमीन अमोदरच दान केली होती. या बाई गेल्यानंतर आणखी ९।१ एकर जिरायत जमीन त्यानी दिली. पण बाईचे भापण समाप्त झाल्यावर सभेत उभे राहून ते म्हणाले, "मी एकूण १६.३ एकर जिरायत जमीन देऊन टाकली आहे. पण भापण ऐकून माझे डोळ उघडले, विचार बदलले. माझ्यापाशी जी उत्तम एक्करी तीन हजार रुपये किमतीची बागाईत जमीन आहे, त्यापैकी एक एकर जमीन मी देत आहे. सर्वच देऊन टाकावी असा मोह वाटतो आहे. साऱ्या गावाने आपल्या साऱ्या जमिनीचे दान करून टाकावे. अशी माझ्या मनात इच्छा आहे. उरलेली सर्व जमीन मी देऊन टाकणार पण माझ्यावर वर्जाचा भार आहे आणि माझ्या घरी आणखी चार भाणसे आहेत. पण गाव जर सर्वस्व-दानाला तयार झाला—आणि त्या करिता मी स्वतः प्रयत्न करीन—तर माझी उरलेली सर्व जमीन मी देऊन टाकीन"

हे बोलणे ऐकून लोक सद्गदीत झाले. जे दान देण्याच्या विरुद्ध होते तेहि उठून दानाची घोषणा करू लागले. सभा संपली आणि रात्री क्षोपण्याच्या तयारीत असताना एक हरिजन सकोचत सकोचत कार्यकर्त्यांच्या अघरणा-जवळ आला आणि नम्रतापूर्वक त्यांना म्हणाला, "आपण रागावू नका. मला सुद्धा दान देण्याची इच्छा झाली आहे, म्हणून मी आपल्याला त्रास दिला. मी गरीब आहे, माझी बाय लावत असणार? पण माझ्याकडे आहे आपली ४ एकर जमीन, त्यातली एक एकर लहून घेता?"

वाळागुडपुरम् या गावी सभा शाळी त्या गावात मुसलमानांची ४० घरे आहेत गावचे पुढारी एक मुसलमान गृहस्थ होते, सभेत एका भगिनीचे भाषण झाल्यावर ते मुसलमान गृहस्थ म्हणाले, "लोकशाही पाहिजे असेल तर गरीबी-अमीरी घालविली पाहिजे माझ्याजवळ ६० एकर जमीन आहे, त्याच्या सहाय्या हिस्साचे दान मी करीत आहे, माझ्या इतर नातलगाना बोलावून आपली जमीन देता आली तर देखून हे प्रेमाचे काम आहे, हा माणुसकीचा संदेश आहे "

पंचावच्या हिस्तार निलयात पातली या गावी गावच्या लोकांशी भूदानाच्या वावरीत बरोच चर्चा होऊन सुद्धा दानपत्रे काणी भरली नाहीत दोनप्रहरी कार्यकर्ता चामकूशी करीत पडला असताना दूरच्या 'तुरकापुर' या गावचा एक इसम धामान दवरयलेला आला त्याने विचारलें "घरती दान करवानेवाले पडत आप है ?" पुढें तो म्हणाला "माझी ३५ विघे घरती आहे, तिने आतापर्यंत मला खूप दिलें आहे, आता इतराचे भलें म्हणवे म्हणून मी ती देऊ इच्छितां आपण घ्याल का ?" कार्यकर्त्याने विचारलें "मग तुमचा तिवाहि कसा होणार ?" "माझें लग्न झालें नाहीं हा एकटाच वेढा आहे भलें मोठें शरीर आहे दोन रोटी वरिस्ता कासो करोडा दु खी दिनजमीनवाल्या शेतकऱ्याप्रमाणे मी सुद्धा मेहनत मजुरी करू शकतां जमीन ठेवण्याचे काय कारण आहे ?"

दानपत्रावर सही करताना त्याचे डोळे भरून आले होते "महाराज, माझें एक घरहि आहे ज्याला जमीन घात त्याच्या उपयोगाला त घेईल." "मग तुम्ही राहणार कोठें ?"

पुढळ समजावून दिल्यावर त्याने आपले अर्धे घर आपल्या हयाती-पर्यंत स्वतःच्या उपयोगासाठी ठेवून घेण्याचे मान्य केलें.

त्याच्या गावी जाऊन त्याची जमीन वगैरे किती आहे याची कार्य-कर्त्याने माहिती काढली तेव्हा समजलें की त्याची ५० विघे जमीन असून तिच्यात पाच विहिरी आहेत आणि गावातील ती सर्वांत उत्तम जमीन आहे !

भूदानाचा विचार विती सहज पटतो या सत्राचीचे हे दशमरचे सर्व घरातले सर्व प्रकारच्या कार्यकर्त्यांच्या वावरीत आलेले काही निवडक अनुभव येथें सद्धत केले आहेत भूमिदानाचे कार्य ह्दयाला स्पर्श करतें म्हणून ते धर्मकार्याती एकरूप होत हे हि यावचन दिवून देत.

महाराष्ट्रांतील विषमतेचें स्वरूप

खास महाराष्ट्रांत जमीन-धारणाची स्थिति काय आहे याचा अभ्यास केला असता येथेहि जमीन नसलेल्याची किंवा फार अल्प जमीन असलेल्याची संख्या लक्षात भरण्याजोगी दिसते. महाराष्ट्र प्रदेश हा नैसर्गिक दृष्ट्या तीन प्रकारच्या टापूत विभागलेला आहे :

- (१) सह्याद्रीच्या खाली असलेला समुद्र-किनार्यालगतचा भाग-ज्याला 'कोकण' म्हणतात तो.
- (२) घाटमाथ्यावरचा डोंगराळ कोकणी भाग, आणि
- (३) सपाट प्रदेश-देसभाग.

या तिन्ही भागावर पडणाऱ्या पावसाचें प्रमाण वेगवेगळें आहे. त्यामुळे हि जमिनीच्या मगदुरात निरनिराळे प्रकार झाले आहेत. कोकण आणि घाटमाथ्यावरील कोकणी भाग हा खूप पाऊस पडणारा परंतु जमिनीच्या दृष्टीने कमी सक्षम भाग आहे. मध्यल्या भागाचे पावसाच्या दृष्टीने दोन भाग पडतात-पश्चिमेकडचा आणि पूर्वेकडचा. हे दोन दक्षिणोत्तर पट्टे पडले आहेत. यार्पकी पश्चिमेकडील नाशिक ते कोल्हापूर या पट्ट्यात २० इंचांच्यावर पाऊस पडतो. आणि त्यामुळे हा भाग चांगला पिकाऊ आहे. परंतु याला लागून पूर्वेकडचा जत ते येथला-भालेगाव या टापूत पावसाचें प्रमाण नेहमी अनिश्चित आणि कमी असते. त्यामुळे जमीन चांगल्या प्रतीची अगून गुढा पिकाची अनिश्चितता असते. घुळे, जळगाव आणि विदर्भ-नागपूर या भागांत जमिनी उत्तम आहेत. त्याचप्रमाणे पाऊसहि बहुधा योग्य प्रमाणांत पडतो. मराठवाड्याचा काही भाग सोडला तर हीच स्थिति तेथेहि आहे. हे दोनहि प्रदेश जमिनीच्या दृष्टीने संपन्न आहेत.

सद्य महाराष्ट्रांत जमीन-धारणेचे स्वरूप रयतवारी पद्धतीचे आहे असे मानले जाते. परंतु मराठवाडा-विदर्भ हे भाग ऐतिहासिक पाळ्यापासून

सस्थानी मुलुखात जमा झालेले होते तसेच पश्चिम महाराष्ट्रातहि काही टापू सस्थानी सरकारच्या ताब्यात होता त्यामुळे सस्थानी सरजामशाही पद्धति येथे अमलात होती बगाल बिहारमध्ये जसे सरकार आणि रयत यांच्यामध्ये जमीनदार होते तसे विदर्भात मालगुजार होणे नुकतीच येथील जमीनदारी व मालगुजार पद्धति कायद्याने नष्ट करण्यात आली आहे परंतु जमिनी रयताच्या ताब्यात देण्याचे काम आतापर्यंत अमलात आलेले नव्हते. मुंबई राज्यात आल्यापासून त्याकथित मालकाचे व कसणाच्या कुळाचे सबंध कायदेशीर करण्याच्या दृष्टीने व कुळाचे हक्क संरक्षित करण्याच्या दृष्टीने कूळकायदे येथे लागू करण्यात आले आहेत

पूर्वीच्या पश्चिम महाराष्ट्रात १९५१ च्या खानेसुमारीप्रमाणे शेती-व्यवसायात गुतलेल्या एकूण १ कोटी १२ लाख लोकसंख्येपैकी ७६ लाख ४४ हजार म्हणजे ६८ टक्के लोक जमिनीचे मालक-शेतकरी (Peasant-Proprietors) आहेत, १६ लाख १२ हजार म्हणजे १५ टक्के स्वतः मालक नाहीत पण कुळें म्हणून कसणारे आहेत, १५ लाख ४९ हजार म्हणजे १४ टक्के लोक निव्वळ शेतमजूर आहेत.

या ६८ टक्के मालक शेतकरी वर्गाची खालील प्रमाणे विभागणी आहे :

वर्ग	खातेदार संख्या	त्याचेकडील एकूण क्षेत्र (एकरात)
५ एकरापर्यंत	८,७६०००	२२,६१०००
५ ते १५ एकरापर्यंत	४,६६०००	४१,६१०००
१५ ते २५ एकरापर्यंत	१,८६०००	३६,६२०००
२५ ते १०० एकरापर्यंत	१,४१०००	५३,७८०००
१०० एकरावर	१००००	१७,७८०००

वरील तक्त्यावरून दिसून येते की या विभागात सभर एकराहून जास्त जमिनीचे घनी १० हजार आहेत आणि त्याच्यावढे सुमारे १७ लाख एकर जमीन आहे, तर स्वतःचा ५ एकरसुद्धा जमीन नसलेले खातेदार सुमारे ८३ लाख आहेत आणि त्याची एकूण जमीन २२ लाखावर

पडते. म्हणजे शेंकडा १० टक्के खातेदार ४४ टक्के जमिनीचे मालक आणि शेंकडा ९० टक्के खातेदार उरलेल्या ५६ टक्के जमिनीचे मालक आहेत. तेव्हा ५ एकराखालचे ८३ लक्ष गरीब जमीन-मालक, १६ लक्ष ६५ हजार मालक नसलेली शेतकरी-कुळें आणि १५ लक्ष ४९ हजार शेतमजूर, म्हणजे एकूण शेती व्यवसायात गुंतलेल्या लोकसंख्येतील ३७ टक्के लोकाना एवतर जमीनच नाही किंवा असली तर अगदी थोडी आहे. आणि इकडे ३ लक्ष २ हजार म्हणजे ३ टक्के जे गैरहजर मालक होते त्यांच्याच ताब्यात ३० टक्के जमीन होती, परंतु १९५७ च्या कूळकायद्याने गैरहजर मालकी कमी करण्याचा जो प्रयत्न केला त्यातून काही थोडी कुळे मालक झाली असावीत. मागे लिहिल्याप्रमाणे या कायद्यातील 'जार्नल कसणे' या संज्ञेचा फायदा घेऊन किती लोकानी जमीन कुळाला घेऊ दिली असेल ते बळण कठिण आहे, म्हणजे कूळ-कायदानंतर सुद्धा कूळवर्गामधील काही भाग तरीच भूमिहीनामधील सर्व लोक हे अजूनहि जमिनीविना बेकार आहेत.

अखिल महाराष्ट्रातील विषमतेचे चित्रहि यापेक्षा फारसे वेगळें नाही. महाराष्ट्रातल्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६३.९८ टक्के लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. याच्यापैकी १४.७९ टक्के लोक भूमिहीन शेतमजूर आहेत, म्हणजे रंगच्याजवळ स्वतःची जमीन अजिबात नाही. आणखी ७.५९ टक्के लोक असे आहेत की ज्यांच्याजवळ स्वतःची जमीन नाममात्रच आहे, त्याची उपजीविका मुख्यतः शेतमजुरीवरच होते. राहिलेल्या ४१.६० टक्के जमीनमालकांपैकी २.०२ टक्के जमीन-मालक स्वतः न बसणारे आहेत आणि त्यांच्याकडेच एकूण जमिनीचा गुमारे पाचवा हिस्सा आहे. खालील तक्त्यावरून महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या विभागातील विषमतेचे स्वरूप अधिक लक्षात येईल:

(आवडे शेकडेवारीत)

एकर क्षेत्र	पश्चिम महाराष्ट्र		भराठवाडा		विदर्भ		अखिल महाराष्ट्र	
	खातेदार	जमीन	खातेदार	जमीन	खातेदार	जमीन	खातेदार	जमीन
०-५	४६.१२	११.८०	१८.२६	२.६०	५४.८४	१२.११	४४.००	७.५०
५-१५	३१.४१	३०.५५	३७.२२	१७.८०	२८.९३	२५.८७	३१.६०	३५.००
१५-६०	२०.९६	३७.७३	४४.५२	७९.६०	१४.०७	३८.७१	२२.७०	४२.७०
६०+	२.५१	१९.८२			२.१६	३१.५२	१.७०	१४.८०

महाराष्ट्राचें हृदय-दर्शन

महाराष्ट्रातील जमीन-धारणाविषयीची विषमता पुष्कळांना माहीत नसते म्हणून येथें जमिनीचे फेरवाटप करण्याची फारशी गरज नाही असे ते मानतात. मागील प्रकरणातील आकड्यावरून हा गैरसमज दूर होईल. परन्तु भूदानाच्या मार्गानें म्हणजे विचार-परिवर्तन करून येथील विषमता कमी करणे शक्य होईल का असाहि सशय लोकांच्या मनात असतो विनोबाजींची महाराष्ट्रात पदयात्रा १९५८ साली चालू असताना सांगली येथें तेथील एक म्यायाषीस विनोबाजींना भेटायला आले होते. त्यांनी विनोबाजींना सांगितले की या जिल्ह्यात हाणान्या दिवाणी व फौजदारी खटल्यांपैकी जमीन-प्रकरणावरून हाणान्या खटल्याचे प्रमाण शें.९० टक्के आहे तीच, विबडूना त्यापेक्षा वार्डट परिस्थिति रत्नागिरी जिल्ह्याची आहे कमीजास्त प्रमाणात सर्व महाराष्ट्रात हीच स्थिति आहे इतर प्रांतांच्या मानानें राजकीय व सामाजिक जागृति या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात आहे, लोकांचा स्वभाव तोव्र आहे, त्यामुळें भूदानाच्या मार्गानें जमीन भूमिहीनामध्ये वाटून देणे येथें अवघड आहे असे वाटले तर आश्चर्य नाही. परन्तु अनुभव मात्र वेगळा आहे इतर प्रांतातील अनुभवाइतकान तो उद्बोधक आहे. आणि खुद्द विनोबाजींची पदयात्रा या भागात हा प्रयोग मुरू झाल्यानंतर फार उशीरा झाली हे लक्षात घेतले तर आलेले अनुभव कित्येक वेळा चकित करणारे आहेत असे वाटेल येथें केवळ भूदानेंच होऊन राहिली नाहीत तर ग्रामपरिवार आणि ग्रामदानें करण्यापर्यंत भूदानाच्या विचार-प्रक्रियेची मजल गेली आहे

महाराष्ट्रात कोकणभागात असलेली सोतीपद्धति आणि विदर्भ भागातील मालगुजारी पद्धति भूदान-यज्ञाचे काम मुरू होण्यापूर्वीच नष्ट करण्यात आली होती पण सोत आणि मालगुजार मंडळी असनुष्ट होती. याच रीतीने देशभागातील निरनिराळ्या प्रकारची इनामी, मिराशी हक्काची

आणि जहागिरीची वतनेंहि कायद्यानें संपुष्टात आणलेली होती आणि म्हणून तोहि वर्ग असंतुष्ट होता महाराष्ट्रात असा एका नवीन बागायतदाराचा वर्ग निर्माण झाला आहे की ज्याचे हाती जमिनीची मोठमोठी क्षेत्रे एवत्र झाली आहेत हा वर्ग अल्पसंख्य असला तरी प्रभावी आहे. आणि कालव्याच्या पाण्याच्या सोयीमुळे त्याच्या ताब्यातील जमिनीची किंमत अनेक पटींनी वाढली आहे.

या सर्वांच्याकडून भूमिहीनाना त्याच्या जन्मसिद्ध हक्काची प्राप्ति कशी व्हायची? या सर्वांनी सघटितपणे आपल्या मालमत्तेचे संरक्षण करण्याचा सर्व वाजूनी प्रयत्न चालविला होता आणि आजहि तो चालू आहे अशा परिस्थितीत भूमिहीनाचा देखल कोण घेणार? परन्तु महाराष्ट्रात भूदानाची चळवळ मुरू झाली, वाढली आणि तिचा स्पर्श याहि वर्गातल्या लोकांना झाला असंतुष्ट, सतापलेले, लोकशाहीच्या सरकारावर नाराज असलेले असे हे लोक असून सुद्धा त्यांच्याकडून भूमिहीनांकरिता भूदान-यज्ञात खुपीने दाने मिळाली आहेत.

पश्चिम महाराष्ट्रातील संस्थानांपैकी ज्या ३-४ संस्थानिकांना भूदानाचे कार्यकर्ते भेटू शकले त्यांनी आपल्या जमिनीचा काहीना काही हिस्सा त्या यज्ञात दिला आहे. फलटणचे राजेसाहेब श्री. मालोजीराव नाईक निवाळकर यांनी आपल्या जमिनीचा ३ हिस्सा-म्हणजे १०० एकर जमीन-दान दिली आहे. ती देताना त्यांनी उद्गार काढले होते की, "मजकूर ८००० एकर जमीन आहे, पण मला ती ओळखताहि येत नाही. एवढी मोठी जमीन जी स्वतः ला उरकत नाही ती मी साध्यात का ठेवावी? मी हेंच साध्या जमीनदारांना हाक मारून सांगत आहे, थोड्या जमिनीचा मालक आपली जमीन जितकी उत्पृष्ट ठेवतो तितकी पुष्कळ जमिनीचे मालक ठेवू शकत नाहीत यत्रांनी जमीन कसू म्हणाल तर त्यानें आपलीच माणसे येजार होतात. शेताची मसापत जनावरांच्या मदतीनें नव्हे तर माणसाच्या हातानीं सोडूनहि बराबो असे मी म्हणव."

सावंतवाडीवर राजेसाहेबांनी २०० एकरांच्यावर व जव्हारच्या राजांनी १०० एकर जमीन दानात दिली.

रत्नागिरी जिल्ह्यात जी एकूण जमीन मिळाली त्यांत खोताच्याकडील जमीन काही कमी प्रमाणात नाही. तीच स्थिति कुलाबा जिल्ह्यातील आहे. या जिल्ह्याच्या कर्जत तालुक्यातील किकवी या गावची एक वाडी आहे. तेथे ठाकूर लोक राहतात. त्या वाडीची सर्व जमीन श्री. सात्यासाहेब सुगवेकर, या एका जमीनदाराच्या मालकीची होती. भूदानाचा संदेश त्याच्या कानावर आला, त्यानी तो पूर्ण समजून घेतला, त्यावर बरेच दिवस विचार केला, मोठे सोप्याची मनाने हळू हळू तयारी केली आणि एका रात्री निश्चय करून दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्यानी साऱ्या वाडीचे दान करून टाकले या वाडीची जमीन बरोचशी वरकस असून काही भातपिकी आहे. श्री सात्यासाहेब सुगवेकर हे कुलाबा जिल्हा खातेदार सधाचे अध्यक्ष होते त्याच्या चुलत्यानीहि त्याच वेळी ११ एकर भातपिकी जमिनीचे दान जाहीर केले

त्याचप्रमाणे, पनवेल तालुक्यातील कुडेवहाळ या गावची ६६० एकर जमीन श्री लक्ष्मण वामन आपटे याची होती भूदान कार्यकर्त्यानी त्यांना विनंति करताच त्यानी सर्वेच्या सर्व जमीन दान करून टाकली. पोलादपुर पेटघातील बीरवाडीच्या आपल्या २५८ एकर जमिनीचे श्री रघुनाथ अताजी पटवर्धन यांनी दान करून टाकले आहे

बर उल्लेखिलेल्या बहुतेक सर्व जमिनीचें वाटपहि करण्यात आले आहे.

सांगली जिल्ह्यात शिराळे पेटघात तेथील देशपांडे इनामदार घराण्यातील मंडळीनी ४०० एकरावर जमीन भूदानात दिली आहे नाशिक जिल्ह्याच्या बागलण आणि कळरण तालुक्यातील एक जहागिरदार मुल्हेरचे देशमुख यांनी भूदान केले आहे त्याचप्रमाणे श्री दसुबापु या मिल्ल जहागिरदाराने आपल्या जमिनीचा १० वा हिस्सा भूदानात दिला आहे. सातपूर, ज्या वतनदार किंवा पूर्वीच्या हक्कदार लोकांना भूदान कार्यकर्ते भेटू शकले त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी हा विचार पटल्याची खूण म्हणून दान दिलेले आहे. बागाईतदारांपैकी ज्या मंडळीकडे भूदान-कार्यकर्ते जमीन मागायला गेले त्यांच्याकडून दानात जमिनी मिळाल्या आहेत अर्धाच फार मोठ्या बागाईतदाराकडून अजून मिळाल्या नाहीत, कारण तसा प्रयत्नच झाला

नाही. वारामती, इंदोपुर, माळशिरस, कोपरगांव, श्रीरामपुर या तालुक्यात वरील वर्गाकडून भूदान झालेले आहे.

महाराष्ट्रात मालक-शेतकरी वर्ग (Peasant-proprietors) ६८ टक्के आहेत. अर्थात् शेती करणारा हा वर्ग सामान्य आहे आणि या सामान्य वर्गाकडूनच महाराष्ट्रातले मोठे भूमिदान झालेले आहे असे दिसून येते. (जिल्हावार भूमिप्राप्तीचा तक्ता पृष्ठ ११० वर पहा) भूदान यज्ञाच्या आदोलनात जो अनुभव आला आहे तो महाराष्ट्राचे मानस यथार्थपणे दर्शवू शकेल असे म्हणण्यास हरकत नाही. यातील अगदी निवडक अनुभव पुढे दिले आहेत :

महाराष्ट्रांतील अनुभव

फासोदे (जळगाव जिल्हा) या गावी विमण घोडू पाटील नावाचे एक अल्प शिक्षित शेतकरी राहतात. शेती हेच त्याचे निर्वाहाचे साधन. घरचा उद्योग साभाळून आपल्या हातून होईल तेवढी सेवा ते करीत असतात. भूदानाची पदयात्रा त्यांच्या गावी गेली असता त्या गृहस्थाने आपल्या १५ एकर २२ गुठे जमिनीपैकी फक्त १ एकर जमीन स्वतःसाठी ठेवून पेरून बाकीची सर्व जमीन भूदान-यज्ञात दिली. दानाचा हा विचार क्षणिक भावनेतून निर्माण झाला नाही. अगदी विचारपूर्वक त्यांनी हा निर्णय घेतला होता. गावच्या लोकानी एवढ्यावर त्याचा निर्वाह होणार नाही म्हणून त्यांना समजावून सांगितले असता ते म्हणाले, “या देशात माणशी सरासरी ३ एकर जमीन वाट्यास येते म्हणतात. या एका एकरामधून माझ्या कुटुंबाच्या पोटाला पुरेल एवढे मी वाडू शकेन असा मला भरवसा वाटतो.”

ठाणे जिल्ह्यात वर्जत तालुक्याच्या भागात सह्याद्रीच्या पायथ्याशी मेचकरवाडी आहे. भूदानाचा विचार सायत कायंदा ते त्या गावी गेले. प्रचाराची सभा चालू असता एक गृहस्थ उठून घरात गेले. त्यांचा मुलगा हि सभेत बसला होता. त्यालाहि त्यांनी घरात बोलावून घेतले. बोव्या-वेळात हे मेचकर बापलेच बाहेर आले आणि त्यांनी कार्यकर्त्यांच्या हाती जमिनीचे हतरेदीसत दिले आणि म्हटले, “या दस्तऐवजांत अगेल ती सर्व जमीन मी या मलाच्या सभतीने दान करीत आहे.”

त्या नागदांत ३२ एकर २ गुंठे जमीन होती.

पण याहिपेक्षा हृदयस्पर्शी दान एका ठाकूर गावीच्या बाईचे आहे. ठाकूर जात ही आदिवासी जमात आहे. कशेळे या कर्जत तालुक्यातील गावी सभा शाली तेव्हा समेला बाई ही एकच आली होती. तिच्या अगावर लज्जा रक्षण करण्याएवढेहि घेवूत नव्हते. दोन मैलावर किकची गाव आहे. तियली ही कुशी ठाकुरीण. आदल्या दिवशी किकबीला भूदानाची सभा शाली होती पण त्यावेळी ही ठाकुरीण जगलात कामाला गेली होती. परी आल्यावर तिला शेजाऱ्याकडून गोरपरिवाना जमीन वाटण्यासाठी मागताहेत असे काहीतरी कळले असावे. म्हणून ती कशेळीच्या समेला मुद्दाम आली होती. जमीन सर्वांची बाई आहे आणि ती सगळ्यांना मिळाली पाहिजे एवढे तिला चांगले समजले. पण तिच्या जवळ घायला तिची स्वतःची जमीनच नव्हती म्हणून तिला वाईट वाटत असलेले दिसले. कार्यकर्त्यांशी तिचे बोलणे झाले. त्यात अमे कळलें की ४-५ एकर जमीन ती कूळ म्हणून दुसऱ्याची कसत होती. स्वतः ती निषदा आहे आणि तिला मुले बाळंहे आहेत. आपल्यापारख्या इतर गरिबांवरिता आपणहि काही घावे ही तिची तीव्र इच्छा पाहून कार्यकर्त्यांनी तिला सांगितले, की तू कसतसे त्यातल्याच एक एकराच्या कसणूकीच्या हक्काचे दान कर. तिला ते पटलें आणि कूळकाप्याने मिळालेल्या १ एकराच्या कसण्याचा हक्क दुसऱ्या भूमिहीनांकरिता या कुशी ठाकुरणीने सोडला !

कोल्हापुर जिल्ह्यात दत्तवाड गावी राष्ट्र-सेवादलाच्या पथकाचा मुक्काम होता. पथक गावात आले की मोठमोठी श्रीमंत व जमीनदार मंडळी परगावी व रातात जात हा अनुभव असे. दत्तवाड गाव त्याला अपवाद नव्हते. गावात यापूर्वी अल्पसे भूदान मिळाले होते. पथक-सैनिकांनी प्रचार केला. प्रमुख मंडळींशी चर्चा शाली. दान किती मिळणार हे कोणालाच सांगता येईना. सभा भरली आणि समेला रंग भरला. वातावरण तयार होऊ लागले आणि आश्चर्य हे की ४१ लोकानी चुरशीने दान दिली.

दत्तवाड या गावी कोळ्याची वस्ती आहे. ही मंडळी जमिनीच्या बसवटीकडे दुर्लक्ष करून इतर व्यवसाय करतात. त्यामुळे त्यांना जमिनी-

वरून हुसकून लावून ती दुसऱ्यांना कसायला देण्याचे घाटत होतं. त्यातील एकाने पयकाच्या लोकाना विचारले, “गरीबावर होणारा हा अन्याय थाबेल का ?” ती जमीन कोळ्यांकडून ज्यांना कसायला मिळणार त्यांना पयक-कार्यकर्ते भेटले. उभयतांची गाऱ्हाणी ऐकून घेण्यात आली. पाटील, कोळी, जमीनमालक, ग्रामस्थ पुढारी सारे एकत्र जमले. भूदान-विचार सर्वांना समजावून सांगण्यात आला. कोळी मंडळींनी व्यसने सोडून जमीन कसण्याचे कबूल केले व ज्याच्याकडे जमीन जाणार होती त्यांनी ती न घेता कोळ्यांकडेच ठेवण्याचे कबूल केले. ती सर्व मंडळी समाधानाने परतली. त्यामुळे गावात फूट पडण्याची भीति होती ती दूर झाली. ज्यांनी ही तयार केली त्यांनीही आपली एक एकर जमीन भूदानाला दिली.

चिकुडें हे सांगली जिल्ह्यातील गाव. भूदान-पयकाचा मुक्काम या गावी होता. पयकातील एक सैनिक श्री. पी. बी. पाटील हे या गावचे रहिवासी. सभा ठरली. प्रचार फेरीहि झाली. पण रात्री ऐनवेळी आमाळ भरून आले. सभा होणार नाही असे वाटू लागले. राय होईल ते होवो पण सभा घेण्याचे ठरले. स्वतः पी. बी. पाटील सभेत बोलले आणि प्रथम त्याच्या वडिलानी ३ हिस्सा जमीन जाहीर केली. आणि मग एकामागून एक ३२ लोकांनी आपापला सहावा हिस्सा जाहीर केला. गावात ३ जमीन मोजक्या मंडळीच्या हाती आहे. पण गरीब ग्रामस्थानीच दाने दिली. इतर दानेहि मिळाली. सभा सपत्ताच पाऊस जोराने आला आणि आश्चर्य हें की पावसात भिजत येवून हरिजनानी दाने दिली. ५० हरिजनानी ३ हिस्सा देण्याचे जाहीर केले !

मुर्डाशिगी (कोल्हापुर जिल्हा) या गावात सभा चालू होती. बापू दोलू जाधव उमा राहिला आणि म्हणाला, “माझी ६ गुठे जमीन लिवा” लोक आश्चर्याने पाहू लागले. दुसरा एक मोठा जमीनवाला उठला आणि म्हणाला “ह्या जाधवाने जमीन दान दिली. मला राहवत नाही. ज्याची स्वतःची फक्त ६ गुठेच जमीन आहे तो आपली सर्व जमीन या कामासाठी देतो तर मलाहि काही देता येईलच. पण दातें एक-ही जमीन देण्याची मला जी इच्छा झाली ती या बापूमुळे. ह्या गरीब माणसाला

जर मासी ही १ एकर उत्तम जमीन देणार असाल तर मासे दानपत्र लिहून घ्या" ही शर्त कोण नाही स्वीकारणार ?

हा कोल्हापुर जिल्ह्यातीलच अनुभव आहे. एका गावी भूदानाची रात्री सभा झाली आणि दुसरे दिवशी कार्यकर्ते गावात बाही लोकाना भेटून जमीन मागण्यासाठी फिरले. भूदान समजावून सांगण्याकरिता घेतलेल्या सभेमुळे दोन परिणाम होत. एव, विचार सर्वांना समजून येई, आणि दुसरा, तो समजल्यामुळेच काही जमीनमालक कार्यकर्त्यांपासून दूर पळत. या गावीहि तसाच अनुभव आला. एका जमीन-मालकाने टाळले, दुसऱ्याने घरच्या पडळीचा विचार पेतो म्हणून सांगितले. तिसऱ्याने 'विचाराला सदब धा' म्हटले मात्र कोणी 'नाही' म्हटले नाही. कार्यकर्ते स्थानिक माणसादरोबर एका चौक्या घरी गेले ते एका मुसलमान बांभीचे घर होते. तिने रात्रीच्या सभेला येण्याची आणि स्वतःबाही जमीन देण्याची इच्छा त्या स्थानिक माणसाजवळ बोलून दाखविली होती. म्हणून कार्यकर्त्यांना त्याने तेथे गेले होते ती बार्ड आगारी होती. बारिच्याची सारी चिह्ने तिच्या घरात दिसत होती ती जमीन देणार आहे काय याची चौकशी करता, तिच्या नवऱ्याने मिळविलेल्या १३ एकर माळरानाच्या जमिनीतली बाही जमीन तिला गरीबांसाठी द्यायची आहे, असे कळले. तिचा नवरा मरून गहा वर्षे झाली होती.

त्या जमिनीत भुईमूग वाजरी अशी पिके होतात असे तिने सांगितले.

कार्यकर्ता म्हणाला 'तुमच्या पोरावाढ्याच्या पोटातला पुरामाना नको का ?' तेव्हा ती उद्गारली "म्हण घर, १२ मासी जमीन पोर तसो येजाऱ्याची बी हाडत हात उचलून दोन पायल्या पेंका द्याऱ्या म्हणत तर होत नाही, जमिनीत दिली तर हजान ती साठीत तरी !"

गरीबांमध्ये गरीबाचा घरा बळकट्या येतो याची जशहुरने या आंदोलनाच्या इतिहासान बरील प्रमाणे अनेक गहायला मिळतात. पण एव वेळाप्राय प्रचारचे जशहुरने अने अनुभवांनी आले की ज्यात मालकाचे आणि मुळाने संवय मुळापासून बदलले. ती हकीकत अशी :

रत्नागिरी जिल्ह्यातल्या देवगड तालुक्यातील दामोळ गावी श्री. नाना बर्वे याची जमीन आहे ती त्यांनी सगळी कुळाना लावली होती. श्री. नाना बर्वे यांनी गेली कित्येक वर्षे आपल्या शेतकरी बांधवांची सेवा करण्यासाठी गावातच एक 'सुकृताश्रम' काढला आहे. या आश्रमाच्या कामात शेतीहि समाविष्ट करून ते आपली काही जमीन स्वतः कसू लागले. तेव्हा कुळाना वाटले ही काय व्याद आली. एक प्रतिस्पर्धी या दृष्टीने कुळें त्याच्याकडे पाहू लागली त्याचें हित व्हावे म्हणून नानानी सुरू केलेल्या कामावरसुद्धा त्याचा विश्वास बसेना परंतु भूदानाची चळवळ सुरू झाली आणि नानानी आपल्या जमिनीचा ६ वा हिस्सा कुळाना देऊन टाकला त्या दान-कर्मिने मात्र कुळाना मालकाविषयी वाटणारा संशय कमी झाला. 'वामण आपल्या हिताचा विचार करणारा आहे' हें त्यांना पटू लागले. आता न बोलविता माणसे नानाच्या शेतीच्या कामाला मदत करू लागली. कुपणाच्या कामाला पूर्वी ५ रुपये खर्च होत होते त्याऐवजी आता ३ रुपये लागू लागले. असे कसे झाले असे विचारतां शेतकरी म्हणाले, "पूर्वी आम्ही नुसते मजूर म्हणून तुमच्याशी वागत होतो, आता तसे वाटत नाही."

एके वर्षी त्यांनी नानाना सांगितले. "तुमच्या शेतावर आम्ही आता मजूर म्हणून कामाला येणार नाही."

नानानी विचारले, "का रे बाबांनी?"

ते म्हणाले, "आता आम्ही तुमचे मजूर नाही तुमचेच आहोत. मात कापून खळचावर आणून टाकू, मळू आणि तुम्ही जें द्याल ते प्रसाद म्हणून घेऊ."

'देण्याने काही नुकसान तर होत नाहीच, उलट प्रेमलामाबरोबर शेमलामहि होतो आणि गेलेल्या जमिनीच्या तुकड्याचे नुकसान सुद्धा या दोन लाभानी भरून निघते' असाच माना आपला अनुभव सांगताना. 'समभावाचे वातावरण पसरताच खोरी बघी झाली हा त्याचाच परिणाम आहे' असे नानानीं सांगितले.

बाजच्या महाराष्ट्राच्या विदर्भ आणि नागपूर भागातहि भूदानाच्या प्राप्तीचा प्रयोग मोठ्या प्रमाणावर झाला. विदर्भामध्ये निजामशाही राजवट असल्यामुळे जमीनदार, बहागीरदार आणि इजारदार हे जमिनीचे राजे होऊन बसले होते. नागपूर-विभागात मालगुजार पद्धति म्हणजे एक प्रकारे जमिनदारीची अधिक सावकारशाहीची दुसरी आवृत्ति होती. परंतु या दोन्ही विभागातील दानप्राप्तीचे अनुभव उत्तेजक आहेत. कार्यकर्ते लहान असोत, मोठे असोत, मालगुजाराकडे विवा वतनदाराकडे गेले असता आणि योग्य रीतीने विचार त्यांना समजावून सांगितला असता त्यांना विन्मुख जावे लागले नाही असा अनेक अनुभवार्पण नमून्यादाखल काही पुढे दिले आहेत.

यवतमाळ जिल्ह्यात पादरकवडे तालुक्यातील पाटणबोरी गावची गोष्ट आहे. केशवराव देसापाडे याचेकडे श्री. तुक्कोजी महाराज भूदान-कार्यकर्त्यांसह मुक्कामाला यावले होते. केशवरावांनी सहाय्या हिवशाचें ४०० एकराचे दानपत्र करून दिले होते. त्याच गावात केशवरावाचे धाकटे बंधु राहात असत. भावाभावाचे एकमेकाशी पटत नव्हते. त्याच्याकडेहि जमीन मागितली पाहिजे म्हणून तुक्कोजी महाराज कार्यकर्त्यांसह त्याच्या घरी गेले दुपारी १२ वाजण्याची ती वेळ होती. त्याच्या घरी गेल्यावर घरच्या लोकांनी केशवरावाच्या बंधूना तुक्कोजी महाराज आल्याची वार्ता दिली. परंतु ते त्यावेळी पूजेला बसलेले होते. म्हणून त्यांनी निरोप पाठविला की "मी आता भेटू शकणार नाही, नंतर भेटेन." सर्वजण परत केशवरावाकडे आले. केशवराव व गाववाले म्हणू लागले, "वहा, असा हा चमंद मनुष्य आहे. सार्थ भेटायला देखील तयार नाही हा मनुष्य कसला भेटणार आणि दान देणार?"

दुपारी चारची वेळ होती. सारे कार्यकर्ते त्या गावातून निघण्याच्या तयारीत होते. इतक्यात ते केशवरावाचे बंधु, बरोबर दोन माणसांच्या सोबत्यांवर बह्याचा गड्डा पंऊन येत असल्याचे दिसले. महाराजांच्या जवळ येवून त्यांनी प्रश्न केला, "पोरल्या बंधूंनी विनी जमीन दिली आहे?" भूदान कार्यकर्त्यांनी माहिती दिली. त्यावर ते म्हणाले, "माझे ३९९ एकराचे

दानपत्र करा. या माझ्या जमिनीच्या माहितीच्या वहा आहेत. त्यातून तुम्हाला सर्व माहिती देतो.” त्यानी सर्वे नबर ६ माहिती देऊन दानपत्र करून दिल्यावर ते गृहस्थ घरी जाण्यास निघाले. जातेवेळी त्यानी एक पाकीट कार्यकर्त्यांच्या समोर ठेवले व ते निघून गेले. कार्यकर्त्यांनी ते पाकीट उघडून पाहिले तो त्यात ५०० रुपयाची रक्कम साधनदानासाठी त्यानी दिलेली आढळली. त्यानी दिलेल्या जमिनीसबधी केशवरावाना आणि गाववाल्यांना शका होती. दानपत्रात नमूद केलेल्या सर्वेनबरावरून केशवरावानी त्या जमिनीची स्थिति आपल्या कागदपत्राच्या आधारे पाहून घेताना आढळून आले की त्यानी जे ३९९ एकराचे दान दिले होते ती उत्तमातली उत्तम जमीन आहे !

आणखी एक घटना.

श्री मामासाहेब जळके हे यवतमाळ जिल्ह्यातील स्वतः जमीनदार असणारे व एका अज्ञान जमीनदाराच्या सालमत्तेची बहिःपाड पाहणारे कारभारी होते. त्याच्याकडून भूदान मिळविण्यासाठी कार्यकर्त्यांचा मुक्काम त्याचेकडे झाला. मामानी काही आडेवेडे न घेता ६०० एकराचे दान सनेच लिहून दिले परंतु तेवढ्याने त्याच्याकडील अपेक्षित हिस्सा पुरा होत नव्हता. मामा अधिक विचार करण्यासाठी घरात गेले थोड्या वेळाने बाहेर येऊन त्यानी सांगितले “माझ्याकडील ६०० एकर जमीन दिली आहे ती घ्या आणि मी ज्या जमीनदाराची व्यवस्था पाहात आहे त्याची ५०० एकर जमीन दान देत आहे. अशी ११०० एकराची दानपत्रे स्वीकारा.” त्यानी पुढे सांगितले, “दोन दिवसांनी तुमचा मुक्काम जेथे असेल तेथे दोन हजार एकर जमीन भोवतालच्या जमीनदारांकडून मिळवून तुम्हाला आणून देतो.” मामानी आपल्या शब्दाप्रमाणे दोन दिवसानंतर ठरलेल्या ठिकाणी भूदान-कार्यकर्त्यांजवळ २२०० एकराची दानपत्रे आणून दिली.

विसनसिंग नावाच्या एका लहान जमीनदाराकडे भूदानाच्या दोन्यात कार्यकर्ते गेले असता विसनसिंग यानी त्यांना पाहताच कोरें दानपत्र घेऊन त्यावर छप्पर एकर दान लिहून दिले. कार्यकर्त्यांना आश्चर्य वाटले कीही

न ऐकून घेताच दान आपण कसे दिलेंत असे विचारता ते म्हणाले, "मी शहरात कोही विवसापूर्वी माझ्या एका नातेवाईकाकडे गेलो होतो. तेथें 'सर्वोदय' मासिक पत्रिका सहजपणे हाती आली पत्रिका वाचल्यानंतर मला भूदान-विचाराची कल्पना आली. त्याचवेळी मनोमन दान देण्याचे ठरवून टाकलें होतें."

भूदान-आंदोलनाच्या घडत गेलेल्या इतिहासाचे वाचन करीत असताना नाही जो नमुन्याची उदाहरणे आढळली ती येथें नमूद केली आहेत. महाराष्ट्रात एकूण जो १३ लाख एकर जमीन भूदानात मिळाली आहे ती मिळत असताना वेगवेगळ्या थरातल्या वेगवेगळ्या लोकाकडून ही दानें प्राप्त झाली आहेत त्याच्या मागच्या मानसिक प्रक्रियेची कल्पना एवढ्या उदाहरणावरून येण्याजोगी आहे असे समजण्यास हरकत नाही. ही दानें मिळविण्याचे काम स्त्रियांनी केलें आहे, मुलांनी केलें आहे कित्येक ठिकाणी शाळातल्या आणि कॉलेजातल्या मुलांनी आणि मुलींनी शिक्षकांच्या मदतीने शहरातून आणि खेड्यापाड्यातून विचार-प्रचाराचे आणि त्याचा परिणाम म्हणून भूमि-प्राप्तीचे काम मोठ्या होवेने केले आहे राष्ट्र-मेवादलाच्या भूदान-मंडळाने जवळ-जवळ १ वर्षभर महाराष्ट्रात पदयात्रा चालविली आणि अनेक दानें मिळविली कस्तुरबा निधीच्या मुली बाही भागात हिंडल्या, त्यांनीहि विचार-परिवर्तनाचें हें कार्य केले आणि विचार-परिवर्तनाला थोरा मोठ्याची गरज आहे असे नाही हे त्यांच्या कामातून सिद्ध होऊं सकलें. हरिजन-मेवक-महिलांच्या मेवकानीहि दानें मिळविली. राजकीय पक्षातल्या काँग्रेसच्या आणि प्रजासमाजवादी पक्षाच्या सर्वसामान्य कार्यकर्त्यांनी कित्येक वेळा दारे काढले, पदयात्रा केल्या आणि हा विचार पटवून देण्याचा आणि दानें मिळविण्याचा प्रयत्न केला जमीन मागतां जमिनी ज्यांना दिल्या जातील त्यांना साधनें सुद्धा द्यावी लागतील हे जाणून कित्येक महिला-साधनानी व इतरानी साधनदानेंहि मिळविली.

भूमि-विषयतेच्या राबतीन न्याय झाला पाहिजे हा विचार या बाळाची नेमकी गरज आहे म्हणूनच भूदान-यज्ञामार्फत जमीन मिळविण्याच्या कामाला इतक्या थोड्या काळात इतक्या थोड्या साधनसामग्री-

निशी इतके यश आलेले दिसते. या प्रयोगात जें अपयश आले असेल त्याचीहि तपासणी झाली पाहिजे. अपयश या अर्थाने की हा विचार सामाजिक दृष्ट्या अयोग्य आहे, यात नीति किंवा न्याय नाही असे विचार प्रत्युत्तर म्हणून जर कोणी प्रगट केले असतील आणि म्हणून जमीन दिली नसेल तर तीहि उदाहरणे लक्षात घेतली पाहिजेत. पण असे बहुधा कोठेहि झालेले आढळत नाही. प्रचारकाना असा अनुभव आला की काही गावा-मध्ये आपण आलो आहो असे समजताच त्या गावचे पुढारी, मोठे जमीन-मालक गावातून बाहेर गेले. त्यांनी भेटण्याचे टाळले, परन्तु याचा अर्थ एवढाच होतो की या विचाराला आणि युक्तिवादाला तोड देण्याचे आपले सामर्थ्य नसल्याचे त्यांनी अप्रत्यक्षपणे मान्य केले. या विचाराच्या प्रचाराने लोकात जें वातावरण तयार होईल त्यायोगें आपल्याला जमीन चावीच लागेल, नाहीतर आपली अप्रतिष्ठा होईल असेच विचार या जमीन मालकांच्या मनात आले असले पाहिजेत. आणि हा तर त्या विचाराच्या भरोवपणाचा जवळ म्हटला पाहिजे. फक्त मालकाची मानसिक दुर्बलता यातून प्रगट होते. थाखेरीज प्रचाराचें अपयश म्हणून एकहि उदाहरण दिसून येत नाही.

विभाग २ रा

: १२ :

वांटपाची पार्श्वभूमि

जमिनीचे न्यायाला धरून फेरवाटप करण्याच्या अनेक प्रयोगांपैकी 'भूदान यंत्र' हा एक प्रयोग आहे. या दृष्टीने त्याच्याबद्दल पाहून आतापर्यंत विवेचन केले. हा प्रयोग करीत असताना भूदानपत्रे जमली खरी, परंतु शेवटी ज्या भूमिहीनांच्याकरिता हा प्रयत्न झाला त्या भूमिहीनांच्या पदरात खरोखर किती जमीन पडली यावरून त्या प्रयोगाच्या यशाचे मोजमाप करणे योग्य होईल. हा शेवटी एक प्रयोगच असल्यामुळे किती भूमिहीनाना जमीन मिळाली हा त्याचा निकष नमुन मिळालेल्या जमिनीपैकी किती भाग उपयोगात येण्यासारखा सिद्ध झाला तो त्याचा निकष घेऊन पाहिले असे मला वाटते. त्यावरून दात्याचे एकूण मानस-अनुकूल या प्रतिभूल-प्रदर्शित होण्यासारखे आहे. या प्रयोगात माणसाची सवध होता. जर दानपत्रातून मिळालेल्या जमिनीचा बराच मोठा भाग टाकावू असेल, शेती करण्यालायक नसेल, तर हृदय पालटण्याचा हा प्रयोग म्हणजे आत्म-यचना नित्या कल्पना-राज्य (utopia) ठरेल; पण उलटपक्षी, बहुतांश जमीन उपजाऊ अशी आढळून आली, तर हा प्रयोग यशस्वितेच्या घदरांत घालण्याला हरपत येऊ नये.

ही दृष्टि पुढे ठेवून जमीन-वाटपाचे जे वाम पश्चिम महाराष्ट्राच्या १२ जिल्ह्यांत झाले त्याचा तपशीलवार वृत्तांत येथे सादर केला आहे.

केवळ मनाला पटवून देऊन जमिनीमारस्या मूलमूत उत्पादन-पापनापी फेरवाटणी करणे नितपत धवज आहे या सचचीचा १९५२ते १९५७ या ६ वर्षांत भारतात आणि त्यातल्या त्यात महाराष्ट्रात झालेला

प्रयोग आकडेवार व घटनावर दाखण मार्गे पाहिला पश्चिम महाराष्ट्राच्या बारा जिल्ह्यापुरते बोलायचे तर हा प्रयोग चालू असता ८००१ दात्या-कडून दानपत्रे मिळाली त्यावेळी आजच्याप्रमाणे समुक्त महाराष्ट्र झालेला नव्हता आणि म्हणून रत्नागिरी ते जळगाव या बारा जिल्ह्यापुरतीच एक 'महाराष्ट्र प्रदेश भूदानयज्ञ समिति' या कामाकरिता श्री विनोबाजीच्या कडून नियुक्त करण्यात आली होती या समितीने तयार केलेल्या दान-पत्राचा नमुना पुढे परिशिष्ट क्र १ मध्ये दिला आहे

प्रत्येक दात्याकडून दानपत्राच्या दोन दोन प्रती करून घेण्यात येत असत त्यापैकी एक प्रत भूदान समितीच्या कचेरीत राही व दुसरी त्या त्या जिल्ह्याच्या सरकारी महमूल अधिकाऱ्याकडे पाठविली जाई

या सर्व दानपत्रातील मिळून प्राप्त झालेल्या जमिनीचा आकडा ४१,१६३ एकर १४ गुठे होता

भूदान-समितीची या कामी भूमिका मध्यस्थाची होती, कारण दात्या-कडून आलेली जमीन भूमिहीनाचीच मानलेली होती फक्त योग्य भूमिहीन कोण हे शोधीपर्यंत समितीकडे ती राही अशी निवड होईपर्यंत त्या जमिनीची बहिवाट मूळ दात्याकडेच राहात असे दात्याने स्वतःला त्या जमिनीचा विश्वस्त मानून तिच्यावरचा सरकारी सारा व खर्च बजा करून जे निव्वळ उत्पन्न राहील ते भूदान समितीकडे पाठवावे अशी योजना होती प्राप्त झालेली जमीन त्या गावच्या भूमिहीनांना शक्य तेवढ्या लवकर वाटली जावी असा भूदान समितीचा प्रयत्न होता पण जमीन जशी जशी मिळत गेली तसे तसे वाटपाचे काम गुतागुतीचे आहे हे लक्षात येऊ लागले ते तडवाफडवी होणे शक्य नव्हते भूमिहीनावरिता एकवेळ भूदानात जमीन मिळविणे सोपे, तिचे योग्य वाटप करणे हे जिकीरीचे व कष्टाचे काम आहे पदयात्रेत जमिनीचे दान मिळे, पण एका-दोन आठवड्यांच्या मुदतीत तिचे वाटप करून टाकण्यासाठी कार्यकर्त्यांचे स्वतःच दल यासाठी प्रथम कोणाला आली नाही वाटपाचे काम दुय्यम समजले गेले. गावकरी या दाते पुढाकार घेऊन ते आपोआप करू शकतील अशी अपेक्षा होती, पण तसेहि झाले नाही त्यामुळे प्राप्त

जमिनीचा आकडा वाढत गेला व वांटप मार्गे राहता गेलें. जमिनीचें वांटप मार्गे राहिल्यामुळे किती अडचणी निर्माण होणार व भूदानाच्या कार्यात वैगुण्य येणार आहे याची आरभी नीटशी कल्पना आली नसावी. नाहीतर चार पाच लाख एकर जमीन प्राप्त झाल्यानंतर असा सहज नियम बनवितां आला असता की पुढें प्रत्यक्ष वांटप झाल्यानंतरच दान म्हणून मिळालेली जमिनीची सख्या जाहीर करण्यात यावी. विहारमध्ये हजारो एकर जमीन भूदानात मिळाल्यामुळे जमिनीची तत्काळ सहाजिशा देखील करता आली नाही. ती जमीन कुठें आहे, कोणाच्या नावावर आहे वगैरे तपशील तपासून घेतला गेला नाही, वांटप फार मोठ्या प्रमाणात मार्गे पडलें व प्राप्त झालेल्या जमिनीचे आणि वांटप केलेल्या जमिनीचे प्रमाण फार विषम बनले. ती एक टोकेचाहि विषय झाला.

वांटप करण्यापूर्वी दात्याचा मालकीहक्क कायदेशीर आहे की नाही हे तपासणे, जमिनीची पाहणी करणे, गावच्या लोकाना माहिती देऊन जाहीर रीत्या वांटपाची सभा घेणे, ही कामें तत्काळ होऊ शकत नाहीत. पुष्कळशा जमिनी एकाहून अनेक गावात विखुरलेल्या असतात, एकाच गावात असल्या तरी गावापासून दूर असतात, एकूण दानाचा आकडा मोठा असला तरी जमिनी लहान लहान तुकड्यात असतात. आणि मालकाने दान दिलेले असले तरी कौठें प्रत्यक्ष कुळाचा कब्जा असतो, कुळाला स्वतःच्या मालकीची जमीन आहे का, किती आहे हे पहावे लागते. त्याला स्वतःची जमीन नसतेच असे नाही. काही कुळाची तर स्वतःची जमीन बरीच मोठी असते. त्यांना समजावून द्यावे लागते. बरीच सर्व गोष्टीची तपासणी, पाहणी, आणि नंतर वांटणी करण्याला दिवसच्या दिवस जाऊ शकतात.

भूदानाच्या मोहिमेत १९५९ अखेरपर्यंत महाराष्ट्रात ८००१ दानपत्रें मिळाली. इतक्या सान्या जमिनीची सहाजिशा करणें हे पहिले काम होते. या दानपत्रातून जी जमीन भूदान-समितीकडे आली तिचे जिल्हावार आकडे पुढील प्रमाणे :

जिल्ह्याचें नांव	भूदाने	भूदान क्षेत्र एकर गुठे
(१) पुणे —	३१० —	५८४-१०
(२) अहमदनगर —	१८१ —	८१७-३५
(३) सोलापूर —	३५२ —	१२१९-१०
(४) सातारा —	८५८ —	३१६४-११
(५) सांगली —	१३२ —	११७१-३१
(६) कोल्हापूर —	४५५ —	१२६४-३७
(७) रत्नागिरी —	९२१ —	५५९९-०७
(८) कुलाबा —	५३२ —	३७३८-१२
(९) ठाणे —	५०७ —	६८८७-१३
(१०) नाशिक —	७०२ —	३५८०-२४
(११) धुळे —	१९४३ —	८७२९-३६
(१२) जळगाव —	११०९ —	४४०५-०८
	<u>८००१</u>	<u>४११६३-१४</u>

महाराष्ट्रात १२ जिल्ह्यांतील १४६ तालुक्यांपैकी १४१ तालुक्यांतून २८२५ गावात ८००१ दारयाकडून ४११६१-१४ एकर जमीन भूदान-यत्नांमध्यें मिळाली.

या १२ जिल्ह्यात सर्वांत जास्त जमीन धुळे जिल्ह्यात मिळाली आहे. तेथल्या भूदान-जमिनीचें प्रमाण एकूण भूदानाशी २१% टक्के पडत. त्याच्या खालोखाल १६.८ टक्के जमीन ठाणे जिल्ह्यात मिळाली आहे. तिसरा नंबर रत्नागिरीचा लागतो. प्राप्त झालेली जमीन वांटून देण्याच्या कामाला जरी १९५४ मध्यें सुरुवात झाली होती तरी १९५८ साल अखेरपर्यंत जितक्या वेगानें ते काम होणे अवश्य होते तितक्या वेगाने ते होऊं शकले नाही. त्या मुदतीपर्यंत साधारणतः ६-६.॥ हजार एकर जमीन वाटली गेली होती. बहुतेक जिल्ह्यांमधून या कामाकरिता खास कार्यकर्ता नसल्यामुळें या कामाला सुरुवातहि झाली नव्हती. जवळ जवळ ३५ हजार एकराचे काम शिल्लक पडले होते. जमिनीसंबंधीच्या तक्रारी आणि अडचणी उत्पन्न

झाल्या होत्या. कारण कूळकायद्याची आणि तुकडेवदी व तुकडेजोड कायद्याची अमलबजावणी यावेळी सरकारतर्फे सुरू झालेली होती.

१९५९ च्या एप्रिलमध्ये जमीन-वाटपाचे नाम महाराष्ट्र प्रदेश भूदान-यज्ञ समितीच्या वतीने माझ्याकड सर्वस्वी सोपविण्यात आले आणि ठिकठिकाणच्या भूदान कार्यकर्त्यांनी तसेच विधायक सस्थाच्या आणि राजकीय सस्थाच्या कार्यकर्त्यांनी आपल्या सहकायचि मला आश्वासन दिले, एप्रिल १९५९ ते जून १९६० पर्यंत सतत १५ महिने हे काम करावे लागले एकेक जिल्हा पुरा करोत ते संपविले आरंभ नाशिक जिल्ह्यापासून केला आणि शेवट रत्नागिरी जिल्ह्यात झाला.

हे काम करताना माझी भूमिका एका अस्यासू विद्यार्थ्याची होती. 'भूमिदान-यज्ञाचे' कार्य या देशात गेली कित्येक वर्षे चाललें आहे त्याचा परिणाम शेवटी काय हे विद्यार्थ्याच्या व जिज्ञासूच्या नजरेने मला पहायचे होते. ती सधीच एकप्रकारे या कामानें माझ्यापुढें चालून आली.

जमिनीचे हस्तांतर व्हावयाचे तर सरकारी रीत्या कायदेशीर तरतूब होणे अवश्य असते त्यावेळच्या मुबई सरकारने सहानुभूतिपूर्वक अगोदरच अशी तरतूद करून ठेवली होती. भारतात निरनिराळ्या राज्यात भूदानात मिळालेली जमीन धारण करणे आणि तिचे वाटप करणे हे काम पार पाडण्याकरिता कायदेशीर भूदान-मंडळें (Statutory Bhoodan Boards) निर्माण करण्यात आली आहेत. मुबई राज्यात तसे मंडळ निर्माण वरण्याची मुबई सरकारची तयारी होती. परंतु महाराष्ट्र व गुजरात भूदान-समित्यांच्या विचाराने बोर्ड निर्माण करण्याचा विचार रद्द करण्यात आला आणि पुढील प्रमाणे सरकारने आपल्या महसूल-अधिकार्यांना या बाबतीत 'आज्ञापन' (G R) काढले :

Bhoodan Movement,
Removal of certain difficulties
in the way of .....

GOVERNMENT OF BOMBAY,
Revenue Department
Circular Memorandum No BEY. 1055

Sachivalaya, 22nd July 1955.

CIRCULAR MEMORANDUM OF GOVERNMENT

Government is pleased to issue the following instructions in connection with Bhoodan Yagna Movement sponsored by Acharya Vinoba Bhave

(a) The Bhoodan Samiti recognised by Acharya Vinoba or the Sarva Sava Sangh will send to the Mamlatdar / Mahalkari a list of lands gifted to it along with the original "Danapatra" (gift deed) and the statement of persons to whom a particular land has been granted by the Samiti with full description thereof,

(b) On receipt of the documents referred to at (a) above, the Mamlatdar / Mahalkari should himself or through his subordinate Revenue Officers ascertain the validity or otherwise of the 'Danapatra' and should cause necessary entries to be made in the Record of Rights as under -

On receipt of intimation of the 'Danapatra' from the Bhoodan Samiti, the village officers should make an entry in village form VI entering the name of the person to whom the land has been donated by the Samiti. The Record of Rights enquiry should then be held in the normal course. The Mamlatdar / Mahalkari should, however, certify the entry himself after local enquiry. When the entry is

certified final change in village Form VII should be made. In both, in the entry in village Form VI and under "other rights" column in Village Form VII, the fact that Bhoodan Samiti is interested should be noted

(c) In case the Mamlatdar/ Mahalkari finds that the "Danapatra" or the Statement is incomplete requiring some more details, he should return it to the Bhoodan Samiti along with the memorandum containing points or details or lacuna which are required to be elaborated or filled in and on receipt of full information from the Samiti the Mamlatdar/ Mahalkari should proceed further as indicated under (b) above

2 It may be noted that the Revenue Officers are not concerned with the validity or otherwise of the transactions as a result of Bhoodan Movement. They are concerned only with the position that in virtue of certain transfers, possession has changed hands and they have to give effect to it in the Village records

3 The necessary notification exempting from stamp duty retrospectively and prospectively the instruments evidencing transfers of lands in favour of or by the Bhoodan Samiti or the Sirsi Seva Sangh is being published in Part-IV-A- of the Bombay Government Gazette.

4 Government is also pleased to direct that the fees for measuring land at the instance of the Bhoodan Samiti should be recovered from the person to whom the land is given by the samiti

By order and in the name of the Governor of Bombay

P. N. Ambegaonkar,
Assistant Secretary to Government

[अनुवाद:-

खालील आज्ञा मुंबई सरकारच्या महसूल सात्याने आपल्या अधिकाऱ्यांना सर्वयुलर मेमो न BLY १०५५ ने ता. २२ जुलै १९५५ रोजी दिली आहे :

आचार्य विनोबा भावे यांनी पुरस्कारलेल्या भूदान-यज्ञ-आंदोलनाच्या बाबतीत सरकार खालील प्रमाणे आज्ञा देत आहे :

१.(अ) आचार्य विनोबा भावे यांनी अथवा सर्व-सेवा-सघानें मान्य केलेली भूदान समिति दानात मिळालेल्या जमिनीची यादी मूळच्या दान-पत्रासह व त्या जमिनी ज्या कोणाला दिलेल्या असतील त्यासंबंधीच्या संपूर्ण माहितीसह मामलेदाराकडे / महालकन्याकडे पाठवील.

(ब) 'अ' मध्ये नमूद केलेले कागदपत्र मिळाल्यानंतर मामलेदारानें / महालकन्याने स्वतः अथवा आपल्या कनिष्ठ महसूल-अधिकाऱ्यामार्फत दानपत्र खरेखुरे आहे की नाही (Validity or other wise) या संबंधीची खात्री करून घ्यावी आणि हक्कनोदणी (Record of Rights) पत्रकात अवश्य त्या नोदी खालीलप्रमाणे करावयास लावाव्या :-

भूदान-समितीकडून दानपत्राची सूचना मिळताच गाव-कामगारानी गावगाडा पत्रक न. ६ मध्ये (किंवा पत्रक ड मध्ये) समितीने ज्या इसमास जमीन दिली असेल त्याचे नाव नोंद करावे. मग हक्कनोदणीची चौकशी नेहमीच्या पद्धतीने करावी मात्र मामलेदाराने / महालकन्याने अशा स्थानिक चौकशीनंतर ही नोंद खरो म्हणून स्वतः मजूर करावी. ही मजुरी दिल्यानंतर गावगाडा पत्रक न. ७ मध्ये शेवटचा फेरफार करावा. गावगाडा पत्रक न. ६ मध्ये व पत्रक न. ७ मधील 'इतर हक्क' या सदराखाली भूदान-समितीशी या जमिनीचा संबंध असल्याचे नोंद करून ठेवावे.

(क) मामलेदारास / महालकन्यास दानपत्र किंवा माहितीपत्रक अपुरे आहे व अधिक तपशिलाची गरज आहे असे वाटले तर ते त्यांनी परत भूदान-समितीकडे पाठवावे व सोबत कोणत्या तपशीलाची कमतरता आहे ते जाणवून दे. १२ १ लिहावे. अशी पुर्ण माहिती समितीकडून

आली म्हणजे सामलेदार / महालक्षरी घातें वर (५) मध्यें तागितल्याप्रमाणे पुढच्या कामाला लागते.

२ भूदान आदोलनामुळें पडून आलेल्या व्यवहाराच्या खरेखोटेपणाची (Validity or other wise) महसूल-अधिकार्याचा काहीहि संबंध नाही. ह्मणाच्या काही बदलामुळें जमिनीचा ताबा ह्मणाच्या हातून दुसऱ्याकडे गेला आहे आणि आपल्याला गावाच्या दप्तरात त्याची नोंद करून ठेवावयाची आहे एवढापुरताच त्याचा संबंध आहे.

३ भूदान-समितीकडून विद्या सर्वसेवा-संघाकडून अथवा त्याच्यापैकी कोणाहि बरिता मागें झालेल्या विद्या पुढें होणाऱ्या जमिनीच्या बदला-बदलीच्या भागदपत्राना स्टॅम्प-ड्यूटीतून मुक्त करण्यात आल्याचे मुबई-सरकारच्या भाग ४-अ या बॅंकेत प्रसिद्ध करण्यात येत आहे.

४ घाटलेच्या जमिनीची भूदान-समितीच्या सूचनेवरून जर मोजणी झाली तर मोजणीची फी ज्या इसमाभला जमीन दिली आहे त्याच्याकडून समूल घ्यावी.

पी. एन्. कावेगांवकर,
असि. सैनेटरी टु गव्हर्नमेंट }

टिपणी

घर दिलेल्या ह्मणाना पुढा खुलासा करून घ्यावा म्हणून महाराष्ट्र प्रदेश भूदान यंत्र समितीचे मार्गदर्शक श्री. भाऊ घमंडीकारांनी हे त्यावेळचे महसूल मंत्री श्री. भाऊभाई दिरे यांना भेटले होते त्याच्यानडून जो लेखी खुलासा झाला तो पुढीलप्रमाणे :-

ठरेल. सरकार ती जमीन जप्त करून भूदान-समितीकडे मूळ अटीनुसार विल्हेवाट लावण्यासाठी परत बरील

३. या कामी राज्य सरकारने मान्यता दिलेल्या एखाद्या भूदान-समितीच्या नावे किंवा अशा समितीने इतर कुणाच्या नावे ज्या जमिनी वरून दिल्या असतील अशा जमिनींना कूळ कायद्याचा अमल लागू होणार नाही. तथापि बुळाना आपल्या कूळ-वहिवाटीचे हक्क दान वरून देता येतील अशी कोणतीही तरतूद करण्यात आलेली नाही.

४. हक्क नोंदणीच्या (Record of Rights) कामाच्या बाबतीत सरकार नोंदणीची (रजिस्ट्रेशनची) सक्ती करणार नाही. रीतसर नोंदणी करून दिवाणी कायद्याखाली आपले हक्क अबाधित राखणे हे अशा बाबतीत संबंधित पक्षांच्या हिताचे असते. मालमत्ता तबदील करण्याबाबत अधिनियम व भारताच्या नोंदणी (रजिस्ट्रेशन) बाबत अधिनियम या अन्वये अशा सर्व दानपत्रांची नोंदणी फी ही केलेल्या कामाबद्दलची फी असल्यामुळे ती माफ करता येत नाही याबद्दल सरकारला दिलगिरी वाटते."

सरकारने केलेली दुसरी एक मदत म्हणजे १९५७ च्या सुधारलेल्या कूळकायद्यात ८८ (अ) या कलमान्वये भूदानात मिळालेली जमीन कूळ-कायद्याच्या अमलातून मुक्त ठेवली ही होय *

या राज्यात 'तुकडेबंदी' कायदा झाला आहे त्या अनुसार जमिनीचा तुकडा विशिष्ट मर्यादितपेक्षा कमी पाडणे गुन्हा मानला आहे आणि जेथे असा तुकडा पाडण्यात आलेला आढळेल तेथे २०० रुपये दंडाची शिक्षा ठेवण्यात आली आहे या कायद्यानंतरही भूदान-समितीकडे लहान लहान तुकड्यांची दानपत्रे आली. 'तुकडेबंदी' कायद्याबरोबरच तुकडेजाडीसंबंधी कायदा करून त्याप्रमाणे जिल्ह्या-जिल्ह्यातून तुकडे जोडण्याचे काम यावेळी सरकारने चालू केले होते हे काम करताना जेथे जेथे भूदानात मिळालेले तुकडे असतील तेथे त्या तुकड्यांना प्राधान्य द्यावे आणि ज्यांनी दान केले

* (कलम ८८ अ - राज्य सरकारने या बाबत मान्यता दिलेल्या भूदान-समितीकडे हस्तांतरित केलेल्या किंवा तिने हस्तांतरित केलेल्या जमिनीस कायद्यातील उपबध्दांपैकी कोणताही उपबध लागू असणार नाही)

आहे त्यांना दड माफ करावा अशा प्रकारची त्रिशरी सवलत सरकारने भूदान चुकडपातील जमिनीच्या बाबतीत दिली आहे

वाटप करतावा फारसा विचार न करता किंवा चौकशी न करता जमीन वाटून टाकावी तर ते वाटप व्याप्यच होईल हे सांगता येत नाही शिवाय भूदानाचा विचार लक्षात घेऊन ज्या हेतूने जमिनीचे दान करावे असा विचार दात्याच्या मनात आला तो हेतु म्हणजे गावातल्या ग्राम्य भूमिहीनालाच तो जमीन मिळावी हा त्यामुळे आणि गावात उपासती कारणाने विपरीत वृत्तीचे काही लोक बरचड अगतात त्यांच्या द्ववळा-द्ववळीमुळे किंवा दडपणामुळे जमीन सऱ्या भूमिहीनालाच जाईल असे पुण्वळ वेळा घडून येत नाही हा धोवा टळावा म्हणून विनोबाजीतोच एक अत्यंत सुंदर, ति पक्षापाती प्रत्यक्ष लोकशाहीची जमीन-वाटपाची पद्धत आणून दिली आहे त्याच्या सरळ भूमिहीनाकडेच जमीन जाते ती पद्धत पुढील प्रमाणे —

वांटप-पद्धति

(१) ज्या गावी जमीन वाटायची त्या गावाकरिता सारोख निश्चित करून त्या अगोदर ७ दिवस व खुद्द त्या दिवशी ठरलेल्या मेळी व ठरलेल्या ठिकाणी जमीन-वाटपाकरिता सभा भरणार असल्याची हवडी गावात दिली जावी हरिजनवाडपासह परीघर ही घोष्ट कळविण्याची खबरदारी घ्यावी

(२) जमीन कोणाला वाटायची हा अधिकार कोणाहि व्यक्तीला नाही वाटप हे गावाच्या आमसभेत पुढील दिलेल्या पद्धति अनुसारच घ्यावयाचे असते —

(अ) सभेत प्रथम ग्राम्य व्यक्तींनी भूदान यत्नाचा हेतु वाटपाची रीत ही समजावून घ्यावी शेवटी सारी जमीन गावाची व्यावयाची ह उद्दिष्ट असल्याचे समजावून सांगावे,

(आ) स्थानतर गावात वाटापर्यंत मिळालेली जमीन कोणती व किती भूमिहीन कुटुंबात वाटता येण्याजोगी अर्हि हे ठरवा समजावून सांगावे,

(इ) त्यानंतर गावच्या आमसभेत भूमिहीन शेतकऱ्यांची निवड करावी. भूमिहीन शेतकरी म्हणजे ज्याला जमीन कसता येते पण ज्याच्या जवळ स्वतःची किंवा कुळहक्काची जमीन मुळीच नाही आणि ज्याला अन्य उपजीविकेचे कसलेही साधन नाही असा पुरुष किंवा स्त्री.

(ई) पण जर भूमिहीन कुटुंबे अधिक आणि मिळालेली जमीन कमी अशी स्थिति असेल तर भूमिहीनानाच आपसात जास्त गरजू कोण हे ठरविण्यास सांगावे. या कामी कोणत्याही प्रकारचे दडपण येणार नाही याची खबरदारी घ्यावी. कोणत्याही कारणास्तव भूमिहीनाना आपसात निर्णय करता आला नाही तर चिठ्ठा टाकून निर्णय घ्यावा.

(उ) दाख्य तों ज्या दात्याने जमीन दिली आहे त्याच्या मार्फतच हा वाटपाचा कार्यक्रम पार पडेल असा प्रयत्न अगोदर व्हावा. दाता वाटप करू शकत नसेल तर कार्यकर्त्यांनी वाटपाचा कार्यक्रम घडवून आणावा.

(ऊ) वितरण करताना मिळालेल्या जमिनीचा ३ वाटा तरी हरिजन कुटुंबांना द्यावा.

विनोबांनी घालून दिलेल्या वरील पद्धतीप्रमाणे वाटप करताना भूदान-यज्ञ समितीने त्या घाबतीत एक धोरण ठरविले होते; ते पुढील प्रमाणे—

(१) दानात मिळालेली जमीन त्याच गावातील भूमिहीनाकरिता मानावी. सदर गावात भूमिहीन कोणो नसेल, पण अपुरी जमीनवाले असतील तर त्यांना ती मिळावी. दोन्ही नसतील तर लगतच्या गावातील भूमिहीनाला जमीन देता येईल.

(२) वाटावयाची जमीन ज्या गावात आहे त्या गावातील भूमिहीन कुटुंबांची माणसागणिक सख्या नमूद करून घेतली जावी.

(३) या यादीत भूमिहीन व उपजीविकेचे इतर साधन नसणारे शेतकार अशाचा समावेश होईल हे नीट पहावे.

(४) दात्यांनी दान केलेली जमीन जर कुळाकडे लावलेली असेल आणि ते वूळ स्वतः भूमिहीन असेल किंवा फारच अल्प जमीनवाले असेल तर ती जमीन त्याला भूमिहीन समजून त्यालाच अगोदर दिली जावी.

(५) जमिनीवर कूळ असून त्या कुळाची स्वतःची पुरेशी जमीन असूनहि भूदानातील जमीन सोडण्याची त्याची तयारी नसेल तर, कूळ-कायद्यातील कूळहक्काची कलमें भूदानातील जमिनीला लागू होत नाहीत हे कुळाला समजावून सांगून तो जमीन भूमिहीनाकडे कशी जाऊ शकते हे त्याला सांगायचे आणि तसा प्रयत्न करावा. मात्र त्या जमिनीच्या कबजामुळे भूमिहीन व कूळ यांच्यात कटुता व सधर्प वाढू नये एवढी खबरदारी घ्यावी .

ज्याला जमीन वाटण्यात आली त्याला विनोबाजीच्या तर्फे भूदान समितीकडून एक 'जमीन वाटणी प्रमाणपत्र' दिले जाते. हेतु असा की तो जमीन त्याची झाली याचा कागदी पुरावा त्याच्याकडे असावा. नंतर या प्रमाणपत्राची एक नक्कल व दात्याचे मूळ दानपत्र, जर ते अगोदर महसूल अधिकाऱ्याकडे पाठविले नसेल तर, अशी दोन्ही महसूल-अधिकार्याकडे पाठवून दिली जातात सरकारी दफ्तरात भूमिहीनाचे त्या जमिनीच्या खात्याला नाव लागते आणि 'इतर हक्का'च्या पत्रकात भूदान-समितीचे नाव लागते. मात्र, ही जमीन त्याला काही शर्तीवर मिळते. त्या शर्ती त्या वाटप प्रमाण-पत्रातच नमूद केलेल्या असतात, व त्या बबूल असल्याबद्दल नव्या खातेदाराची कबली सहीच्या रूपाने घेतली जाते. 'जमीन-वाटणी-प्रमाणपत्र' परिसिष्ट प्र. २ मध्ये दिले आहे.

दानामध्ये मिळालेल्या जमिनीपैकी शेतीच्या दृष्टीने निरवयोगी असलेल्या जमिनीच्या दानपत्राच्या बाबतीत विल्हेवाट लावण्याचे कामहि भूदान समितीने वाटपाच्या कामावरोवरच मजबूर सोपविले. पण त्या सवधीचे निश्चित घोरण प्रथम ठरविण्यात आले नव्हते. ते नंतर अनुभवात ठरवाने लागले. ते घोरण पुढीलप्रमाणे :

(१) दानात मिळालेल्या जमिनीचे क्षेत्र ८-१० गुठे किंवा त्याहून कमी असेल, म्हणजे ती जमीन नसून खदरनिर्वाह करणे शक्य नसेल तर दात्याकडून अधिक जमीन मिळवून तो तुकडा पुरेसा मोठा करावा. तसे न जमले तर तो तुकडा दात्याकडेच राहू द्यावा. त्याने त्याची लागवड करावी व त्यातून खर्च द्यावा जाता जे निव्वळ उत्पन्न राहील ते महाराष्ट्र-सर्वोदय-मंडळाकडे पाठवावे.

(२) भूदानात मिळालेल्या फार लहान तुकड्यांजारी लागूनच असाच लहान तुकडा धारण करणारा लहान जमीन मालक-असेल तर तो तुकडा गावाच्या समतीनें मूळ अटीवर त्याला द्यावा.

(३) दानात मिळालेली जमीन पहाणीनंतर कसणूक करण्याच्या लायकीची नाही असे आढळून आले तर ती जमीन दात्याला जाहीर रीत्या (सभेत) परत करण्यात यावी, व अशा रीतीनें त्याचे दानपत्र निकालात काढावे. (दानपत्र परत देण्यापूर्वी त्या जमिनीचा अन्य काही उपयोग होऊ शकतो का याचा विचार केला जावा)

(४) दानात जमीन दिली होती परंतु चुकीनें किंवा इतर कारणांनी विकली गेलेली असेल किंवा गहाण इत्यादि रीतीनें दुसऱ्याच्या ताब्यात गेली असेल तर त्या जमिनीच्या ऐवजी दुसरी सशाच तोलाची किंवा त्याहून जास्त तोलाची जमीन दात्यानें भूदान-यज्ञात द्यावी असा प्रयत्न व्हावा. जर ते शक्य होत नाही असे आढळून आले तर ते दानपत्र गावाची सभा बोलावून दात्याला परत करण्यात यावे.

प्रत्यक्ष वाटपाचे काम करताना पुढील अडचणी आल्या :

(१) काही ठिकाणी दानातील जमीन मिरासी-हक्कानें दुसऱ्याकडे असलेली आढळून आली,

(२) एकसाली हक्कानें सरकारबद्दल घेतलेल्या जमिनीचा हक्क बाहीनी दुसऱ्या भूमिहीनासाठी दानपत्रानें दिला होता,

(३) काही ठिकाणी आपला दानाचा बेत बदलल्याचे दात्यानें सांगितले.

(४) दानात दिलेल्या बाही जमिनींची मालकी दात्याची नसल्याचे आढळून आले.

अशा अनपेक्षित घटनासंबंधी त्या त्या वेळी निर्णय घेऊन दानपत्र निकालात वाढण्याचा अधिकार मला देण्यांत आला.

पश्चिम महाराष्ट्रातील वारा जिल्ह्यांत मिळालेल्या जमिनींच्या वाटपाचा हा प्रयत्न पुढें सविस्तरपणें मांडलेला आहे. एकूण दानांतील जमिनींपैकी जवळ जवळ ६५ टक्के जमीन वाटण्यासारखी म्हणजे शेती-

योग्य मिळाली. राहिलेली ३५ टक्के जमीन ही भागें वणिल्याप्रमाणे तुकड्यामधून, खराब स्वरूपात, मालकी नाही बगैरे कारणानी वाटता न येण्यासारखी असल्यामुळे अशा जमिनीच्या दानपत्राचा निर्णय घेऊन व त्याप्रमाणे त्याची व्यवस्था करून ती निकाली काढण्यात आली.

वाटप केलेल्या जमिनीचे आकडे, तसेच वाटता न आलेल्या जमिनीचे तपशीलवार आकडे पुढें दिले आहेत. भूदान समितीला जी एकूण दानपत्रें मिळाली त्या दानपत्रातून मिळालेल्या जमिनीचाच हा एकूण तपशील आहे.

एकूण भूदान-प्राप्ति ४१,१६३ एकर १४ गुठे. दाते (दानपत्रें) ८००१

प्राप्त दोन्नाशी
हें. प्रमाण

(I) वाटलेले एकूण क्षेत्र ————— २६६२४-१८ ६४.५

(१) प्रत्यक्ष वाटप क्षेत्र २६२०७-३७

(२) ग्रामदानात गेलेले क्षेत्र ४१६-२१

एकूण २६६२४-१८

(II) वाटप न झालेले क्षेत्र १४५३८-३६ ३५.५

—(१) तुकड्यातील क्षेत्र १६७७-२० ४.०

—(२) खराब क्षेत्र ४८३५-२८ १२.०

—(३) मालकी हक्काचे क्षेत्र ८००-०६ २.०

—(४) एकसाली हक्काचे क्षेत्र १५७०-३५ ४.०

—(५) विक्तीचे क्षेत्र ४०३-२० १.०

—(६) दान भागें घेतल्याचे क्षेत्र २०६४-०३ ५.०

—(७) कामदेशीर मालकी

नसल्याचे क्षेत्र २१३७-११ ५.०

—(८) चौकशी चालू

: १३ :

भूमिवितरण-चिकित्सा : १

(१) वांटपाचें स्वरूप

पश्चिम महाराष्ट्रात १४६ तालुके आहेत. गांवाची एकूण संख्या १५९०० आहे. जमीन मिळाली त्या तालुक्यांची आणि त्यातील गावांची संख्या, तसेच जमीन जेथे वांटली त्या तालुक्यांची व गावांची संख्या खालील सक्त्यात एकत्र दिली आहे. त्यावरून भूदानाच्या क्षेत्राची वस्तुना येण्याला मदत होईल.

क्र. जिल्हा	जिल्ह्यातील तालुके			जिल्ह्यातील गावे		
	एकूण तालुके	दान मिळालेले तालुके	वाटप झालेले तालुके	एकूण गावे	भूदान झालेली गावे	भूवाटप झालेली गावे
१. पुणे	१३	१२	११	१५११	१२३	५३
२. अहमदनगर	१३	१३	१२	१३१९	११५	५१
३. सोलापूर	११	११	११	९३४	१४२	९०
४. सातारा	११	११	११	१११	१९२	७९
५. सांगली	८	८	७	५०२	६६	४४
६. कोल्हापूर	१२	११	१०	९४८	३९०	२२०
७. रत्नागिरी	१५	१५	१५	१५१५	२४८	१५४
८. कुलाबा	१४	१४	१४	१७७६	३००	१९१
९. ठाणे	१३	१३	१३	१६६५	२७७	१७५
१०. नाशिक	१३	१३	१३	१६५३	३९३	२१३
११. धुळे	१०	१०	१०	१५०१	४४४	२१५
१२. जळगाव	१३	१३	१३	१४२४		
	१४६	१४६	१४६	१५९००	२८२५	१५४०

खेकडा प्रमाण-

१७.४ ट. ५४ टक्के

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, एकूण गावसंख्येपैकी १७ ७ टक्के गावातून म्हणजे १ गावातून जमीन मिळाली आहे आणि वाटप ९.६ गावातून झाले आहे. दान मिळालेल्या गावाशी वाटप झालेल्या गावाचे प्रमाण ५४ टक्के पडते.

वाटप झालेले क्षेत्र एकूण २७२७४ एकर १८ गुठे आहे या जमिनी देणाऱ्या दात्याची संख्या ३४५३ असून त्या ६००१ भूमिहीन कुटुंबांना वाटून देण्यात आल्या आहेत. एकूण दात्याच्या संख्येशी ज्याच्या जमिनी वाटता आल्या त्याचे प्रमाण ४२ टक्के पडते. जिल्ह्यावार जी जमीन मिळाली ती आणि त्यापैकी जेवढी वाटली ती खालील तक्त्यात दाखवून प्राप्तीशी वाटपाचे प्रमाण काय पडते तेहि दिले आहे,

क जिल्ह्याचे नाव		भूदान प्राप्तीचे क्षेत्र	वाटप झालेले क्षेत्र	टक्केवारी
१	पुणे	५८४-१०	४२०-२४	७२.२
२	अहमदनगर	८१७-३५	४४४-३५	५५.०
३	सोलापूर	१,२१९-१०	८४०-३९	६९.०
४	सातारा	३,१६४-११	१,९८०-२०	६२.९
५	सांगली	१,१७१-३१	६०५-३१	५१.०
६	कोल्हापूर	१,२६४-३७	१,०१४-०४॥	७७.०
७	रत्नागिरी	५,५९९-०७	३,६८५-३७	६४.०
८	हुळवा	३,७३८-१२	२,९६३-०२	७९.०
९	ठाणे	६,८८७-३३	५,३३८-१२	७७.४
१०	नाशिक	३,५००-२४	२,०१०-१९	५६.०
११	धुळे	८,७२९-३६	४,२५१-०५॥	४८.७
१२	जळगाव	४,४०५-०८	३,६५०-०८	६०.०
		४१,१६३-१४	२६,२०७-३७	

• त्यावरून असे दिसून येते की वाटप झालेल्या जमिनीची प्रत्येकी सरासरी ६५ टक्के पडते. जी सरासरी ३५ टक्के जमीन न वाटता राहिली त्याची कारणे मागील प्रकरणाच्या शेवटी नमूद केली आहेतच.

आतां जिल्हावार दात्याची संख्या, जमीन-घेत्या कुटुंबाची संख्या आणि त्यांना मिळालेले क्षेत्र याचे दर्शन घालील तक्त्यावरून मिळतें:

क्रमांक	जिल्ह्याचे नांव	दातेसंख्या	जमीन-घेत्यांची संख्या	घांटलेली जमीन एकर-मुंठे
१	पुणे	११६	१२८	४२०-२४
२	अ. नगर	७३	८०	४४४-३५
३	सोलापुर	१५२	१६९	८४०-३९
४	सातारा	१०७	४५३	१९८२-२०
५	सांगली	८५	१६४	६०५-३१
६	कोल्हापुर	१२८	१६८	१०१४-०४॥
७	रत्नागिरी	५३१	१०००	३६८५-३५
८	कुलाबा	२३२	९५०	२९६३-०२
९	ठाणे	३११	१२०६	५३३८-१२
१०	नाशिक	३५४	३९९	२०१०-१९
११	धुळे	९७९	८४४	४२५१-०५॥
१२	जळगाव	३१५	४४०	२६५०-०८
		<u>३३८३</u>	<u>६००१</u>	<u>२६२०७-३७</u>

सर्वांत जास्त जमीन धुळे जिल्ह्यात मिळालेली आहे आणि वाटपाचे क्षेत्र सर्वांत जास्त ठाणे जिल्ह्यात आहे. म्हणजे एकूण वाटप-क्षेत्राच्या २० टक्के क्षेत्र ठाणे जिल्ह्याचे आहे. त्याच्या खालीखालचा क्रमांक धुळे जिल्ह्याचा व तिसरा रत्नागिरी जिल्ह्याचा लागतो. त्याचे प्रमाण १५-१४ टक्क्यांच्या आसपास आहे. पुढे दिलेल्या आलेखावरून भूमिप्राप्तीचा व वाटपाचा प्रत्येक जिल्ह्याचा क्रमांक चांगला समजून येईल. (उची प्राप्तीचो व काळा भाग वाटपाचा समजावा.)

(२) ग्रामदानांत वांटलेली जमीन—

ज्या काही गावात भूदान मिळाले होते त्या गावांनी नंतर ग्रामदान करण्याचे ठरविले, तेव्हा भूदानात मिळालेली जमीन साहजिकच ग्रामदानात सामील झाली. सांगली, रत्नागिरी, कुलाबा आणि पुर्वे या चार जिल्ह्यात ही ग्रामदाने झाली आहेत. भूदान केलेले दाते, दानाचे क्षेत्र, व ते वित्ती ग्रामदानी गावातील आहे हे खालील तक्त्यावरून समजून येईल.

क्रमांक	जिल्हा	दाते	क्षेत्र एकर	किती गावांतून
१	सांगली	३	२००-००	२
२	रत्नागिरी	४	८-१३	२
३	कुलाबा	३	८४-२९	३
४	पुर्वे	६०	१२३-१९	४
		<u>७०</u>	<u>४१६-२१</u>	<u>११</u>

या जमिनीची दानपत्रे त्या त्या ग्रामसभेकडे देण्यात आली आहेत व त्याची पुढील व्यवस्था त्याचेकडे सोपविण्यात आली आहे.

एकूण वाटप क्षेत्र २६२०७ एकर ३७ गुठे आणि ग्रामदानातील वाटले गेलेले क्षेत्र ४१६ एकर २१ गुठे मिळून २६६२४ एकर १८ गुठे वाटलेले क्षेत्र आहे. म्हणजे एकूण प्राप्त जमिनीच्या ६५ टक्के जमिनीचे वाटप झाले असे समजण्यास हरकत नाही. तुकड्याच्या रूपात असलेल्या जमिनीचे जे निर्णय लागले त्यातील चारशे एकराचे क्षेत्र एक प्रकारे वाटपातच घरण्या-जोगे आहे (तुकड्या विषयीचे विवरण पुढे प्रकरण १४ मध्ये केले आहे).

(३) वाटपजमिनीचे स्वरूप—

महाराष्ट्रात मिळालेल्या जमिनीचे स्वरूप साधारणपणे मध्यम प्रतीचे पडते. वाटप झालेल्या जमिनाच्या एकूण सारा २०६२९ रुपये आहे. त्याची सरासरी १२ आणे पडते.

- (१) १० टक्के जमीन—एक रुपया किंवा त्याहून अधिक साऱ्याची आहे.
- (२) ५० „ „ —८ आणे ते १५ आणे दरम्यानच्या साऱ्याची आहे.
- (३) २५ „ „ —६ „ ते ८ „ „ „
- (४) १५ „ „ —४ „ ते ६ „ „ „

एकूण जमिनीमध्ये उत्तमपैकी जमीन एक हजार एकराचे वर आहे. बागाईत जमिनीचे क्षेत्र २५० ते २७५ एकराचे आहे. कोकण भागात भातपिकी जमीन जवळजवळ दोन हजार एकर मिळाली आहे. कोकण भागातील एकूण वाटलेल्या जमिनीचा हा ३ हिस्सा होतो.

वाटप झालेल्या जमिनीची आजच्या स्थानिक भावाने किंमत ८० लाख रुपयांपर्यंत जाते इतर खराब वर्गरे जमिनीसह बदमासे एक कोटी रुपये किंमतीची जमीन भूदान-यज्ञात पश्चिम महाराष्ट्रात मिळाली असे म्हणता येईल.

दानात मिळालेल्या मोठ्या क्षेत्राच्या जमिनीपेक्षा लहान लहान तुकड्यांच्या जमिनीच्या याबतीत मालकीच्या दृष्टीने कमी गतागुत आढळली. या जमिनीचे वाटप पुरे करायला फार वेळ लागत नसे. अशा जमिनीची प्रतहि मोठ्या क्षेत्राच्या मिळालेल्या जमिनीपेक्षा सरस होती.

(४) नवीन भूमिधारक (म्हणजे ज्यांना जमीन वाटली ते) -

पश्चिम महाराष्ट्रात जी एकूण २६ हजार एकर जमीन वाटली गेली ती निरनिराळ्या जमातीतील कुटुंबांना वाटण्यात आली आहे हे मागे सांगितलेच. एकूण जमिनीपैकी ४० टक्के जमीन आदिवासी कुटुंबात वाटली आहे, आणि एकूण वाटलेल्या क्षेत्रापैकी या कुटुंबांना ३८ टक्के क्षेत्र मिळाले आहे हरिजन आणि मागासलेल्या वर्गातील ३५ टक्के कुटुंबांना ३४.३ टक्के जमीन मिळालेली आहे आणि इतर समाजातील २५ टक्के कुटुंबांना २७.७ टक्के जमीन वाटण्यात आली आहे प्रत्येक आदिवासी कुटुंबाला सरासरी जमीन ४ एकर पडते हरिजन आणि मागासलेल्या वर्गातील कुटुंबांना मिळालेल्या जमिनीचे सरासरी प्रमाण ४ एकर आणि इतर जमातीतील कुटुंबांना ४.३ एकर पडते. एकूण वाटपामध्ये प्रत्येक कुटुंबाच्या मार्गे सरासरी प्रमाण ४.३ एकराच्या आसपासच आहे जमीन मिळालेली सर्वात जास्त कुटुंबे ठाणे जिल्ह्यात आणि त्या खालोखाल रत्नागिरी जिल्ह्यात आहेत

घुळें, नाशिक, ठाणे, कुलाबा या जिल्ह्यातून प्रामुख्याने आदिवासींना जमिनी मिळाल्या आहेत. ते क्षेत्र १० हजार एकर भरते. इतर ज्या

जिल्ह्यांत आदिवासींची वस्ती नाही तेथे प्रामुख्याने हरिजनांना आणि मागासलेल्या जमातीतील कुटुंबांना जमीन मिळालेली आहे. खालील तक्त्यामध्ये जमातवार वाटपाचे आकडे मांडले आहेत :

जमीन मिळालेले (कुटुंबसंख्या) ६००१, वाटपक्षेत्र २६,२०७ एकर ३७ गुंटे.

जमात	कुटुंबसंख्या	जमीन मिळालेल्यांशी क्षेत्र प्रमाण	क्षेत्र एकर गुंटे	वाटपाशी क्षेत्र प्रमाण
१ आदिवासी	२४००	४०.०	१०,०९८-२१	३८.०
२ हरिजन	१३८५	२३.५	५,९९१-२७॥.	२३.०
३ मागासलेल्या वर्गातील	६८१	११.५	२,८७१-००	११.३
४ इतर वर्गातील	१५३५	२५.०	७,२४६-२८॥.	२७.७

(या सबंधीचा जिल्हावार तक्ता शेवटी 'परिशिष्ट ३' म्हणून दिला आहे)

भूदानात मिळालेली जमीन हरिजनांना ३ वाटली जावी असे धोरण आहे. वरील तक्त्यावरून पाहता हरिजन आणि मागासलेले वर्ग माना मिळालेल्या जमिनीचे प्रमाण क्षेत्र. ३४ पडले आहे असे दिसून येते.

वाटपाचे वेळी त्या त्या जमातीच्या कार्यकर्त्यांचा आप्त ह असे की अमक्या जमातीलाच जमीन मिळाली पाहिजे. केश्हा केव्हा ते दिसूनहि सभेतून निघून जात. परंतु भूदानात मिळालेली जमीन गरजूलाच जावी, मग तो कोणत्याहि जाती-जमातीचा असो, तेच भूदानाचे कार्य आहे हे आम्ही त्यांना समजावून देत अमू व झालेली निवड प्रत्यक्ष पहिल्यानंतर या मंडळीचे आपोआप समाधान होई. वर नमूद केलेल्या आकड्यावरून ते अधिक स्पष्ट होते.

शेवटी जोडलेल्या परिशिष्ट न. ३ मध्ये जिल्हावार व जमातीवार वाटपाची मांडणी केली आहे.

(४) दात्यांची छाननी

जमिनीच्या सदभात दात्याची वर्गवारी खालीलप्रमाणे पडते :

दाते	संख्या	एकूण दात्यांची सं.प्रमाण
१. ज्याच्या जमिनीचे वाटप झाले असे दाते	४६०२	५८.०
२. न वाटपता आलेल्या तुकड्यांचे दाते	१४७४	१८.०
३. ज्याच्या जमिनी वाटण्यालायक नव्हत्या असे	४८०	६.०
४. मिराशी हक्काचे क्षेत्र दिले असे	३६	०.४
५. एकासारंगी हक्काचे दान करणारे	३११	४.०
६. ज्यांनी दान दिलेल्या जमिनीची विक्री केली असे	८४	१.०
७. दिलेल्या दानाची पूर्तता करण्याची इच्छा नाही म्हणून दान परत घेतलेले	७२१	९.०
८. ज्याची दानातील जमिनीवर मालकी नाही असे सिद्ध झाले असे	२११	२.६
९. ज्याच्या जमिनीची कागदपत्री चौकशी चालू आहे असे	८०	१.०
	<u>८००१</u>	<u>१००.०</u>

एकूण दात्यापैची ज्याच्या जमिनीचा शेतीच्या दृष्टीने उपयोग झाला असे ५८ टक्के दावे आहेत. शिवाय एवखाली हक्काचे दावे करणारे दावे ४ टक्के आहेत. त्याच्याहि जमिनी उपयोगाच्या आहेत परंतु त्या बरोबर साबळ्यात धरल्या नाहीत.

नया दात्यानी आपले दान परत घेतले, दिलेल्या मित्रांची विक्री करून टाकली, स्वतःच्या मालकीचे क्षेत्र दिले नाही, किंवा इतके अल्प दान दिले की ते सर्व परत करणे प्राप्त झाले असे वाटे, म्हणून दात्याच्या से-
११ टक्के भरतात

प्रत्येक जिल्ह्यांत जिल्हा पाटण शाखे व जमिनीच्या वाढ्याचे व
पाटण जमिनीचे एकूण रकमेच्या बाबत-गिद्यावाचस्पेसी आणि एकूण
वाढलेल्या जमिनीची नमूना रे भरतु शाखील एकपात आढळेल :

जिल्हा	एकूण दाते	वांटप घेलेल्या जमिनीचे दाते	वांटप दात्यांचे शे. प्रमाण	वांटपजमिनीचे शे. प्रमाण
१ पुणे	३१०	११६	३८.०	७२.२
२ अ नगर	१८१	७३	४०.०	५५.०
३ सोलापूर	३५२	१५२	४४.०	६९.०
४ सातारा	८५८	१०७	१२.६	६२.०
५ सांगली	१३२	८५	६०.०	५१.०
६ कोल्हापूर	४५५	१२८	२८.०	७७.०
७ रत्नागिरी	९२१	५३१	६०.०	६४.०
८ कुलाबा	५३२	२३२	४५.०	७९.०
९ ठाणे	५०७	३११	६२.०	७७.४
१० नाशिक	७०२	३५४	५०.०	५६.०
११ धुळे	१९४३	९७९	५०.०	४८.७
१२ जळगाव	११०९	३१५	२९.०	६०.०
	<u>८००१</u>	<u>३३८३</u>		

दात्यांचे मानस

जमिनीच्या वाटपासाठी किंवा ती वाटता येत नसेल तर तिच्या निकालासाठी दात्यांना भेटण्याचा, त्याचेशी बोलण्याचा, आणि त्याची दानाची भावना समजावून घेण्याचा योग मोठ्या प्रमाणावर आला. त्यामध्ये मालेगाव, बागलाण, नांदगाव (जि नाशिक), हातकणगळे (कोल्हापूर), दक्षिण व उत्तर सोलापूर, मोहोळ (सोलापूर), माळशिरस (सोलापूर), इदापूर, धारामती (पुणे), महाड (कुलाबा), डहाणू (ठाणे), मालवण (रत्नागिरी), शिराळे (सांगली), व फलटण (सातारा), या तालुक्यांतील बहुतेक दात्यांना भेटून त्याची दानामागणीत भावना-वृत्ति-दृष्टिकोन समजावून घेण्यासाठी एक नमुनावजा पाहणीचा प्रयत्न केला.

ही पाहणी करताना हील पाच मुद्दे ठरविले होते त्यानी दान दिले ते-

(१) विनोदाजींचा विचार समजावून घेऊन परोसार मालवी

सोडण्याची तयारी म्हणून दात्यांची व

(२) भारतातील धार्मिक परंपरेला अनुसरून, एक सत्कार्य म्हणून दिले,

(३) सामाजिक परिस्थितीचे दडपण (Social Compulsion) पडल्यामुळे दिले

(४) लौकिक दृष्टि वाळवून दिले,

(५) कुळासंबंधीच्या किंवा भावीदारीसंबंधीच्या सूटवृद्धीने किंवा दुष्टाभ्याने दिले ?

ह तपासण्याचा निकष म्हणून—

(१) जमिनीचा किती हिस्सा दिला,

(२) कोणत्या प्रतीची जमीन दिली,

(३) वित्तवानंतर वाटप होई तो त्या जमिनीची व्यवस्था दिशवस्त घुसीने लानली का, आणि

(४) या कार्यासाठी त्या गावात पुढे मुळा सहकार्य करणाऱ्यांची वृत्ति कितपत आहे— इतरया गोष्टी ठरविल्या होत्या

जें मांडवून आले त पुढील प्रमाणे—

(१) कधीचा विचार पूर्णपणे समजून घेतला आणि त्याला अनुसरून दान दिले आहे असा दावे सैकदा १० १२ टक्के आढळतात त्यांचे मिळालेले दान सहाय्या हिश्याच किंवा त्याहून जास्त हिश्याच आहे राहिलेल्या जमिनीमधील मालकी साड्याची त्यांचा पुण तयारी आहे त्यामध्ये गरीब आणि मध्यम श्रेष्ठकन्याच प्रमाण आम्हा भरणे मोठ्या किंवा सधन जमीन-आत्मा बरातील उदाहरण अपवादार्थक आहेत याशिवाय सामाजिक, राजकीय, विधायक क्षेत्रातील कार्यकर्तेही आहेत यातील जनकाची दाने ६६, ७७ वर्षांपूर्वीची आहेत दान वित्तवानंतर त्या जमिनीची व्यवस्था वाटप होई तो एवढा स्वतःसाठी न करता ते चांगल्या कामासाठी करीत, नाहीतर गरीब भूमिहीन माणसाला पुष्ट करणाला ती देत असत वाटपाच्या वामात या दात्यांचे चापल सहकार्य प्रमले

(२) सैकदा ३८ टक्क्यांच्या आसपास असे दावे दिवले की ज्यांना दानामागील विचार पटला होता, परंतु त्याची प्रेरणा ही धार्मिक

दान परपरेची होती. या विचाराविषयी धार्मिक दृष्टिकोनातून पाहून त्याचे दान झालेले आहे. धार्मिक संस्कारामुळे, असे कार्य आपल्या हानून व्हावे, अशीच भावना त्याची या दानामधून व्यक्त झाली. अशाप्रकारचे लोक प्रामुख्याने २० एकरावरील शेतकरी, व्यापारी, आणि मध्यम वर्गातले होते. गरीब शेतकऱ्याचेहि काही प्रमाण आढळले. त्याचेकडून मिळालेले दान हे साधारणतः वाजवी हिश्याचे होते, जमिनी सर्वसाधारणपणे बऱ्यापैकी होत्या, दानानंतर त्या जमिनीची व्यवस्था दानापूर्वीप्रमाणेच ठेतली होती. त्यांनी दानातील जमिनीचा उपयोग स्वतःसाठी करून घेतलेला दिसला नाही उदा० याच्यापैकी ज्याच्या जमिनी कुळाकडे होत्या त्यांनी कुळाकडून दानानंतर खड वसूल करण्याचे बंद केले होते.

(२) गैरहजर मालक-वर्गातून मिळालेल्या दानामध्ये सामाजिक दडपणाच्या भीतीने दिलेल्या दानाची संख्या साधारणतः ३३ टक्के भरते. त्यात दानासंबंधीच्या पारंपरिक धार्मिक भावनेचाहि अतर्भाव आहे. कायद्याने जमीन जाणारच आहे, मोबदला जो मिळणार तो हि अत्यल्प, तेव्हा दान देऊन भलाई पदरी का न घ्यावी, हा दूरदृष्टीचा विचार किंवा व्यवहारज्ञान त्यात होते. त्यांनी कुळाकडून दानानंतर खड वसूल करण्याचा प्रयत्न केला नाही जेथे कुळानी नेहमीच्या प्रथेप्रमाणे आपणहून खड भरला होता, त्यामध्ये काही दाते असे निघाले की, त्यांनी वाटप होईपर्यंत दानाच्या जमिनी कुळाकडे असतानाहि जमिनीचा सारा भरला आणि जो खड जमा झाला त्यातील काही भूदान-समितिला दिला किंवा अन्य कार्याला वापरण्याचे त्यांनी दाखवून दिले.

(४) काही दात्यांनी अग्रदेने केवळ भिडेखातर किंवा तोडदेखलेपणाने दान दिले होते. अशाची संख्या ६ ते ७ टक्के दिसून आली. त्यांच्याकडे स्वतःची भरपूर जमीन असून सुद्धा त्यांनी गुठघात मोजता येईल एवढीच जमीन दानात दिली होती. तीहि चांगली होती असे नाही त्यातल्या काही जमिनी कुळाकडे किंवा मालकीसंबंधी गुतागुत असलेल्या आढळल्या. दान वाढवून किंवा बदलून देण्याची त्यांची तयारी दिसली नाही. काही दाते असे भेटले की त्यांनी दानासाठी दाखविलेली जमीन प्रत्यक्षात नव्हतीच. लोकिक दृष्टीने प्रतिष्ठेसाठीच त्यांनी दानपत्र भरले होते.

(५) कूळहक्कांने ज्याच्या जमिनी गुंतल्या होत्या, कुळाकडून कसलेच उत्पन्न किंवा खंड बऱ्याच वर्षांत ज्यांना मिळाला नव्हता, किंवा इतर काही कारणामुळे जमिनीच्या बाबतीत वाद होता, मालकीहक्का-संबंधी गुतागुत होती, अशा दात्यांनी पुढे कटकटी नकोत, परस्पर निवाळ लागावा, विरोधकाच्या पदरात जमीन पडू नये, लौकिक हि पदरात पडावा आणि प्रतिबाद्याला परस्पर शह देण्याला किंवा त्याचा काटा काढण्याला भूदान हे साधन व्हावे अशा बुद्धीने दान दिलेले होते अशाची सरया ७-८ टक्के होईल मात्र बापकी काहीच्या जमिनी चांगल्या प्रतीच्या होत्या.

या ठिकाणी कोल्हापुर जिल्ह्याच्या हातकणमळे तालुक्यातील दात्याचा जो परिचय झाला तो देण्यासारखा आहे त्यावरूनहि दात्याचे मानस कडून देण्याला चांगली मदत होईल. हे दाते लहान लहान जमिनीचे मालक आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे.

(१) आपल्या गावच्या भूमिहीन शेतकऱ्याला जमीन मिळावी हा विचार त्यांना समजलेला आणि पटलेला आहे

(२) त्या दानाची जमीन इतरांना वाटली जावी ही त्यांची इच्छा आहे.

(३) शिल्लक राहिलेल्या मालकीचा तुकडा सर्व जमीन गावसमाजाची होत असेल तर अर्पण करण्याची त्यांची तयारी आहे.

(४) जमीन चांगल्या प्रतीची आहे आणि गुतागुत नाही.

(५) परातील बायकामुलांना दानाची कल्पना आहे आणि त्याचा दानाला पाठिंबाहि आहे.

(५) वांटलेल्या जमिनीच्या ताब्याचें स्वरूप

वांटलेल्या जमिनीच्या ताब्याचे स्वरूप कशा प्रकारचे होते हे पाहण्या-सारखे आहे. म्हणजे दान दिलेल्या जमिनीवर ताबा ज्या दात्याचा होता ते स्वतः कसणारे होते की गैरहजर मालक होते कि ताबा कुळाकडे होता हे मात पाहता येते.

वाटलेल्या जमिनीच्या दातासह्येपैकी गैरहजर मालकाची (Absentee Landlords) सख्या १६३४ म्हणजे शें ५९ टक्के आहे अर्थात या जमिनी कुळाना लावलेल्या होत्या. यापैकी ४९ टक्के दात्याच्या जमिनी स्यावरील कुळानाच वाटून दिल्या, आणि १० टक्के दात्याच्या कुळानी, त्यांना भूदानाच तत्त्व समजावून दिल्यानंतर खुशीने आपला कूळहक्क भूमिहीनासाठी सोडून दिला याला काही अपवाद अर्थात् आहेत ज्या कुळानी हक्क सोडला त्याची सख्या ३३६ होती कूळहक्काखाली या जमिनी कुळ्याच्या ताब्यात होत्या त्यांना जमीन देण्याचे नाकारण्याचा हक्क होता या कुळामध्ये ज्यांना दुसरीकडे स्वतःच्या मालकीची १०-१५ एकर जमीन होती अशांनी समजूतदारपणे आपला कूळहक्क आनदानें सोडला, किंवा तडजोड घडवून, वाटपाचे आणि वयजाचे काम सुलभ केले तर २० एकराच्यावर इतरत्र मालकी असलेली जी प्रतिष्ठित कुळें त्यात होती त्यांनी या जमिनीवरचा कूळहक्क सोडण्यास फार खळखळ केली भूमिहीना-फरिता हा हक्क सोडणे नैतिक व बायदेशीर दृष्टीने सुद्धा रास्त आहे हे जाणूनहि काही कुळानी हक्क सोडण्याची तयारी दर्शविली नाही त्याबाबत बायदेशीर प्रयत्न चालू आहेत.

स्वतः कसत असलेल्या जमिनीचा हिस्सा दानात देणाऱ्यांची सख्या १३८२ म्हणजे शें. ४१ आहे. त्याच्या जमिनी अर्थात् इतर भूमिहीनांना वाटण्यात आल्या

वाटलेल्या जमिनीचा (१) स्वतः वडे सावा असलेले व (२) कुळाबडे सावा असलेले, अशी दात्याची वर्गवारी करून दान दिलेल्या जमिनीच क्षेत्र जिल्हावार दाखविणारा तक्ता परिशिष्ट नं ४ म्हणून सोंवटीं दिला आहे.

: १४ :

भूमिवितरण-चिकित्सा : २

(१) न वांटलेली जमीन

वाटप केलेल्या जमिनीसंबंधीची न ती देणाऱ्या दात्यासंबंधीची छाननी आतांपर्यंत केली आता वाटता न आलेल्या क्षेत्रांपैकी प्रत्येक प्रकारच्या क्षेत्राची छाननी करून त्यातून निघत असलेले निष्कर्ष पाहू.

तुकड्यातील क्षेत्र—

महाराष्ट्रात सरकारने निरनिराळ्या विभागातील जमिनीची स्थिति लक्षात घेऊन तुकडेबंदी-नामद्यान्वये किमान क्षेत्राची मर्यादा ठरविलेली आहे. जिरायत जमिनीची १ एकरापासून ३ एकरापर्यंत व बागाईत जमिनीची १० तुकड्यापासून १ एकरापर्यंत वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळी मर्यादा ठरवून दिली आहे तिच्या आत तुकडा पाडता येत नाही. सरकारच्या ठरलेल्या धोरणाहून लहान तुकडा पाडावमाचा नाही हे धोरण निश्चित करून तुकडेबंदी-नामद्याच्या कमाल मर्यादेपेक्षा जे लहान क्षेत्र असेल ते तुकड्यातील क्षेत्र असे मानले होते.

महाराष्ट्रात एकूण असे न वांटता येण्यासारख्या जमिनीच्या तुकड्यातील क्षेत्र २६३३ दात्यांचे १६७७ एकर २० तुठे हात म्हणजे एकूण जमिनीच्या ४ टक्के जमीन असा तुकड्याच्या स्वरूपात मिळालेली होती आणि या लहान लहान तुकड्यांच्या दात्यांची सख्या एकूण दात्यांच्या प्रमाणात पोरंडा ३३.० टक्के पडते.

तुकड्यांच्या दात्यांना ज्यावेळी आम्ही भेटत असू त्यावेळी प्रथम नायकाच्या दफ्तरीत वाटप करता येईल एवढा तुकडा सोळा करून घ्या, याची मागणी करीत येणू, आणि नाशिक, सोलापूर, पुणे, धुळे, जळगाव, ठाणे, आणि कोल्हापूर या जिल्ह्यातून बाहेर दात्यांनी आपले लहान क्षेत्र वाडवून दिले. म्हणजे, उधिस जमीन दान दिली हे सर्व दान जवळ-जवळ ३००

एकरांच्यावर भरते. काहीना असे हे क्षेत्र त्याच्या इच्छेप्रमाणे कोणाहि भूमिहीनाला देण्याचे आम्ही मान्य केलें, अट एवढीच की आमच्या व्याख्ये-प्रमाणे तो असावा.

काही ठिकाणी दात्यांना जमीन वाढवून देणे शक्य नव्हते तेथें आणि मिळालेले लहान-लहान तुकडे सलग आहेत असे लक्षात आले किंवा दात्यांनी सलग करून देण्याची तयारी दाखविली तेव्हा तसे सलग तुकडे एकत्र करून हे मोठे बनविलेले तुकडे वाटण्यात आले असे क्षेत्र ४०० ते ५०० एकरांच्या आसपास भरते येणेप्रमाणे तुकड्याबाबतच्या प्रयत्नातून जें अधिक दान झाले, ते सर्व वाटपक्षेत्रांमध्ये (पूर्वीच्या) घरलेले आहे.

जी जमीन वाटण्यासारखी नव्हती तिच्या निकालावद्दली सविस्तर माहिती आणि आकडे पुढें दिले आहेत :

तुकड्यांतील एकूण क्षेत्र १६७७-२० एकर,		दाते २६३३
क्र. निव्हाचे नाव	दाते सख्या	दिलेले क्षेत्र ए. गु.
१ पुणे	१४१	६२-२०
२ अहमदनगर	१९	५७-०७
३ सोलापूर	१२६	१०५-०७
४ सातारा	६५८	१८४-१३
५ सांगली	१०	९-२९
६ कोल्हापूर	३०२	१६४-३२।।
७ रत्नागिरी	१७४	९४-२१
८ कुलाबा	२७४	७१-३०
९ ठाणे	२२	३०-००
१० नाशिक	१७६	१३४-१०
११ धुळे	४२०	२६४-३९।।
१२ जळगांव	३११	५००-११
	<hr/>	<hr/>
	२६३३	१६७७-२०

दात्यानी मोठा तुकडा करून देण्याचे नावारलें आणि लागून दुसरे तुकडे किंवा दानातील दुसरी मोठी जमीन नाही असे दिसले तेव्हा या जमिनी-धोजारी एखाद्या लहान जमीनवाला आहे असे जाणवल्यास त्याला दात्याच्या हक्काने ही तुकड्यातील जमीन देण्याचा निर्णय सोलापूर, सातारा व कोल्हापूर या ३ जिल्ह्यांमध्ये घेतला या जिल्ह्यात २६ दात्यांची १२ एकर २८ गुठे जमीन अशा स्वरूपात निकालात निघाली ही जमीन शेतीच्या दृष्टीने उपयोगी होती

दानात मिळालेल्या तुकड्याच्या धोजारी अल्प जमीनवाला नाही आणि दात्याची तर आपली जमीन वाटली जावी अशी इच्छा आहे आणि जमीन वाटवून देणेंहि शक्य नाही आणि जमीन उपयगाची आहे अशी स्थिति होती तेथें आम्ही दात्याला असे सांगत असू की तुम्हीच योग्य भूमिहीनाची निवड करून त्याला ही जमीन भूदानाच्या धर्तीप्रमाणे कतायला या अशा जमिनीवर तुकडेवडी कायद्यामुळे नाव दात्याचेच ठेवावे लागत असे अशा प्रकारचे दाते ८ निघाले आणि त्यांची जमीन ६ एकर १४ गुठे होती मध्यम गिथीतील या दात्यांची ही जमीन सरासरी एक कपया साऱ्याची होती आपल्या इच्छेप्रमाणे भूमिहीनाला त्याने जमीन दिलेली असल्यामुळे कशा या तुकड्यातील मशागतीस दात्याची पूर्ण मदत मिळवे असे नंतर दिसून आलें

ज्यांना स्वतःच्या मालकीची जमीन एक दीड एकराच्या आतबाहेर आहे अशा ११२५ दात्यांनी ३८३-१६ एकर क्षेत्र दानामध्ये दिलेले आहे असे जाबळून आले भूदानाचा विचार समजला आणि आपली गरिबी जायची असेल तर आपणहि आपल्या जमिनीवरील छोटी मालकी सोटली पाहिजे हा विचार, ही दाने देताना माणकी काही दात्यांच्या मनात होता दिलेल्या दानाचे वाटप व्हावे, आपल्याहून गरीब माणसाला त्या जमिनीची मदत होईल, अशी कारण्याची म्हणा, सहानुभूतीची म्हणा, भावना दुसऱ्या बाही दात्यांच्या दानामार्गे होती असे अनुभवता आले यातील बाही नमुनेदार प्रसंग इतरत्र भूदान दिले जावे या अल्प जमिनीच्या मालकानी अशी रुढाव लहान तुकड्यांत दिलेले क्षेत्र उत्तम प्रतीच्या जमिनीचे होतें.

कोल्हापूर जिल्ह्यातल्या हातवणगळे आणि सिरोळ या दोन तालुक्यातील गरीब दात्याच्या दानाचा उदाहरण म्हणून निर्देश करता येईल. तसेच मुलावा जिल्ह्यातील महाड आणि माणगाव तालुक्यात या लहान शेत-मन्यानी भातपिकी जमिनी दिलेल्या असल्याचा निर्देश करता येईल. अशा वृत्तीच्या दात्याच्याबाबत त्याच्या जमिनी इतरांना वाटून देणे शक्य असले तरी तसे करणे वित्तपत न्यायाचे होईल आणि न वेळे तर दात्यांना वित्तपत अन्यायाचे होईल याचा विचार करावा लागत असे. अशा परिस्थितीत वाटपासाठी जमलेल्या लोकांकडूनहि अशा जमिनी न वाटण्याचा आग्रह राही गरीबांच्याबद्दल साऱ्याची सहानुभूति प्रकट होई अशा ठिकाणी आम्ही जाहीर घर्चा करून निर्णय घेत असू. ही दानातील जमीन विनोबाजीची-भूदानयज्ञाची म्हणजे पर्यायाने गावसमाजाची झालेली आहे, म्हणून यापुढे या जमिनीवर दात्याचा मालकीहक्क राहणार नाही, परंतु त्याला निर्वाहाचे दुसरे साधन नसल्यामुळे ही जमीन त्याच्याबद्दल वसण्यासाठी आणि विकेल ते स्थाने घ्यावे यासाठी देण्यात येत आहे, अशा निर्णयाने गावकऱ्यांना व खुद्द दात्याला समाधान वाटत असे

ज्या तालुक्यामधून तुकडेजोडीचे काम सरकारने सुरू केलेले आहे अशा तालुक्यातील तुकड्यातील दानपत्रे नोदीसाठी सरकारकडे पाठविण्यात आली या नोदीमुळे तुकडे-जोड करताना भूदानाच्या तुकड्याला सरकारने अग्रहक्क दिला आहे तो मिळावा म्हणून तशी व्यवस्था करण्यात आली. ती दानपत्रे ७४८ असून त्यातील जमीन ७५४ एकर ३१ गुठे आहे नजीकच्या काळात तुकडेजोड झाल्यावर हे वाटपाचे काम होईल जिल्हावार त्याचे आवडे असे —

क्रमांक	जिल्हा	दाते	क्षेत्र
१.	पुणे	९७	३२-२६
२.	रत्नागिरी	६४	३४-२८
३.	धुळे	२७४	१९५-२७
४.	जळगाव	३११	५००-११
५.	अहमदनगर	२	१-१९
		७४८	७५४-३१

तुकड्यातील काही जमिनी शेतीच्या दृष्टीने निरुपयोगी होत्या. अशा तुकड्यातील जमिनीबाबत घेतलेले निर्णय पुढे 'खराब क्षेत्र' या सदरात दिले आहेत.

२०६ दात्याचे १७८ एकर ३१ गुठ्याचे (तुकड्यातील) क्षेत्र कसल्याच उपयोगात येण्यासारखे नव्हते म्हणून ते ज्याचे त्याना परत देण्याचा निर्णय घेतला. परंतु या दात्याना दान परत घेणे हे प्रशस्त वाटले नाही. दिलेल्या जमिनीऐवजी दुसरा अधिक चांगल्या जमिनीचा तुकडा बदलून देणे त्याना राग्य नव्हते, पण भूदानात काही तरी द्यावे अशी त्याना मनापासून इच्छा होती म्हणून प्रथम दिलेल्या निकामी तुकड्या-ऐवजी संपत्तिदान म्हणून त्यानी अल्पशी रक्कम दरवर्षी देत राहण्याचा संकल्प केला त्यापैकी निम्म्या दात्यानी त्या वर्षाची रक्कम भूदान-समितीला रोख आणून दिली.

तुकड्यातील जमिनीची विव्हेवाट लावताना १७९ एकर २८३ गुठे जमीन देणारे ३३८ दाते असे होते की त्यानी मनात आणले असते तर त्याना अधिक दान देऊन हे तुकडे कसण्याला योग्य एवढे करून देता आले असते. त्याची आर्थिक स्थिति तितकी संपन्न होती पण त्याना याबद्दल मूढीच आस्था दिसली नाही एकदा औपचारिक रीतीने जे अल्पस्वल्प दान दिले त्यात भर घालण्यास ते तयार नव्हते भूदानाचा एकूण विचार त्याना पटलेला नसावा असे त्याच्या वृत्तीवरून दिसून आले. तेव्हा असे तुकडे नाइलाजाने आम्ही दात्याना परत करून टाकले

पूर्वतयारी करताना काही मालक भेटू शकले नाहीत. काही गावाना जाताच आले नाही या वा अशा कारणांमुळे १४२ दात्यांच्या ११४ एकर ३७३ गुठे तुकड्यातील क्षेत्राची विव्हेवाट लावण्याचे काम अजून उरले आहे.

तुकड्यात मिळालेल्या जमिनीसंबंधी एकूण जो निकाल निरनिराळ्या प्रकारे लागला त्याचा जिस्त्यावार तपशील परिशिष्ट ...

(२) कसणुकीस अयोग्य-खराब क्षेत्र

खराब जमिनीबाबत शक्य तो दात्यांना त्या परत न करता स्थानिक सार्वजनिक कामावरिता त्याचा उपयोग व्हावा अशी भूमिका घेऊन, अशा जमिनीच्या निवालास काम करण्यापूर्वी त्या जमिनीच्या दात्यांना भेटून त्यांनी खराब जमिनीऐवजी सोयीच्या दप्तीन उपयोगाची अशी जमीन बदलून घ्यावी आणि दानाच्या हेतूची पूर्तता करावा असे आम्ही समजावून देत असू. पार थोड्या ठिकाणी दात्यांनी हे मानले हे सर्व अपवादोदात्मक काम शान्ते

खराब जमिनीपैकी (१) ५७ दात्यांची १७४८ एकर २१ गुठे जमीन त्या ठिकाणच्या ग्रामपंचायतींना व अन्य सार्वजनिक संस्थांना गावच्या कामासाठी देण्यात आली

(२) काही ठिकाणी हरिजनाना घरासाठी जागा नव्हती खराब जमिनीपैकी जेथे त्यांना उपयोग होईल अशी जमीन होती ती त्यांना देण्यात आली हे क्षेत्र १६ दात्यांचे ५४ एकर २ गुठे भरले

(३) ठाण रत्नागिरी आणि सोलापूर या जिल्ह्यात काही खराब जमिनीचा उपयोग शाळा मंदिरासाठी होणे शक्य होतं, म्हणून दात्यांच्या आणि गावकऱ्यांच्या इच्छेने ७ दात्यांची ४३ एकर १० गुठे जमीन त्याकरिता दिली गेली

(४) २८ दाते असे होते की ज्यांची ७५ एकर १९ गुठे जमीन कोणत्याही कामी उपयोगी आणणे शक्य नव्हतं म्हणून दात्यांना परत करण्याचा निषेध घेण्यात आला परंतु या दात्यांना हे दान परत घेणे किंवा दुसरे चांगल्या जमिनीचे दान करणे शक्य नसल्यामुळे त्यांनी या जमिनी-दाखल संपत्तिदान म्हणून दरसाल देण्याचं ठरविले

(५) १३३ दाते असे निघाले की, त्यांच्या जमिनीचा कोणताच उपयोग नव्हता, आणि परत केल्यानंतर त्यांनी त्याबद्दल काहीच म्हटले नाही या परत वेलेल्या दात्यांचे क्षेत्र ४१३ एकर ७ गुठे आहे या दात्यांच्या जमिनी काही लहान लहान तुकड्यांमध्ये होत्या आणि थोड्याच्या मोठ्या होत्या

(६) ज्या ठिकाणी खराब जमिनीसंबंधी सरकारमार्फत मोबदला मिळण्याची शक्यता आहे, त्या ठिकाणी या खराब जमिनीची दानपत्रे सरकारकडे नोंदीसाठी पाठविण्यात आली आणि नोंदीची व्यवस्था झाली. ही दानपत्रे २१ दात्यांची होती आणि त्यांचे क्षेत्र १०५२ एकर ३ गुठे आहे. यापैकी २० दात्यांची ९५५ एकर जमीन ही रत्नागिरी जिल्ह्यात डोंगराळ अशी मिळालेली आहे. सरकारमार्फत जंगलवाढीसाठी एकरी ३० रुपये मोबदला देऊन जमिनी ताब्यात घ्यायच्या आणि जंगल वाढविण्याचे काम करायचे अशी योजना बनली आहे आणि त्याप्रमाणे त्यांनी काम सुरू केले आहे. या दानातील जमिनीचा त्या योजनेमध्ये समावेश होऊ शकतो. याप्रमाणे मोबदला घेऊन त्या रकमेचा उपयोग भूमिहीनांच्या जिल्ह्यामध्ये एका दात्याने दिलेली ९७ एकर जमीन ही घरणाच्या पाण्या-खाली जात असल्यामुळे आणि घरणाच्या पाण्याखाली जाणाऱ्या जमिनी-बाबत सरकार मोबदला देत असल्यामुळे दानपत्राच्या नोंदीची व्यवस्था बरीलप्रमाणे केली आहे. या जमिनीचा दुसरा कोणताहि योग्य उपयोग नसल्याचे दिसले.

(७) काही जमिनी शहरालगत होत्या. त्यांच्या उपयोग शेतीव्यतिरिक्त इतर काही खास कामासाठी होण्याची शक्यता असल्यामुळे त्या जमिनीच्या किमती वाढल्या असल्याचे दिसून आले. त्या जमिनीचा मोबदला मिळण्याच्या दृष्टीने व्यवस्था करण्याचा प्रयत्न झाला.

कोणत्याहि जमिनीचा उपयोग काहीना काही असतोच. रत्नागिरी जिल्ह्यात मालवण, वेगुर्ला, सावतवाडी इ. तालुक्यातून अगदी कातळाच्या जमिनी मिळाल्या आहेत. आज त्या जमिनीत शेतीखेरीज आवे, काजू इ. झाडांची लागवड करून उत्पन्न काढण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. परंतु याहि पेक्षा जास्त उपयोगी म्हणजे त्यातून खनिज द्रव्ये निघण्याचा संभव निर्माण झाला आहे. त्यामुळे शेतीपेक्षाहि जास्त उत्पन्न देणारी ही जमीन ठरण्याचा संभव आहे. अशा जमिनी बुंदान-समितीच्या नावाने करण्यात आल्या आहेत. पुढे या जमिनीचा मोबदला मिळू शकेल आणि त्या योगे

जगांना वगैरे जमिनी मिळाल्या त्यांना सापडने पुरविले, उद्योग बाढणे इत्यादि मदत देता येईल

(८) कुलाबा, ठाणे आणि रत्नागिरी या जिल्ह्यामधून काही तार जमिनी मिळाल्या होत्या. गारलंड बोर्डातर्फे ठाणे जिल्ह्यातील ७५० एकरांच्या जमिनीची दुसरी होऊन त्या जमिनी घाटतां आल्या. रत्नागिरी जिल्ह्यातील जमिनीचे दानपत्र आल्यावर त्या कसल्याच उपयोगाच्या नाहीत म्हणून परत वरण्यांत आल्या कुलाबा जिल्ह्यात पेण तालुक्यातील २ दात्यानीं ८७ एकर तार जमीन दिली होती. गारलंड बोर्डाच्या नियमाप्रमाणे गावांतील भूमिहीनांची आणि गावकऱ्यांची आर्थिक दृष्टीने तयारी नसल्यामुळे उत्तम भातपिकाची जमीन असूनहि ती परत वरण्यांत आली.

(९) काही स्थानिक परिस्थितीमुळे आणि जमिनीचा योग्य निर्णय व्हावा एतदघासाठी १०१ एकर २७ गुठ्याचे निर्णय घेण्याचे काम दिल्ली राहिले आहे. या जमिनी ३० दात्यांच्या आहेत.

एकूण खराब क्षेत्र :- ४८३५ एकर २ गुठे, दाते ४८०.

खराब जमिनीचे स्वरूप जिल्ह्यावार खालीलप्रमाणे :-

क्र.	जिल्ह्याचे नांव	दात्यांची संख्या	दातांतील क्षेत्र ए. गु
१	पुणे	३३	६५-०४
२	अहमदनगर	१९	३२-१६
३	सोलापूर	२९	१२४-१०
४	सातारा	३८	२३८-२१
५	सांगली	१६	५०-००
६	कोल्हापूर	१६	२६-२३
७	रत्नागिरी	८०	१२६७-००
८	कुलाबा	७	१०२-३५
९	ठाणे	१६८	१४११-२१
१०	नाशिक	६०	३०३-२५
११	धुळे	४४	१२१३-२३
१२	जळगाव	—	—
		४८०	४८३५-२८

(सराव जमिनीच्या निकालाचे जें काम झाले, त्याचें जिल्हावार एकत्र सकलन पुढें परिशिष्ट नं ६ वर पहावे)

(३) मिराशी हक्काचे क्षेत्र

तीन जिल्ह्यांतून मिराशी हक्काच्या जमिनी मिळालेल्या होत्या या मिराशी हक्काच्या जमिनीवरील मिराशी कुळें हीच जवळजवळ या जमिनींचे कायदेशीर मालक असतात फक्त या कुळाना मिराशीवतन नष्ट होण्यापूर्वी मिरासदाराना खंड द्यावा लागत असे ही वतने कायद्याने नष्ट करण्यास आली आहेत त्यामुळें भूदान समितीला या जमिनीवद्दल फक्त मिराशी मोबदला घेण्याचा हक्क प्राप्त झालेला आहे, जो कायद्याने दात्याला मिळालेला होता अशा जमिनीबाबत मालकी नसल्यामुळें वाटपाचा प्रश्नच निर्माण होत नाही अशा जमिनीच्या निकालाचे काम करताना ह्या जमिनी ज्या कुळाकडे आहेत त्यापैकी सधन कुळाकडून मोबदला घेणे आणि जो हक्क भूदान समितीकडे आला आहे तो गरीब कुळाला देऊन टाकणे (मोबदला न घेणे) इतकेच काम करावे लागले ज्या कुळाकडून मोबदला घेणे वाजवी होते तशी दानपत्रें नोंदीसाठी महसूल-अधिकाऱ्याकडे पाठविण्यात आली हा मोबदला साऱ्याच्या सहाय्य रकमेइतका असतो आणि जर कुळें वतन नष्ट होण्याअपेक्षे दात्याला खंड भरत असल्याचे सिद्ध होत असेल तर साऱ्याच्या ३० पट रक्कम मिळू शकते

मिराशी हक्काचे जिल्हावार दाते आणि क्षेत्र -

	जिल्हा	दाते	क्षेत्र	
१	सातारा	२६	४७१-१३	एकर
२	सांगली	३	७३-१७	"
३	पुळें	७	२५५-१६	"
		<hr/>	<hr/>	
		३६	८०० ०६	

हे मिराशी हक्काचे क्षेत्र एकूण जमिनीच्या २ ० टक्के पडतें आणि या जमिनीपैकी २०० एकराचा मोबदला भूदान समितीला मिळेल या जमिनीचा सारा ३०२ रुपये आहे या जमिनी चांगल्या प्रतीच्या आहेत.

जगांना वमी जमिनी मिळाल्या त्यांना सापत्ने पुरविणे, उद्योग धाडणे इत्यादि मदन देता येईल

(८) कुलाबा, ठाणे आणि रत्नागिरी या जिल्ह्यामधून काही खार जमिनी मिळाल्या होत्या. सारलंड बोर्डातर्फे ठाणे जिल्ह्यातील ७५० एकरांच्या जमिनीची दुरुस्ती होऊन त्या जमिनी वाटता आल्या. रत्नागिरी जिल्ह्यातील जमिनीचे दानपत्र आल्यावर त्या कसल्याच उपयोगाच्या नाहीत म्हणून परत करण्यात आल्या कुलाबा जिल्ह्यात पेण तालुक्यातील २ दार्यानीं ८७ एकर सार जमीन दिली होती. सारलंड बोर्डाच्या नियमाप्रमाणे गावातील भूमिहीनांची आणि गावकऱ्यांची आर्थिक दृष्टीने तयारी नसल्यामुळे उत्तम भातपिवाची जमीन अगूनहि ती परत करण्यात आली.

(९) काही स्थानिक परिस्थितीमुळे आणि जमिनीचा योग्य निर्णय व्हावा एतडघासाठी १०१ एकर २७ गुठघाचे निर्णय घेण्याचे काम शिल्लक राहिले आहे या जमिनी ३० दार्याच्या आहेत.

एकूण खराब क्षेत्र :- ४८३५ एकर २ गुठे, दाते ४८०.

खराब जमिनीचे स्वरूप जिल्ह्यावार खालीलप्रमाणे :-

क्र.	जिल्ह्याचे नांव	दार्यांची संख्या	दानातील क्षेत्र ए. गु.
१	पुणे	३३	६५-०४
२	अहमदनगर	१९	३२-१६
३	सोलापूर	२९	१२४-१०
४	सातारा	३८	२३८-२१
५	सांगली	१६	५०-००
६	कोल्हापूर	१६	२६-२३
७	रत्नागिरी	८०	१२६७-००
८	कुलाबा	७	१०२-३५
९	ठाणे	१६८	१४११-२१
१०	नामिक	६०	३०३-२५
११	धुळे	४४	१२१३-२३
१२	जळगाव	—	—
			४८३५-२८

जमिनी सरकारी असल्यामुळे त्याचे वाटप भूदान समितीमार्फत न करता हक्क-दात्याची नावे फक्त सरकारकडे पाठविण्यात आली आणि या दात्यांची अमुक जमिनीच्या हक्क-वाटपाला समति आहे, यामुळे वाटप-काम सोपे होईल असे सरकारला कळविण्यात आले सदर जमिनीपैकी १५७० एकर जमीन 'एकसाली' या सदरात दाखविली आहे बाकीची वाटप-आकड्यात समाविष्ट आहे एकूण जमिनीच्या ४० टक्के क्षेत्र एकसाली होते हे दाते ४० टक्के होते

(५) चौकशोकरिता पाठविलेली दानपत्रे--

मालकीच्या आणि कूळहक्काच्या सवधात जेथे कायदेशीर निर्णयाची आवश्यकता निर्माण झाली तेथे ती दानपत्रे निर्णय लागेपर्यंत तशीच सहकूब (Pending) ठेवली आहेत हे क्षेत्र ५२ दात्याकडून मिळालेले १०४९ एकर १२ बुड्याचे आहे यापैकी धुळे जिल्ह्यातील ८१० एकराचे आहे यामध्ये ५०१ एकर जमीन श्री ज. दी. राजळ दोहाईचे याची आहे. त्याच्या जमिनीच्या मालकीसवधी निर्णय सरकारकडून मिळावयाचा आहे. जर ती जमीन मिराशी हक्काची नाही असे शाबोत झाले तर ती सर्व जमीन वाटली जाऊ शकेल या जिल्ह्यातील राहिलेले ३०० एकराचे क्षेत्र तुकडेबंदी तुकडेजोड कायद्याच्या नावाखाली वाटता येणार नाही असे सरकारी अधिकाऱ्यांनी सांगितल्यामुळे वाटपाचे काम होऊ शकले नाही इतरत्र कोठे कसली अडचण आली नाही कायदेशीरपणे वाटता येईल अशी व्यवस्था होत आहे

जळगाव, नाशिक, नगर, सांगली या जिल्ह्यात २८ दात्यांच्या २३९ एकरांच्या जमिनी कूळहक्कामुळे सधन कुळाकडे आहेत आणि तो कुळ त्या राडापत्रा उपार नाहीत या जमिनी सधन कुळाना देणे योग्य होणार नाही आणि कूळकायद्याच्या (८८-अ) कलमाप्रमाणे भूदानाच्या जमिनीना हा कायदा लागू वला गेलेला नाही हा सरकारने एक प्रकारे गरीबाना पैऊ केलेला हक्क आहे तोहि सधन कुळे त्यांना मिळू देत नसतील तर आपण त्याबाबत त्यांना मदत केली पाहिजे असा विचार करून त्याबाबत कायदेशीर इलाज म्हणून ती दानपत्रे महाराष्ट्र भूदान-समितीच्या नावावर

(४) एकसाली हक्काचें क्षेत्र

सरकारने काही जिल्ह्यात-विशेषतः आदिवासी लोकाना-बऱ्याच वर्षांपासून सरकारी जमिनी एकसाली म्हणजे ११ महि-याच्या मुदतीने व तुकडे न पाडण्याच्या शर्तीवर दिल्या आहेत. घुळे जिल्ह्यात याचें प्रमाण जास्त आहे. ज्यावेळी या जमिनी दिल्या गेल्या, त्यावेळी क्षेत्राचें निश्चित प्रमाण नसल्यामुळे काहीना मोठ्या प्रमाणावर जमिनी मिळाल्या होत्या त्यातला काही भाग ते स्वतः कशीत, काही पड टाकीत, काही गुजर वगैरेना लागवडीला देत. या भागात प्रचार करताना 'वाटून घ्या, वाटून खा' हा विचार प्रामुख्याने त्यांना समजावून दिला जाई हा विचार मनाला पटल्यावर आपल्याला मिळालेला हक्क आपल्या गरीब भाऊबदाना वाटून द्यावा ही भावना त्यांच्यात निर्माण होई. सामुदायिक जीवनाची सवय असल्यामुळे व जमीन देण्याघेण्याची प्रथा त्यांच्यात पूर्वीपासूनच असल्यामुळे त्यांना ते अवघड वाटत नसे शिवाय ही जमीन त्यांच्या स्वतःच्या मालकीची नव्हती, फक्त कसण्याचा हक्क त्यांना मिळालेला होता, त्यामुळे या कसणुकीच्या हक्काच्या दानाला त्यांची तयारी होत असे. त्याची अशी दानपत्रे नोंदविण्यात आली आहेत. हे क्षेत्र २४५८ एकर १३ गुठे आहे. व ते ३९४ दात्याचे आहे त्यात प्रामुख्याने आदिवासीच आहेत.

या जमिनीचें वाटप करताना कलेक्टर-मामलेदार याची परवानगी लागते तिचें हस्तांतर करण्याचा हक्क ज्यांना जमोन मिळालेली आहे त्यांना नसतो. भूदानामध्ये वाटप करताना ज्यांना जमिनी नाहीत अशा योग्य गरजू लोकाना जमीन मिळते. याची कल्पना सरकारला असल्यामुळे त्यांनी या वाटपाला समति दिली आणि मदतहि केली. ८८७ एकराचें वाटप झाल्यावर सरकारने सर्वत्र एकसाली जमिनीचे फेर वाटप करण्याची घोषणा केली आणि त्याची कामाला मुद्रवात झाली. सरकारने फेर वाटप करताना ज्यांना जमीन नाही अशा आदिवासींना कट्ट्यामागे १६ एकरांपेक्षा जास्त जमीन ठेवाय्याची नाही आणि नव्या भूमिहीनाला १६ एकरांपेक्षा जास्त द्याय्याची नाही असा ठराव केला. आणि भूमिहीनांमध्ये वाटप करताना चिठ्ठा टाकून निषेध करण्याची वदति अरलविली. मूळच्या या

प्रयत्न केना त्यातून ही घोष्ट अधिक लक्षांत आली. काही थोडे दाते असे दिसले की त्यांनी परिस्थितिविव्हा होऊन जमिनीची विक्री केली. याशिवाय काही दाते असे निघाले की त्यांचा कुळकामध्यावये जमिनीची विक्री करावी लागली. फक्त दोन दात्यांनी जमीनविक्री केली ही घोष्ट आपण बरोबर केली नाही हे लक्षांत घेऊन त्याऐवजी दुसरी जमीन दिली.

(७) जमिनीवर मालकीच नाही असे क्षेत्र—

दात्यांनी आपल्या मालकीच्या नसलेल्या ज्या जमिनी वळत या व वळत दानात दिल्या त्याचे साधारणतः ४ प्रकार आढळले :-

१. जहागिरी, खोती, इनामी याखालील क्षेत्र.
२. धारसाहचकानें दान दिले परंतु बारसच मार्यावित झाला.
३. कापदेशीर दृष्टीने मालकीची असत घुतापुत आढळली आणि त्यातून मालकी सिद्ध झाली नाही.
४. दानपत्रात नमूद केलेली जमीन दात्याच्या नावावर नाही.

(१) विशेषतः नाशिक जिल्ह्यात ज्या जहागिरदारांकडून जमिनी मिळाल्या होत्या त्या जमिनी सरकारने सरकारजमा केलेल्या जादळून आल्या. दान देतेवेळी या जमिनीपेढ सरकारकडे ६ पट रक्कम 'मजराणा' घेऊन भरली गेली असली तर या जमिनी जहागिरदाराकडे राहिल्या असल्या. परंतु त्यांनी तसा रकमा भरलेल्या नव्हत्या दात्यांनी ही ६ पट रक्कम आपण भरू शकणार नाही असे दान देणाराना सांगितले होते. दान देणारानी सरकारकडून असा जमिनीबाबत घोष होी व्यवस्था करून घेऊ असे आश्वासन दिले होते परंतु त्याप्रमाणे पुढे काही व्यवस्था झाली नाही. त्यामुळे वाटपाच्या वेळी या जमिनीसंबंधी काहीच करता आले नाही या सरकारजमा झालेल्या जमिनी आदिवासी कुळाच्याकडे आहेत आणि कुळकामध्यावये बोडपाच वर्षात कुळाच्या पूर्ण मालकीच्या होऊन जातील.

रत्नागिरी, कुळावा या जिल्ह्यातूनहि १०-१२ लोकांकडून खोतीच्या जमिनी मिळालेल्या होत्या. सरकारने ही खोतीपद्धत कायदाने केव्हाच बदल केली आहे आणि इतर २-३ जिल्ह्यातून ज्या इनाम जमिनी मिळाल्या होत्या त्यावरहि त्याची मालकी नसल्याचे दिसून आले. अशा प्रकारे जहागिरी,

सरकारांत नोंद करून घेण्याचे काम चालू केले आहे आणि सरकारच्या मदतीने या जमिनी वाटण्याचे काम होईल.

या कारणामुळे, ज्याचे वाटप होणे शक्य आहे अशा जमिनी कायदेशीर चौकशीसाठी वाटावयाच्या राहिलेल्या आहेत.

(६) विक्री झालेलं क्षेत्र—

महाराष्ट्रात मिळालेल्या जमिनीपैकी १% जमीन ही दान केल्यानंतर दात्याने विकून टाकलेली आढळली. जिल्हादार असे दाते आणि त्यांचे क्षेत्र माहितीसाठी खाली दिले आहे.

विक्री झालेले एकूण क्षेत्र—४०३ एकर २० गुठे. या जमिनीचे एकूण दाते—८४

क्रमांक	जिल्ह्याचें नाव	विक्री केली त्या दात्याची संख्या	दानांतील क्षेत्र एकर-गुठे
१	पुणे	८	५-१२
२	अहमद नगर	११	१३५-२८
३	सोलापूर	६	३२-०३
४	सातारा	९	५३-००
५	सांगली	३	९-०८
६	कोल्हापूर	—	— —
७	रत्नागिरी	१	१०-०
८	कुलाबा	—	— —
९	ठाणे	—	— —
१०	नाशिक	५	२८-२३
११	धुळे	१३	२७-२०
१२	जळगाव	२८	१०२-०६
		<u>८४</u>	<u>४०३-२०</u>

या विक्री करणाऱ्या दात्यांपैकीं काही दाते असे आढळले की त्यांनीं जाणून घुजून जमिनीची विक्री करून टाकली. अशा दात्यांना भेटण्याचा

प्रयत्न केला त्यातून ही गोष्ट अधिक लक्षात आली. काही मोठे दाते असे दिसले की त्यांनी परिस्थितिविषय होऊन जमिनीची विक्री केली. आणि काहीं दाते असे निघाले की त्यांना कूळकायधान्ये जमिनीची विक्री करावी लागली. फक्त दोन दात्यांनी जमीनविक्री केली ही गोष्ट आपण बरोबर केली नाही हे लक्षात घेऊन त्याऐवजी दुसरी जमीन दिली.

(७) जमिनीवर मालकीच नाही असे क्षेत्र—

दात्यांनी आपल्या मालकीच्या गयलेल्या ज्या जमिनी नळत या न नळत दानात दिल्या त्याचे तापारणत ४ प्रकार आढळले :—

१. जहागिरी, खोती, इनामी यांतील क्षेत्र.
२. बारासाहबकाने दान दिले परंतु बारासब नावावित झाला
३. कायदेशीर दृष्टीने मालकीची अत्यंत गुंतागुंत आढळली आणि त्यातून मालकी सिद्ध झाली नाही
४. दानपत्रात नमूद केलेली जमीन दात्याच्या नांवावर नाही

(१) विशेषतः नाशिक जिल्ह्यात ज्या जहागिरदाराकडून जमिनी मिळाल्या होत्या त्या जमिनी सरकारने सरकारजमा केलेल्या आढळून आल्या. दान देतेवेळी या जमिनीवद्दल सरकारकडे ६ पट रक्कम 'नमराणा' म्हणून भरली गेली असती तर या जमिनी जहागिरदाराकडे राहिल्या असल्या परंतु त्यांनी तशा रकमा भरलेल्या नव्हत्या दात्यांनी ही ६ पट रक्कम आपण भरू शकणार नाही असे दान घेणाराना सांगितले होते. दान घेणारानी सरकारकडून अशा जमिनीबाबत योग्य ती व्यवस्था करून घेऊ असे आश्वासन दिले होते परंतु त्याप्रमाणे पुढे काही व्यवस्था झाली नाही. त्यामुळे वाटपाच्या वेळी या जमिनीसंबंधी काहीच करता आले नाही या सरकारजमा झालेल्या जमिनी आदिवासी कुळाच्याकडे आहेत आणि कूळकायधान्ये खोड्याच वर्षात कुळाच्या पूर्ण मालकीच्या होऊन जातील.

रत्नागिरी, कुसाबा या जिल्ह्यातूनही १०-१२ लोकांमधून खोतीच्या जमिनी मिळालेल्या होत्या सरकारने ही खोतीपद्धत कायद्याने वेगळाच बंद केली आहे आणि इतर २-३ जिल्ह्यातून ज्या इनाम जमिनी मिळाल्या होत्या त्यादरमिह त्याची मालकी नसल्याचे दिसून आले. अशा प्रकारे जहागिरी,

सोती आणि दामाजी जमिनीचे क्षेत्र जवळ जवळ १०० एकराचे होते आणि त्या ३३ दात्याकडून मिळाल्या होत्या

(२) दान देतेवेळी आपल्याच वारसा हक्काने दान देता येत असे सांगून बाही दात्यानी दानपत्र भरून दिले पण पुढे त्याचा जमिनीवर अधिकार आहे हे सिद्ध न झाल्यामुळे तो दान पुढे रद्द करावी लागली ४ लाखांनी वारसाहक्काने दान देण्याचा आपल्याच अधिकार आहे असे जरी म्हटले होत तरी कोर्टातून कायद्याने ते सिद्ध होऊ शकले नाही म्हणून त्याची मालकी नाही हे स्पष्ट झाले या ४ लाखांची जवळ जवळ २०० एकर जमीन होती

(३) बाही दात्यानी बर्जापोटी अल्प किमतीत सरेदी केलेल्या जमिनी बज-निवारण इ कायद्यामुळे मूळ मालकांचा परत दिल्या होत्या तरी भूदानामध्ये अशा जमिनीचे दानपत्र करून दिलेले आढळले आणि काही दात्यांची जमीन अशी होती की ती जमीन त्यांची आहे हे सिद्ध करण्यासाठी कोर्टात गेल्याशिवाय गत्यंतर नव्हत अशा स्थितीतल्या जमिनी दानामध्ये दिलेल्या आढळल्या मात्राच्या दृष्टीने अतिशय गुतागुत असल्यामुळे दात्यांना अशा प्रकारची जमीन बदलून दुसरी जमीन देण्यास बघी मागणी केली परंतु देण शक्य असताहि त्यानी तटाळले त्या सदरात जवळ जवळ ५२ दात्यांची ४०० एकर जमीन येते

(४) काही दाते असे निघाले की त्यानी दानपत्रात नमूद केलेली जमीन प्रत्यक्षात त्या ठिकाणी नाही असे दिसले आणि काही दाते असे दिसून आले की त्यानी दुसऱ्याच्याच नावावरची जमीन दिली या जमिनीशी त्याचा कधीहि संबंध नव्हता जवळपास त्याच्या स्वतःच्याहि जमिनी नव्हत्या

अशा प्रकारच्या जमिनी २५० एकर ३१ दात्यांच्याकडून मिळालेल्या दानपत्रात नमूद झालेल्या होत्या अशा दात्यांच्या बाबत जाहीर रीत्या सहानिशाहि झाली त्यापकी काही दाते सधन होते या दात्यांना भटून त्यानी दानाचा केलेला संकल्प पुरा करावा ही गोष्ट त्याची प्रतिष्ठा वाढविण्याच उपयोगी होईल हे त्यांच्या घ्यानात आणून देण्याचा प्रयत्न केला

एकूण जमिनीच्या ४.० टक्के जमिनीचे क्षेत्र यत्ने मरतें आणि हे दाते १.३ टक्के होतात.

जमिनीवर दात्याची मालकी सिद्ध झाली नाही अशा दात्याची संख्या आणि त्याचे क्षेत्र पुढें जिल्ह्यावर दिलेले आहे.

दात्यांची दानातील जमिनीवर मालकी नाही असे एकूण क्षेत्र १७१९ एकर १२ गुठे व दाते ११३.

क्र. जिल्ह्याचे नाव	मालकी नसलेले दाते सरया	दानपत्रातील क्षेत्र ए. गु.
१. पुणे	२	७-०८
२. अहमदनगर	३	१०-३५
३. सोलापूर	५	२९-१५
४. सातारा	४	७५-१९
५. सांगली	४	११२-०२
६. कोल्हापूर	२	५-००
७. रत्नागिरी	७	९७-३८
८. कुलाबा	३	५४-००
९. ठाणे	—	—
१०. नाशिक	३९	९५९-२१
११. धुळे	१७	११३-३४
१२. जळगाव	२७	२००-००
	<u>११३</u>	<u>१७३९-१२</u>

(८) दात्यांना परत केलेले क्षेत्र

जवळ जवळ २००० एकर म्हणजे एकूण जमिनीच्या ५ टक्के क्षेत्र दात्यांना परत करणे भाग पडले. या दात्यांनी आपली दाने मागे का घेतली या कारणाची वर्गवारी लावणे बोधप्रद आहे. नमुन्याची काही उदाहरणे खाली दिली आहेत. अर्थात् या सर्व वेगवेगळ्या कारणाच्या मुळाशी मुख्य कारण जमीन देण्याची अनिच्छा हेच दिसून येतें.

(१) काहींनी आपल्याला दान देण्याची इच्छा नाही असे स्पष्ट सांगितले.

(२) दानपत्र भरले त्यावेळी गव्हर्नर क्रिया दिलेल्या जमिनीचा हिस्सा, चतुःसीमा यागैरे दानपत्रात भरावयाचा तपशील लिहिला नव्हता. वाटपाच्या वेळी या माहितीची अनेक वेळा मागणी करूनहि दात्यांनी ती पूर्ण केली नाही, उलट ती देण्याचे टाळले. अशी दानपत्रे दात्यांना परत करण्यात आली. हें क्षेत्र जनळ-जवळ ९०० एकरांचे भरेल आणि अशा दात्यांची संख्या ५२९ होईल.

(३) दान देतेवेळी काही शर्तीवर आपण दान देत आहोत असे दानपत्र घेणाऱ्या भूदान-कार्यकर्त्याला जाणवून दिले गेले होते आणि त्या शर्ती पुऱ्या न झाल्यामुळे 'आम्ही आमची जमीन द्यायला तयार नाही' असे धार पाच गावाच्या ६०-६५ दात्यांनी बळवून आपली दाने परत घेतली. हें क्षेत्र जनळ-जवळ ३०० एकरांचे होईल.

(४) काही दाते वाटप होण्यापूर्वी मृत्यु पावले. त्यांनी जमीन भूदानात दिली होती हे त्याच्या वारसदारानी बळवले पण 'आता आमची इच्छा नाही' असे त्यांनी सांगितले आणि काहीजणांनी दानाचढल वानावर हात ठेवले.

(५) वाटपाच्या वेळी काही दाते असे भेटले की ते म्हणाले दान दिले हें खरे आहे, परंतु मुलाची आणि घरातील लोकांची इच्छा नाही त्यामुळे माझा नाइलाज झाला आहे अशा रीतीने त्यांनी आपले दान मागे घेतले. हें दाते २९ होते आणि त्यांचे क्षेत्र २१५ एकरांचे होते

(६) मला विचार पटला म्हणून मी माझ्या वाटघाला येणाऱ्या जमिनीपैकी हिस्सा दिला परंतु इतर हिस्सेदार वाटून देत नाहीत म्हणून ही दिलेली जमीन तुम्हाला वाटण्यासाठी मला देता येत नाही, ज्यावेळी माझ्या हिस्शाची जमीन मला मिळेल त्यावेळी देईन, असे आश्वासन देणारे काही दाते निघाले. अशा दात्यांच्या जमिनी १०० एकरांच्या आसपास होत्या

(७) कायद्यामुळे सर्व जमिनी मुलाच्या नावावर करून ठावल्या त्यामुळे आता माझ्या नावावर द्यायला जमीन नसल्यामुळे देता येत नाही, असे उत्तर देऊन जमिनीचे वाटप करण्याचे टाळले. असे दाते ३२ निघाले.

(८) काही ठिकाणी असे दिसून आले की दान देणारानी जमीन आपसात वाटप करून घेतली वाटपाने वेळी समाईक जमीन कोणती न ठेवल्यामुळे कोणाची कोणती जमीन चायची असा प्रश्न उभा राही. दात्यांनी उत्तर देण्याची तयारी दाखविली नाही. अशा तऱ्हेने दान परत घेतलेले दाते १२ निघाले आणि त्यानी दिलेले क्षेत्र ७० एकराचे होते

(९) दान दिल्यानंतर भूदान समितीची सरकार-दफ्तरी नोंद न झाल्यामुळे, कुळनायकान्यये याही दात्याच्या कुळाकडील जमिनीच्या विक्रीचा व्यवहार झाला असा व्यवहारातील रक्कम दात्याच्या हातात आली नव्हती, तरी "ही जमीन त्या कुळाला तशीच देऊन टाका विद्या ती विक्रीची रक्कम भूदानाच्या कामासाठी देण्याची व्यवस्था करा" असे समितीकडून सुचविण्यात आले परंतु कोणतीच तयारी दिसली नाही अशा प्रकारे दानातला सरूप मार्ग घेणारे १०० एकराचे २० दाते होते

(१०) काही दात्यानी जमीन खरेदी करून दान देण्याचे जाहीर केले होते त्या दात्याना भेटून अशी जमीन वाटण्याला उपलब्ध करून द्यावी अशी विवक्ति करण्यात आली ज्याना स्वतःची जमीन नव्हती त्यानी असा जो सरूप बेला होता त्याना असा मुचविण्यात आले की जमीन खरेदी करून देणे, जमीन मिळत नसल्यामुळे मृणा अवर अन्य कारणांमुळे मृणा शक्य नसेल तर जमीन खरेदी करण्यासाठी जी रक्कम आपण वापरणार आहात ती रक्कम तुम्ही ज्या लोकाना जमीन वाटलेली आहे त्याना साधने खरेदी करण्यासाठी द्या फक्त एका दात्यान केलेला सरूप पुरा केला. याकीच्यानी उघड दान मार्गे घेतले

तीन दाते असे दिसले की, ज्याना स्वतःची जमीन असतानाहि जमीन विवक्त घेऊन दानाची पूर्तता करण्याच त्यानी योजिले होतें त्याना स्वतःच्या व मालकीच्या जमिनीतील थोडा का होईना हिस्सा देण्याबद्दल सांगितले. परंतु त्यानी स्वतःची जमिनहि दिली नाही, विवक्त घेऊनहि दिली नाही आणि जमिनीचे खरेदीसाठी ठरविलेली रक्कमहि उपयोगात आणली नाही.

(११) 'वाटप करण्यास उत्तरेर झाला तेव्हा आता दान देण्याची माग्री तयारी नाही हे दानपत्र रद्द करा' अशा प्रकारची पत्रे २ दात्यानी

भूदान समितीला लिहिली. त्याचा दान न देण्याचा आग्रही सूर असल्यामुळे ही दाने परत केलेल्या सदरात पातली आहेत.

निरनिराळ्या जिल्ह्यांमधून अशा दात्यांचे आणि त्यांच्या दानाचे आकडे काढावे आहेत याची कल्पना यावी म्हणून पुढे दिलेले आहेत.

दात्यांना परत झालेले एकूण क्षेत्र :- २०६४-४, दाते ७२१.

क्रम	जिल्ह्याचे नांव	दान परत झालेले दाते संख्या	जमीनी दिलेले क्षेत्र ए. गुठे
१.	पुणे	१०	२३-२२
२.	अहमदनगर	५६	१३७-३४
३.	सोलापूर	३४	८७-१६
४.	सातारा	१६	१५९-०५
५.	सांगली	८	३१-२४
६.	कोल्हापूर	७	५४-१७
७.	रत्नागिरी	२४	३५-०९
८.	कुलाबा	१३	४६१-३६
९.	ठाणे	३६	१०८-००
१०.	नाशिक	६८	१५०-०६
११.	मुळें	३९	९९-३५
१२.	जळगाव	४१०	७१५-००
		<hr/>	<hr/>
		७२१	२०६४-०४

: १५ :

कार्य-संघटन

प्राप्त झालेल्या जमिनीपैकी साधारणतः सव्वीस हजारान्वर जमीन जी वाटली गेली व जी वाटली गेली नाही तिचा तपशील येथवर दिला. आता वाटपाच्या कामाची पद्धति व त्यातून झालेल्या अनुभवासबधीं थोडे विवेचन करणे इष्ट होईल. यातून लोकमानस प्रदर्शित होण्याला मदत होईल असे पाटते.

वांटपाचे काम उरकप्पाकरिता अनुभवानें ज्या वेगवेगळ्या पद्धति मी हाती घेत गेली त्यात प्रथम एक तालुका घेऊन तो पुरता करायचा असा तालुकापातळीवरचा प्रयोग नाशिक जिल्ह्यात अजमावला.

नाशिक जिल्ह्यात एकूण ३६०० एकराचे भूदान झाले आहे. त्यातील बागलाण तालुक्यात मिळालेली ८९२ एकर ३ गुठे जमीन प्रथम वाटायची ठरवली होती.

दान मिळालेल्या प्रत्येक गावातून कसे जाता येईल, त्यासाठी किती काळ लागेल, इतराची मदत कशी घेता येईल व इतरांना मदत कशी देता येईल, जमिनीवापद कशा प्रकारच्या व कोणकोणत्या अडचणी काम प्रमाणात उभ्या राहतात, हे सर्व लक्षात घ्यावे असेल तर कामाला फार मोठे म्हणजे जिल्ह्याचे, किंवा फार लहान म्हणजे गावापुरते, क्षेत्र घेऊन उपयोगी नाही, तालुका घेणे जास्त उपयुक्त होईल हे घ्यानी घेऊन या जिल्ह्यातील बागलाण तालुका वाटपाच्या प्रयोगासाठी प्रथम घेतला.

(१) तालुका-पातळीवरचा वांटप-प्रयोग-

मिळालेली ही सर्व जमीन सलग अशा गावातून नसल्यामुळे दान मिळालेल्या गावाचे सीयिस्कर असे ५ गट बनविले .

१. सटाणे गट :	गावे	९
२. डाग-सीदाणे गट :	गावे	१२
३. साल्हेर-मूल्हेर गट :	गावे	१२

४. ताहुरावाड गट : गावे ९

५. नामपुर गट : गावे १०

एकूण गावे ५२

या तालुक्यात जी दाने झाली आहेत त्याचे दाते दान दिलेल्या जमिनीच्या गांवांतून किंवा बरोल गट पाडलेल्या प्रमुख गावातून राहात असल्याचे दिसून आले. त्यांना भेटणे, त्यांच्याकडून दानाची निश्चिती व जमिनीची माहिती करून घेणे, तसेच वाटपाच्या कार्यक्रमाला स्थानी हजर राहावे असा प्रयत्न करणे, त्याशिवाय पाटील-तलाठी यांच्याकरवी जमिनीचे शोध, सरकारी आकार, पीक-पाणी व कडजा याची माहिती गोळा करणे, त्या जमिनीत जर कुळ असेल तर त्याच्याकडे त्याची स्वतःची अगर कुळहक्काची इतर जमीन किती आहे किंवा नाही ही माहिती पुरती मिळविणे, ही कामे अगोदर आम्ही केली.

यानंतर दाते, पाटील-तलाठी व अन्य स्थानिक कार्यकर्ते यांची एक बैठक घेऊन त्यांना वाटप-पद्धति व कार्यक्रम समजावून देऊन त्या गटातील सर्व गावातून जाण्याचा कार्यक्रम आखून घेतला. ह्या मंडळीपैकी जे जे बरोबर येतील त्यांना घेऊन ठरलेल्या गावी जायचे आणि वाटप-सभा घडवून आणायची त्यापूर्वी प्रमुख गावी जर भूदान मिळालेले असेल तर तेथे प्रथम वाटपाचा कार्यक्रम केल्याने आजूबाजूच्या गावातून वाटपाच्या कार्यक्रमाची व वाटपाच्या पद्धतीची बातमी स्वरित सर्वत्र आपोआप पसरत असे. त्यामुळे काही गावात वाटपाची पूर्वतयारी होण्याला मदत होत असे. अशा तऱ्हेने वाटपाच्या पूर्वतयारीची पद्धत पडत गेली आणि ही पद्धत फार सोपीची झाली. गावात गेल्यावर दबडी देण्यात येई आणि त्यानंतर वाटपाच्या कार्यक्रमास सुरुवात होई

या पद्धतीने याची गटातील ५२ गावे पुरी करण्यास २१ दिवस लागले. ५२ सभा झाल्या. त्यापैकी ४८ गावातून वाटपाचे काम झाले. चार गावातून स्थानिक अडवणीमुळे वाटप होऊ शकले नाही. या तालुक्यात दानात मिळालेल्या ८९२ एकर ३ गुठे जमिनीसंबंधी जो एकूण निकाल लागला तो असा—

एकर गुठे

६११-०५

९४-०९

१३-०८

११५-००

३६-००

४२-२१

९१२-३

१३७ कुटुबाना वाटली.

वाटण्याला योग्य नसलेली म्हणून दात्यांना परत.

दात्यांनी विकली म्हणून रद्द.

दानपत्रात चुकोची नोंद सबब कमी.

दुसऱ्या तालुक्यातील जमीन.

वाटावयाची राहिलेली जमीन.

(हा आकडा एकूण दानपत्रातील आकड्यापेक्षा २० एकरांनी जास्त दिसतो, तो अधिक जमीन वाटप-कार्यक्रमात मिळाली आहे.)

एक महिन्याच्या अनुभवानंतर एका तालुक्यातील प्रत्यक्ष वाटपाचे काम करीत असताना दुसऱ्या तालुक्याचे पूर्वतयारीचे काम मी करवून घेऊ लागलो, यामुळे कामाचा उरक वाढला अर्थात् त्याकरिता अधिक सहकारी जमा करावे लागले. जी पद्धति तालुक्यात तीच पुढे पाठवून पुढे दिलेला जिल्हा पातळीवरचा प्रयोग अमलात आणला. जिल्हा पातळी-वरचा प्रयोग सोलापुर जिल्ह्यात चांगला अमलात आला. म्हणून तो नमुन्या-दाखल पुढे देत आहे.

(२) जिल्हा-पातळीचा प्रयोग-

पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये सोलापुर, नाशिक, पुणे या तीन जिल्ह्यात भूदानाचे काम सतत करणारा कार्यकर्ता नव्हता. या जिल्ह्यात भूदानाचे काम तसे थोडेफार झाले आहे, परन्तु कामाला जसे रूप घायला पाहिजे तसे येवू शकलेले नाही. नाशिक जिल्हा सपत्त्यावर सोलापुर जिल्ह्याच्या कामाला सुसवात केली तिथल्या कलेक्टरना भेटलो. कळकळयदा लागू असताना सुद्धा कायद्याला धरून भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे वाटप होऊ शकते, या कामदाने जमीनमालक झालेल्या कुळाच्या ताब्यातील भूदानाची जमीन काढून ती जमीन नसलेल्या भूमिहीनाना देता येते, हे सर्व त्यांना माहीत नव्हते; त्यांना ते समजावून दिल्यानंतर त्यांनी ताबडतोब वाटपाच्या कामासाठी भागितली तेवढी सर्व मदत आम्हाला देण्याचे आपल्या हस्ताखालील अधिकाऱ्यांना हुकूम दिले.

आम्ही त्याच्याकडे दोन प्रकारची मदत मागितली—एक, तालुक्यातल्या महसूल-अधिकार्यांना कळवून, जमिनीची आवश्यक ती माहिती ताबडतोब आम्हाला पुरवावी, आणि दुसरी, ज्या गावात जमीन आहे, त्या गावी वाटपाच्या सभेची व्यवस्था आणि गावातल्या लोकांना दवडी देऊन माहिती देण्याची व्यवस्था करावी आणि सरकारी प्रतिनिधी कोणी-ना कोणी हजर ठेवावा. कलेक्टरमहाशयांनी सर्व मामलेदाराना योग्य त्या सूचना ताबडतोब देण्याची व्यवस्था केली.

या जिल्ह्यात वाटपाचे काम करताना तीन उद्देश पुढे ठेवले होते

(१) ठराविक मुदतीत योजनाबद्ध कार्यक्रम ठरवून तो पार पाडणे, (२) वाटपाचे काम लोकांच्या शक्तीवर-विशेषतः भूदाते, संपत्तिदाते आणि सहानुभूति राखणारे यांच्याद्वारा-पूर्ण करणे, आणि (३) या निमित्ताने भूदानयज्ञाच्या विचाराचा प्रचार करणे.

त्याप्रमाणे तालुकावार ४० दिवसाचा कार्यक्रम आखून तो जिल्हाभर प्रसिद्ध केला. विनोबाजींच्या कामाबद्दल 'सोलापूर समाचार' या दैनिकाला विशेष आस्था वाटते. या दैनिकामध्ये सतत ३-४ दिवस जमिनीच्या वाटपासंबंधीच्या माहितीचे लेख प्रसिद्ध केले. तिकडे मामलेदारानी त्यांना कळविल्याप्रमाणे त्या-त्या तालुक्यातील गावातून कार्यक्रमहि कळवून टाकले. कार्यक्रम व्यवस्थित जाहीर झाल्यामुळे, भू हीन, भूदाते, सरकारी कर्मचारी इत्यादींना वाटप-कार्यक्रमाची आगाऊ व नोंद माहिती मिळाली. वाटपाच्या कार्यक्रमाबरोबरच वाटपाच्या पद्धतीसंबंधीहि योग्य ती माहिती वृत्त-पत्रातून प्रसिद्ध करण्यात आल्यामुळे त्यासंबंधीहि कोणाचे आक्षेप राहिले नाहीत. जशी सरकारमार्फत मदत घेण्याची व्यवस्था झाली तशीच भूदात्यानाहि त्यांच्या जमीन-वाटपाच्या कार्यक्रमाची तारीख कळविण्यात आली. आणि 'तुमच्या हस्ते वाटपाचे हें काम होणार आहे; तेव्हा या कार्य-क्रमाला अवश्य उपस्थित व्हावे आणि शक्य झाले तर सभेची आणि वाटप चागल्या रीतीने होईल अशी व्यवस्था करावी', अशी विनंति केली. त्याचा परिणामहि चागला अनुभवाला आला. मोठ्या सभेने दात्यांनी जमीन-वाटपाच्या कामाची पूर्वतयारी केली आणि स्वतःहि हजर राहून वाटपाच्या

कामात मदत केली. हा विनोद या जिल्ह्यामध्ये पहाय्यास सांपडला. छुद्दात्याच्या प्रयत्नांनी वाटप या प्रकारे होऊ शकते हा प्रयोग येथे सफल झाला.

रोज सामान्यपणे ३ गावांतील वाटप व्हावे अशी दृष्टि ठेवूनच तालुकावार कार्यक्रम आखले होते. पावसाळ्याचे दिवस आणि रस्त्याचे स्वरूप लक्षात घेऊन कार्यक्रम बनविले होते त्यामुळे कार्यक्रम पार पडताना अडचणी येवूनहि नव्हते नाही गावातल्या कोणाचीहि ओळख नाही, दात्याचा परिचय नाही, आणि तालुक्यातील पुढाऱ्यांपैकी कोणी मदतीला नाही अशी स्थिति असतानाहि सगळीकडे गावातल्या मंडळींनी अत्यंत आपुलकीची व प्रेमाची वागणूक दिली.

समस्त वाटपाच्या कामाची पद्धति समजावून दिल्यावर व आदो-सनाची भूमिका माटल्यावर हरतऱ्हेची मदत त्वरित मिळत असे. राजकीय पक्ष-प्रमुखाना किंवा त्याच्या पक्षातील कार्यकर्त्यांना अमुक राजकीय पक्षाचे म्हणून नव्हे तर व्यक्तिगत नात्याने भूदानाचे वाहाते म्हणून त्यांनी मदत करावी अशी व्यक्तिगत विनंति केल्यानंतर तिचा उपयोगहि चांगला होत असल्याचे दिसून आले. अगोदर उदासीनता दाखविणाऱ्या जिल्हा-पुढाऱ्यांकडूनहि पुढे मदतीचे आश्वासन मिळाले.

या जिल्ह्यामध्ये ४० दिवसांचा कार्यक्रम जसा ठरविला होता तसा पार पडला. रोज ३०-४० भेडांचा प्रवास झाला. कधी पायी, कधी सायकलने, कधी एस. टी ने, कधी होडीनेहि चंद्रभागेची मधून-मधून भेट व्हायची रोज सकाळपासून रात्री एकदाड बाजेपर्यंत काम चालायचे. पावसामुळे कोठे-कोठे अडथळे आले, पण त्याने सायहि झाल्याचे दिसून आले. कारण पाऊस पडलेला असला की, हटकून लोक सभेला मोठ्या सव्येने जमायचे आणि वाटपाने काम रमायचे.

तिसरा हेतु आदोलनाच्या प्रचाराचा होता तोहि पुष्कळ साधला अने म्हणता येईल. नवीन भूदानाहि ६३ एकर मिळाले आणि ४० दिवसांत १००० रुपयांचे वाढमय विकले याशिवाय भूदान परिषदेचे ग्राहकहि नोंदविले गेले.

या जिल्ह्यात वाटपाच्या कामाकरिता जो काही थोडा फार खर्च आला तो भूदाते आणि सपत्तिदाते यानीच केला या जिल्ह्यातील प्रयोगा-तून आणि अनुभवातून हे स्पष्ट झाले की, जनतेच्या सर्व थरात या कामाविषयी, अर्थात् विनोबाजीच्याविषयी, अतिशय सद्भाव आहे, त्यामुळेच हा सर्व कार्यक्रम जवळ-जवळ जनाधारित स्वरूपात पार पडला

(२) तिसरा प्रयोग कोकण विभागातील—

वाटपाची वेगळी एक पद्धति कोवण भागात स्वीकारावी लागली कोकणची शेती इतर ठिकाणापेक्षा अगदी भिन्न आहे या भागात कुळाच्या ताब्यात असलेल्या जमिनीचें प्रमाण जास्त होते कूळ-वायद्यामुळे अनेक अडचणी सरकारपुढें, दात्याच्या पुढें आणि कुळाच्या पुढें निर्माण होऊन त्या वाढू लागल्या होत्या ही स्थिति लक्षात आल्यावर प्रथम दानपत्रें सरकारी दफ्तरात नोंदीसाठी पाठवून ती नोंदून घेण्याची व्यवस्था केली त्यामुळे कूळ-वायद्यान्वये कुळाच्या ताब्यातील जमिनीच्या विक्रीच्या किंमती ठरविण्याची जी कामे चालू होती ती थांबली दात्याची इच्छा नसतानाहि त्यानीं जमिनीची विक्री केल्याचा जो आक्षेप त्याच्यावर येण्याची भीति होती ती दूर झाली आणि कुळाना अशा जमिनीचा (भूदानातील जमिनीचा) मोबदला जमीन-मालकाना द्यावा लागणार होता त्याची गरज राहिली नाही नोदीनंतर वाटपाचे काम करण्यात आले या प्रयोगात, गांवगटाच्या भुरग्य ठिनाणी त्या गटातील सर्व गावांच्या लोकांना पाचारण करून आणायच आणि त्या-त्या गावचे वाटपाचे काम तेथेंच त्याचे समझ करायचे, अशी रीत आम्ही पत्करली अर्थात् या पूर्वीची जमीनीसबधीची व जमीन घेणारासबधीची तयारी त्या गावातील दाते आणि कार्यकर्ते यांच्यावर सोपविली होती या भागातील वाटपाचा प्रश्न एक प्रकारे सोपा होता, कारण येथे बहुतांशी विनजमीनपाल्या कुळाच्याकडेच बहिती-खालीं जमिनी होत्या व त्या त्यांनाच वाटायच्या होत्या परंतु जमिनीच्या मालकी हक्काच्या दृष्टीने रत्नागिरी जिल्ह्याइतका गुतागुतीचा आणि अवघड प्रश्न इतरत्र आढळला नाही म्हटले तरी चालेल

वाटपाच्या कामात दात्यांच्याशिवाय कितीतरी निरनिराळ्या क्षेत्रां-
तील परिचित-अपरिचिताना सहकार्यासाठी हाक चावी लागली, आणि या
कामाच्या प्रेमामुळे आणि विनोबाजीविपर्यायांच्या आदरामुळे सर्वांनी आस्था-
पूर्वक या हाकेला ओ दिली.

एकंदर वाटपाच्या कामात सरकारी खात्यांचे साहाय्य आवश्यक असते
आणि सरकारचे धोरण भूदानाला साहाय्य करण्याचे असल्यामुळे सरकारी
खात्यांच्या संबंधित अधिकाऱ्यांचे साहाय्य व सहकार्य आम्हाला मिळत
गेले. परंतु त्यातमुद्धा काही सरकारी अधिकाऱ्यांनी विशेष आस्थापूर्वक
आणि स्वतः कष्ट घेऊन साहाय्य केले ही लक्षात घेण्याजोगी गोष्ट बाटली.

वाटपासाठी बोलाविलेल्या सभाना लोक मोठ्या सख्येने जमत आणि
वाटपकार्यात भाग घेण्यास तत्पर राहात. सभा चारचार, पाचपाच तास
चाले. शेवटपर्यंत लोक न कटाळता बसत, कसलाहि आवाज नाही, गोष्ट
नाही, शांत चित्ताने सारे ऐकून आणि कामात भाग घेत. अत्यंत शिस्तीने
हा कार्यक्रम पार पाडण्यास त्यांची मदत होत असे. यामुळेच जमिनीचा
सादा नव्या भूमिधारकाला विनयशर देता आला अपवाद म्हणूनच बाही
ठिकाणी अडचणी आल्या. तसेच जमिनीचा उम्या पीकासह ताब देणारे दाते-
हि आढळून आले.

काही गावातून जमीन मिळालेली असूनहि तिचे वाटप करता आले
नाही, तरी भूमिहीनांच्या मनात निराशा आलेली दिसली नाही. उलट
गावातले भूदान देण्यासारखे लोक बोलून दाखवोव की 'बावानो, तुम्हाला
आज ना उद्या जमीन मिळणारच आहे. आम्ही बाज जरी देत नसलो तरी
उद्या आमच्या जमिनीतलीच जमीन तुम्हाला द्यावी लागणार आहे.'

वाटपाच्या ज्या एकूण सभा झाल्या त्यापैकी ८० टक्के सभातून
भूमिहीनांनी आपसात एकमताने निर्णय घेतले, २० टक्के सभातून चिठ्या
टाकून निर्णय घ्यावे लागले

वाटपाच्या कामासाठी येणाऱ्या खर्चाची व्यवस्था महाराष्ट्र सेवा
सभाने केली होती. गेल्या दीड वर्षात वाटपाच्या कामाला जो खर्च आला
तो (एकूण झालेल्या वाटपाची) एकरी सरासरी तीन आणे पडला. हा खर्च

त्या त्या जिल्ह्यातील भूदाते व संपत्तिदाते याचेकडूनच व्हावा असा प्रयत्न केला, परंतु तीन जिल्ह्यातच तशी व्यवस्था होऊ शकली, इतरत्र नाही.

गावातील सज्जनांचा पाठिंबा घेऊन नैतिक शक्तीने होत असलेले हे वाटपाचे काम जनमानसावर चांगला परिणाम घडविते. वाटपाचे काम चालू असताना २०० एकर नवीन भूदान मिळाले आणि त्याचे तेथल्या तेथे वाटपहि करून टाकण्यात आले. याच काळात पाच हजार रुपयाचे भूदान-वाढमय विकले गेले या वाटपाच्या सभामधून दारूवदी, अस्पृश्यता-निवारण, कोर्टाची पायरी न चढण्याच्या प्रतिज्ञा, सहकारी चळवळ वगैरे विषयावरहि भर दिला जाई आदिवासी विभागात सभेतून “आम्ही आमच्या धायकीना मारहाण करणार नाही” अशा सपथा घ्यायला लावण्याचे कार्यक्रमहि घडवून आणण्याचा प्रयत्न झाला.

सर्वांगीण जागृतीच्या प्रयत्नांचाच जणू जमीन-वाटप हा एक कार्यक्रम ठरला. मात्र येथे हे नमूद करणे अवश्य वाटते की वाटपाच्या कामात जो एक प्रकारची चालढकल किंवा उपेक्षा कांही कारणामुळे का होईना झाली, तिच्यामुळे आदोलन पुढे वाढवीत नेण्यास मदत झाली नाही हे वाटपाचे काम यापूर्वी झाले असते तर-

(१) आदोलनाच्या (प्रयोगाच्या) व्यावहारिक उपयुक्ततेबद्दल विचारवताच्या मनातील साशंकपणा दूर होण्यास बरीच मदत झाली असती

(२) प्रचाराच्या कामाला आणि सक्त्पसिद्धीसाठी हे बळ उपयोगी आले असते.

(३) दाता व नवीन सेनपरी याचे सघटन बनू शकले असते.

(४) जमीन मिळण्यायाना साधनदानाची आणि इतर मदत मिळण्याच्या दृष्टीने वाही निश्चित पाऊल पडले असते.

(५) वाटपाच्या कामात अढचणीचे प्रमाण बरी आले असतं. उदा. वूळनायकामुळे, पन्ना, विन्नी इ. मुळे आलेल्या अढचणी.

(६) त्यामुळे वाटप-सोत्राचे प्रमाण अधिक वाडले असते.

(७) दान दिलेल्या दात्याकडून दान वाढवून मिळालें असतें.

वाटपाच्या त्या काळात जें भूदान मिळाले त्यापैकी निम्मे दात्याकडून वाढवून मिळालेलें आहे.

(८) भूदानात भर पडली अशी.

: १६ :

वितरणांतून झालेलें मानस-दर्शन

भूदान यज्ञाच्या कामात जमीन वाटपाचा विषय हा जरी मेहनतीचा आणि जिकीरीचा असला तरी तितकाच उद्बोधक, रोमहर्षक आणि फातिकारी आहे हे आढळून आले लोक-जागृतीचे फार मोठें साधन जमीन-वाटपाचा कार्यक्रम हें आहे. मात जमीन साक्षात ताब्यात दिली जाते त्या क्षणापर्यंत जो अकिंचन, कगाल, केवळ शेतमजूर म्हणून जीवन कठगारा असतो, तो वाटप होताच गावातील इतरांप्रमाणे एक जमीन-धारक बनतो. त्यामुळें त्याला लगेच प्रतिष्ठा प्राप्त होते. तिची जाणीव त्याच्या चेहऱ्यावर चमकते. गावच्या लोकांची सहानुभूति आणि सहाय्य त्याच्याकडे घळते. अनेक भूमिहीनांच्या अतःकरणान आशेची ज्योत तेवू लागते. तसेच अनेक जमिनवाल्यांच्या विवेकबुद्धीला कर्तव्याची आणि ध्यामाची जाणीव स्पर्श करते.

जमीन-वाटपाची सभा आहे हें समजतांच गावात सर्वत्र कुतूहल निर्माण होते. वर्षानुवर्षे जे दरिद्री शेतमजूर आहेत अद्याप मोफत जमिनी मिळणार आहेत हे लोकाना खरेच वाटत नाही. ज्या जमिनीपायी दोन सव्से भाऊ वदंळीला येतात, क्वचित प्रसंगी खूनहि होतात, ती जमीन फुगटाफुगटी कोण जुगाला देणार असे लोकाना वाटते. सारा गावसमाज धायकामुलासह एकत्र जमतो. सभेला सुरुवात होते. ही जमीन कशी

मिळाली, ती देण्यात दात्याच्या मनातला पाय हेतु आहे, ती कशी वाटायची आहे ही सर्व माहिती सभेला प्रारंभी दिली जाते. सभेपुढे दोन प्रश्न येतात : एक, भूमिहीन म्हणून कोणाला म्हणायचे ? विनोबाजींनी तीन शर्ती सांगितल्या आहेत— (१) ज्याला मुळीच जमीन नाही व ज्याला शेतीखेरीज दुसरा कसलाहि वृद्धा नाही, (२) ज्याची शेत करण्याची इच्छा आहे आणि (३) ज्याला कसता येते अशा शेतमजुराचा तिच्यावर हक्क मानला आहे असे भूमिहीन सभेच्या मान्यतेने बाजूला एकत्र होतात : जेव्हा या भूमिहीनांची सख्या जास्त आणि वाटायची जमीन कमी असते तेव्हा दुसरा प्रश्न निर्माण होतो की, आता निवड कोणाची करायची ? विनोबाजींनी नियम घालून दिला आहे की, भूमिहीनांनी आपसात ठरवून जास्तीत जास्त गरजू असेल त्याची निवड करायची. निवड करतानाच पक्षपात होण्याचा संभव असतो. सर्व भूमिहीनावरच हे निवडीचे काम सोपविल्यामुळे पक्षपाताला अवकाशच राहत नाही. 'एकत्र बसून, आपसात विचार करून निवडीचे काम करा' असे त्यांना सांगितल्यावर त्यांना घाटते 'हे कसे काय जमणार ?' बसलेले सारेच गरीब असतात; सगळ्यांनाच जमिनीची गरज असते, इच्छा असते. आणि तसे ते बोलूनहि दाखवितात. गाववालेहि सांगू लागतात : 'अहो, ते काय निर्णय घेणार ?' परंतु भूमिहीनाना वरील शर्ती समजावून देऊन 'जास्तीत जास्त गरजूची तुम्हीच निवड करायची आहे' म्हटल्यावर ते विचार करू लागतात. प्रथम त्यांच्या मनात आपल्यातला जास्तीत जास्त गरीब कोण याचा शोध सुरू होतो. त्या शोधाबरोबर मनातील स्वार्थभावना त्या प्रमाणात विरघळू लागते स्वार्थ उसळून आपण खोटे बोलू तर समोर आपलाच गावसमाज बसला आहे याची जाणीव असते. त्याच्या मनात विचाराची अशी उलथापालथ होत असतानाच जमलेल्या गावसमाजाच्या मनातहि जास्तीत जास्त गरजूचा शोध सुरू असतो आपल्यापेक्षा जो जास्त गरजू त्याला आधी मिळाले पाहिजे हे सर्वांना पटत असते, तसे ते गरीबानाहि पटते त्यांना समजायला वेळ लागतो, पण समजल्यावर ते उठतात आणि बोलायला लागतात : "मला जमीन नको, अमक्याला आधी द्या." ही त्यांच्या अंतःकरणातील प्रगट झालेली स्वार्थनिरपेक्षता, पारदर्शक,

उदारता इतरानाहि विचार करायला लावणारी ठरते. एकेक उभा राहून दुसऱ्याचे नाव सांगतो आणि आपले नाव मागें घेतो. अशा रीतीनें अनेक भूमिहीन आपली नावे मागें घेत जातात आणि शेवटी योग्य त्या भूमिहीनाची निवड आपोआप होते. पुष्कळ वेळा तो विचार गप्पच चसलेला वाढळतो. एकमत झाले नाही तर लहान मुलाच्या करवी चिट्ठ्या चचलून निर्णय लावला जातो. बातापर्यंत एकूण वाटपाच्या ज्या सभा झाल्या त्यापैकी ८० टक्के सभातून भूमिहीनाचीच एकमतानें निर्णय घेतले आहेत.

वाटपाच्या कामात जे अनुभव आले त्यातले कांही अगदी निवडक व मनोरंजक अनुभव पुढें मुद्दाम दिले आहेत. या पुस्तकाच्या दुसऱ्या प्रकरणात जिनी कम्युनिस्टांनी जमीन वाटपाकरिता भरविलेल्या सभा आणि हिंदुस्थानातील भूदान-यशाच्या वाटपाच्या सभा या दोहोची तुलना लोक-शाहीच्या अभ्यासूला बोपपद होईल.

(१) न्यायडोंगरी येथील वांटप

सकाळची वेळ होती. जमीनवाटपाची पुनः एकवार दबडी झाली. न्यायडोंगरी गावचे लोक सभास्थानी जमू लागले. जमीन असलेले नसलेले सारेच मोठ्या सव्हेने जमले. गावात दोघा दात्यांनी १२ एकर जमीन दिली होती. तेहि सभास्थानी हजार झाले. ग्रामलेदार त्या सभेसाठीं मुद्दाम आले होते. सभेला सुरुवात झाली. भूदानाचे आंदोलन कशासाठी चालले आहे हे समजावून सांगण्यात आले. दिलेल्या दोन जमिनीपैकी एका जमिनीवर एक भिल्ल कूळ होते. ही जमीन एका भाविक शेतजीनी दान दिली होती. दुसरी थो पाटील घानी दिलेली जमीन त्याच्या स्वतःच्याच साठ्यात होती. तिच्या वाटपाबद्दल अडवण नव्हती. ज्या जमिनीवर कूळ होते तोहि शेतकरी सभेत हजार होता. गावकऱ्यांच्या हजेरीत स्वतःला भूमिहीन म्हणविणारे ४२ लोक एका बाजूला झाले. ज्या जमिनीवर कूळ होते व त्याला स्वतःची अन्य जमीन होती त्याला निवृत्ति करण्यात आली की, त्याने दानातल्या जमिनीवरील हक्क सोडवा. त्याचे म्हणणे काय आहे हें त्यानें सभेपुढें सागावे असे आम्ही त्याला सांगितले. तो उभा राहिला आणि सामू

लागला- दाताहि समोर बसला होता : “या शेटजीच्या घरात माझी सारी हयात गेली. याच्या चांगल्या-वाईट कामात मी आतापर्यंत मदत केली आहे. अनेक उपकार त्याने माझ्यावर केले आहेत आणि मी त्याच्यावर केले आहेत त्याला मूलवाळ होत नव्हत म्हणून माझ्या बायकोन ‘शेटजीला मूल होऊ दे, तुला पाच बकरी देईन’ असा देवीला नवस केला होना. पुढे मूल झालो म्हणून नवस फेडण्यासाठी माझ्या बायकोन शेटजीच्या घरातून मिरवणूक काढून देवीला पाच बकरी वळी दिली. मूल झाली म्हणून ह्या शेटजीनी ही जमीन बक्षीस म्हणून मला दिली. आणि गेली आठ-नऊ वर्षे ती जमीन फसून मी जगतो आहे. त्याच्या वाईट कामात मी मदत करीनासा झाली म्हणून ही जमीन ह्यान दानात देऊन टाकली ; ती दान देण्याचा ह्याला अधिकार नाही. परंतु जर हे शेटजी मुलाची सपथ घेऊन सांगत असतील की ही गोष्ट खोटी आहे, तर सर्व जमीन सोडून घायला मी तयार आहे” हे ऐकल्यावर शेटजीना खुलासा विचारण्यात आला दोन-तीन मिनिटे झाली तरी शेटजी बोलेनात सभेंतल्या लोकांना विचारले : ‘हा भिल्ल जें बोलला ते खरे आहे की छोटें, काय असेल ते मोकळेपणानें सागा.’ सभेंतले कोणीच बोलेना. ह्या सर्वांचा अर्थ हा की भिल्लाच्या सांगण्यात सत्यास बराच होता. या घनिक माणसाची नाराजी विनाकारण का ओढून घ्यायची असे घाटून लोक गप बसले असावेत. मामलेदार हें सर्व ऐकत होते. त्यानी सरकारी वागदपत्र पाहून सांगितले की दान देण्यापूर्वीहि शेतसारा हा भिल्लच भरत होता. तेन्हा जमिनीचा मालक हे शेटजी नसून हा भिल्लच आहे यावरून ती जमीन शेटजीनी केलेल्या उपकाराचे स्मरण ठेवून बक्षिस दिलेली आहे ही गोष्ट अधिकच स्पष्ट झाली. सभेमध्ये निर्णय घेण्यात आला की शेटजीनी आपल्या मालकीची दुसरी जमीन दानामध्ये द्यावी. शेटजीना विनंति वरण्यात आली की, “झाली ही गोष्ट चांगली झाली नाही. यात तुमची प्रतिष्ठा नमी होत आहे याचे आम्हाला दुःख वाटते. तुम्ही दुसरी जमीन द्यावी. पेशाने आणि जमिनीने जसे तुम्ही श्रीमंत आहात तसे मनाने आणि हृदयानेहि श्रीमंत व्हा, यादार्थ प्रकट वरण्याची मोठी संधि आलेली आहे, ती साधल्याने लोकांच्या आदराला पात्र झाल.”

सर्व लोकांच्या समतीने पहिले दानपत्र परत केल्याचे जाहीर करण्यात आले. लोक एकाच चिंतने शेटजीच्या तोडाकडे पाहत होते. गरीबांना न्याय मिळवून देणारे हे कार्य आहे, हे पाहून एकत्र बसलेले भूमिहीनहि आपसात विचार करू लागले होते. पण शेटजीचे मन मोठे झाले नाही. औदार्य प्रकट होण्याऐवजी कृपणतेनेच त्यांना घेरले आणि भरल्या सभेतून ते उठून चालते झाले. सान्या लोकांची निराशा झाली, पण जनतेच्या न्यायासनासमोर खोटे चालत नाही हे पाहून आशाहि बळावली.

आता राहिलेल्या ५ एकरासाठी एका भूमिहीनाची निवड करण्याचे काम भूमिहीनांना सांगण्यात आले. एवढे जण उभे राहिले आणि बोलू लागले 'ही जमीन मला नको, अमवयागरीब माणसाला द्या' १७ लोकांनी एका शेतमजुराकरिता आपले नाव मागे घेतले तरीहि अजून २४ लोक बगले होते; नंतर कोणी बोलेना. शेवटी ग्याच्यासाठी १७ लोकांनी आपले नाव मागे घेतले होत, तो उभा राहिला आणि सांगू लागला. "ही जमीन मला न देता हा जो कडेला बसला आहे त्याला द्या. माझ्यापेक्षा त्याला गरज जास्त आहे" बस ! एका क्षणात वाकीचे सारे २४ भूमिहीन लोक एकदम उठले आणि वाजूला सरले. आपली नावे त्यांनी मागे घेतली. योग्य त्या गरजूची निवड झाली. सगळ्यांनी आनंदाने टाळ्या वाजविल्या. एकीकडे पैशाच्या धीमतीचे पण मनाच्या दारिद्र्यतेचे दर्शन, तर दुसरीकडे पैशाच्या दारिद्र्याचे पण मनाच्या धीमतीचे दर्शन !

(२) खंडाळीचे वांटप

'हा कोयना महार खरा बारकरी आहे. पर महिन्याला एकादशीला पडरीला जातो. चांगला आहे याला जमीन द्या' प्रत्येकाच्या ओठावर हेच शब्द उमटत होते, परंतु भूमिहीनाध्यतिरिक्त इतरांना नाव सावण्याचा अधिकार नाही हे माहीत झाल्यामुळे कोणी मोठघातें बोलेना. ११ भूमिहीनांनी आपसात एकाची एकाच जमिनीसाठी निवड करावयाची हांती. दुसरी जमीन एका कुळाकडे होती. कूळ व भूदाते दोघेहि हजर हेति. जमानमालक म्हणाले, "ह्या कुळालाहि जमीन द्यामला हरकत नाही, पण हा एकटाच आहे त्यापेक्षा एका हरिजनाला द्या." पण कुळाला

वाटले, मी एकटा असलो तरी आज जमिनीचा मला आधार आहे, प्रतिष्ठा हि आहे. तेव्हा सोडावी कशी ? तेव्हा पुन्हा विचार होऊन ठरले की त्याने आपला एक भाऊ अगर मुलगा म्हणून एखाद्या भूमिहीनाला जवळ घ्यावे, आणि दोघानी मिळून ती जमीन करावी. भूदाता व कूळ गा दोघांना हि हे पटले. भूमिहीनाची निवड करण्याचे काम ह्या दोघावरच सोपविण्यांत आले. ते दोघे एकमेकांस निवड करण्यास सामू लागले. दोघाचे संबंध सलोल्याचे होते शेवटी दोघानी एका हरिजन बघूला 'आपला' म्हटले व अर्धी जमीन त्याला दिली. इवडे ही चर्चा चालू होती त्या काळात तिकडे अकरा भूमिहीनांपैकी नऊ जणाना आपल्यापेक्षा दुसरा अधिक लायक हे पटले व त्यांनी आपली नावे मागे घेतली. दोघे राहिले, दोघेहि हरिजन. त्यापैकी एकजण आपल्या सद्बर्तनामुळे लोकांच्या आदराला व प्रेमाला पात्र झालेला होता, तर दुसरा शहरी प्रवृत्तीचा, पोपाखी जीवनात वाडू इच्छिणारा होता. लोकांच्यावडे निवड करण्याचे काम सोपविले नव्हते तरी त्याच्या मनानें केव्हाच निवड करून टाकली होती व आपली निवड मोभ्य असल्याचे ते दर्शवू इच्छित होते. परन्तु प्रत्यक्ष त्याच्या हातात काहींच नसल्यामुळे इतर प्रयत्न व्हायला सुरुवात झाली. एवजण म्हणाला, "मग टाका आता चिट्ठ्या. परमेश्वर असल तर लावल न्याय !" शेवटी दोघापैकी कोणीच बोलेना की हालेना. चिट्ठ्या टाकल्या गेल्या. एका लहान मुलीने चिट्ठी उचलली. पदरीच्या पाडुरगाने आपल्या भक्ताला - कोयनाला - जवळ घेतले. साऱ्या गावानें आपला आनंद प्रगट केला.

जमीन चांगल्यापैकी बागायती १३ एकर आहे. ज्यांनी जमीन दिली ते शेजारच्या गांवींच राहात असतात. त्यांनी आपल्याला लाभलेला हा नवा शेतवरी कसा नाय आहे ? यास देणार नाही ना ? अशी शका प्रदर्शित करतांच सारा गाव त्या कोयनाच्या बाजूने वकिली करू लागला !

(३) हुपरीचें वांटप

हुपरी हे कोल्हापूर जिल्ह्यातले, एव सपन्न आणि जागृत गाव आहे. तेथें श्री येडगोडा पाटोल यांनी २ एकराचे दान दिले होतें. त्या दोन एकर जमिनीचे वांटप करण्यासाठीं त्यांना भेटायला आम्ही गेलो. साठीच्या आघ-

पास भगलेल्या रया पाटीगवादांनीं आमचे प्रेमानें स्वागत केले. मो रयाना वजासाठी आलो आहे हें मागिले. ते म्हणाले मो पाटप पुरात होतो. दान देऊन सहा वर्षे शाळा तरी जमीन वाटायला कोणी कां आले नाही? मो विचार करीत होतो कीं काय काय? तुम्ही आलात ते बरे झाले. "आतां मला मागा, ह्या जमिनीचे वाटप तुम्ही कसे करणार? कां आमच्यावर मो विचार?" मो रयाना विनोदांनीं पातून दिलेली पद्धति समजावून दिली आणि म्हणजे, "या पद्धतीने दाखविले जरी वाटप केले तरी चालेल. तुम्ही समजत आहात, तुम्हाला काही मागावचे असल्यास सांगू शकता" त्यावर ते दृढतेने म्हणाले, "आजच्या आज वाटप केले पाहिजे अशी पाई काही ना? जर तुम्ही दोन दिवसांनीं परत माल तर सोंपविले माझ्या मुलांनीं बोलून घेईत आणि तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे हें वाटप करून टाकू त्यासाठी जाहीर तभेची व्यवस्थाहि करून ठेवीत. माझी एवढीच इच्छा आहे कीं काय माणसाची नियम व्हावी."

ठरल्याप्रमाणे दोन दिवसांनीं रया गांवां गेलो दारपानी गावात स्वडी देऊन समेची व्यवस्था करून ठेवलेली होऊ आम्ही मारेजण समेकडे गेलो गावारी जमलेले हानेच जमीन-वाटपाची सभा म्हटल्यावर भूमिहीनांची गर्दी जास्त कामाला गुस्वात झाली भूदानाची आणि वाटपाची माहिती दिल्यावर ज्या पाटलानी जमीन दिली होती त्याचा सुनिश्चित करण मुलगा बोलावला उभा राहिल तो सांगू लागला, "आपल्या गावात सहा वर्षांपूर्वी भूदान-पदयात्रा आली होती पदयात्रेतल्या वापेंत्रपा-प्रमाणे मायकन्यांवरोवर यात्रिकांची चर्चा चालू होती भूदानाची मागणी मुरू झाली. यराच वेळ गेला परंतु दान कोणी जाहीर करीना. माझ्यामुढा मनात दान द्याव हें आल नाहीं वडील त्या समेत वमले होते ते एकदम उभे राहिले आणि त्यांनीं दोन एकर भूदान जाहीर केले. ते ऐकून मला चर वाटले. स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात गांधींच्या हानेला जो देण्याची संधि मिळाली तशीच विनोबाजींच्या या पवित्र यात्रिकायांत माग येण्याची संधि वडिलांच्यामुळे मिळाली म्हणून खूप समाधान वाटले. वडिलांबद्दल आदर वाढला दान दिल्यापासून माझ्या चित्तावरहि त्याचा यराच चांगला परिणाम झाला पूर्वीं आभय घेतात काम करणाऱ्या मजुरात स्वतःच्या

थरच्या गाई-म्हशीसाठी बाधावरच थोड गवत कापल किंवा बायानी भाजीसाठी जर ४-५ हिरव्या मिरच्या तोडल्या तर मला मोठा राग यायचा, परंतु दानानंतर अस काही घडल तर मनात विचार येतो की, आपल्या वडिलानी एवढी हजारो रुपयाची जमीन दान दिली आणि आपण एवढ्याशा लहान वस्तूकरिता का रागवायच ? त्या मजुराचाहि त्या शेतात हक्क नाही का ? अशा तऱ्हेने माझा राग कमी होत गेला." ते तरुण गृहस्थ सांगू लागले : "ही जमीन वडिलानी दान दिल्यावर भूदानाच्या पद्धतीन बाटप होईपर्यंत आमच्या घरातील मियालालला ती कसायला आणि त्यातून पिवेल ते त्यान खाव म्हणून दिली. या २ एकर जमिनीचा सरकारी सारा ७ रुपये आहे. जमीन चागल्यापैकी आहे हे तुम्हाला माहीतच आहे आणि मियालालहि तुम्हा लोकांच्या चागल्या ओळखीचा आहे."

"जमीन कसायला ताब्यात मिळाल्यानंतर २-३ वर्षांत खूप मेहनत मशगत करून चांगल उत्पन्न काढून त्यान दुसरी तीन एकर जमीन खरेदी केली. ही जमीन कसायला मिळण्यापूर्वी तो ३०-३५ वर्षे आमची जमीन करीत होता. परंतु तो त्या जमिनीवरील लहानशा तुकड्याचाहि धनी बनू शकला नाही, मजूरच राहिला. आता आम्ही भूदानात दिलेली जमीन त्याला कसायला मिळताच स्वतःची जमीन समजून त्यान तिच्यावर कष्ट केले आणि स्वतःच्या हक्काची त्यान जमीन घेतली."

"यावरून तुमच्या लक्षात येईल की, भूदानाची प्राप्ति कशी येत आहे. आता आमची अशी इच्छा आहे की, गेली सहा वर्षे ज्याच्याकडे ही जमीन आहे त्यालाच ही जमीन द्यावी. त्याला दुसरा वसला आधार नाही. विनोबाच्या नियमात बसत असेल तर मालाच ती द्यावी अशी आमच्या घरातील सर्वांची तुम्हाला विनंति आहे. हा गृहस्थ मुसलमान असला तरी त्याला कसलच व्यसन नाही. मासाहार करत नाही. दारू पीत नाही. फार पाय तो हाँटेलात गेल्याच सुद्धा कोणी पाहिल नाही. आम्ही जैन आहोत, परंतु आमच्यापेक्षा तो अधिक स्वच्छ आहे. गेली ३५ वर्षे तो आमच्या घरात आहे, आमच्या बूट्यातलाच एक तो आम्हाला वाटतो. तेव्हा अशा

प्रामाणिक आणि कष्टाळू इसमाला जमीन मिळाली तर आम्हाला खूप आनंद वाटेला.”

सभेंतील सारे लोक शांतपणे ऐकत होते. सारा गाव त्या मिमालालला जाणत होता. लोक आपसात बोलायला लागले. वाटपाच्या नियमाप्रमाणे ही जमीन भूमिहीनाच्या समतेने वाटली जाणार. दात्याच्या मूलानें आपली कहाणी ऐकविताना आपली इच्छाहि व्यक्त केली. तेव्हा मा दोन्ही गोष्टींचा मेळ कसा घालायचा असा प्रश्न होता, सभेंतल्या लोकांना विनंति केली की आपले मत काय आहे ते सांगावे. समोर भूमिहीन मजूर आणि बाजूला भूमीवाले बसले होते. वाटपाच्या सभेंत प्रत्येकाला आपले मत सांगण्याचा अधिकार असतो, म्हणून सफोच न करता बोलावे असे मी सर्वांना म्हटले. “आपल्याला या ठिकाणी न्याय लावायचा आहे. एकाची निवड करायची आहे. भूमिहीनाचा तो हक्क आहे. ते एकमतानें जो निर्णय घेतील त्यालाच ही जमीन दिली जाईल. दात्यानें आपली इच्छा व्यक्त केली त्याबद्दलहि तुमचे मत तुम्ही सांगावे. दात्याविरुद्ध वसे बोलायचे असा विचार करू नका. दात्यानेंहि नियमाप्रमाणे हा निर्णय तुमच्यावरच सोंपविला आहे”. लोक एका निश्चयान्या स्वरात हुंकार देत होते. बसलेल्या लोकामधून काही निवडक निरनिराळ्या वर्गांतल्या लोकांना मी विचारायला सुधवात केली. बाजूला बसलेल्या एका हरिजनाला विचारले. तो चटकन् उभा राहिला आणि म्हणाला, “त्या मिमालाललाच या. त्यानें आतापर्यंत फार कष्टात दिवस काढल्यात, खाऊवा त्याच्या पोरावाळाला. आम्हाला-वी मिळाल बवातरी !”

सभेंतल्या लोकांकडे एकवार दृष्टि फिरवली आणि दूरवर बसलेल्या एका फेटेवाल्याकडे बोट दाखवताच तो मोठ्या लगवणीनें उभा राहून सामू लागला—“यामच्या गावात भूदानाची जमीन घ्यायला एवढाच लायक माणूस हाय, लई मेहनती नि सरळ मनाचा हाय. याचीच निवड करा.” दोनचार भूमिहीनांना विचारले. साऱ्यांनी मिमालालचेच नाव घेतले. लहानांपासून थोरापर्यंत साऱ्यांनी एकदम हात बर करून मिमालालसाठी साक्ष दिली. न्याय मिळवाच प्रमाणपत्र लिहिले गेले. दोन साक्षीदारांच्या सहा झाल्या आणि दात्याच्या हस्ते कुंकुमतिलक लावून सन्मानानें

मियालालला दस्तऐवज देण्याचा कार्यक्रम झाला. सान्यानी टाळचा वाजवून आपला आनंद प्रगट केला. मुलाला दूध पाजण्यात मातेला जसा आनंद होतो तसा आनंद जमीन देणाऱ्याला झाला. ते म्हणाले, “मी माझ्या ६५ एकरातील दोन एकर दान केले हे फार मोठे दान नाही. काळाची हाक ऐकून कर्तव्य बजावले आहे ज्याला जमीन मिळाली त्याच्या गुणाचा सर्वांनी एकमुखाने दाखला दिला. याचा मला आनंद आहे.”

शेवटी नव्या भूमिपुत्रां - मियालालने-सांगितले, “मी गेली सहा वर्षे ही जमीन कसत होतो परंतु ती मला मिळाली नव्हती. आज सान्याच्या कृपेने मला ती कायमची कसायला मिळाली. गेल्या ६ वर्षांत जे मी पिकविले त्यातला एक हिस्सा म्हणून विनोबाजीच्या या कामाला-जे आम्हा गरीबासाठी चालले आहे त्याला - दोनशे रुपये मी देत आहे.” दात्याच्या हस्ते त्याने आम्हाला रोख २०० रुपये दिले.

भूदानयज्ञ-आंदोलनात गरीबाचा पुरुषार्थ आणि अमिराचा सहकार आहे. दोघे मिळून माणुसकी टिकवितात आणि वाढवितात !

(४) कुभोज गांवची गोष्ट

कोल्हापूर जिल्ह्यात वाटपाचे काम चालू असताना कुभोज गावी जाण्याचा योग आला. त्या गावात ४ दात्यानी, १ एकर १३ गुठे जमीन लहान लहान तुकड्यात दिली होती. त्यातील तीन दाते छोटे मालक होते. एक मोठा जमीनवाला होता. चारीही जमिनीचे तुकडे चांगल्या प्रतीचे होणे. गावात जमीन-वाटपाची दबडी दिलेली होती. सूर्यास्ताच्या सुमारास आम्ही गावात शिरलो ठिवठिवाणी लोक आपसात वाटपाबद्दल चर्चा करीत असल्याचे दिसत होतं. “जमीन वाटायला तुम्ही आलात म्हय !” म्हणून एकांनी आम्हाला हटवले. त्याला “होय” म्हणून आम्ही पुढे सरलो. तपास करता ग्रामपंचायती समोर वाटपाची सभा ध्यायची ठरली होती असे बळलें. आम्ही तिबडे बळगो. लोवहि हळूहळू जमा होऊ लागले. ग्रामपंचायतीच्या ऑफिसात पोहोचल्यावर सभा सुरू होईपर्यंत जमलेल्या लोकांबरोबर आमची चर्चा चालूच होती. सान्याना मोठी उत्सुकता की ही जमीन वाटणार कशी ? कोणाला ? एक ना अनेक प्रश्न विचारून

लोक शकेचे निरसन करून घेत होते. थोड्या वेळात रीतसर सभेच्या कामाला मुदवात झाली. भूमिहीनांपैकी कोणी ना कोणी जमीन मिळावी म्हणून स्वतःसाठी वकीली करू पहात होता. मिळालेल्या दानाची आणि दात्याची माहिती घेण्याचे काम सुरू झालें. काही दान देणारे हजर होते. वाटपाची पद्धति समजावून दिल्यावर पुढच्या कामाला सुरुवात झाली.

या चार दात्यांपैकी एकांन २१ गुठे जमीन दिली होती. ते बोलायला लागले. ते म्हणाले, "१५-२० वर्षांपूर्वी ही जमीन गावातल्या एका दारूड्याला तो दारूच्या नसोद असताना फसवून मी विकत घेतली. जमीन चांगली आहे. मेहनत-मसागत चांगली केली तर तवाखूचेहि पीक येईल अशी ती जमीन आहे मी ज्या दारूड्याला फसवून जमीन घेतली त्याला एक मुलगा आहे. जमीन गेल्यामुळें त्याला पोटापाण्याचे हक्काचे कसलेच साधन न राहिल्यामुळें आणि गावात कायमचा कामघदा मिळत नसल्यामुळें तो जयसिंगपूरला जाऊन तेथें हमाळीचा पदा करून कसेतरी पोट भरतो आहे. जर ही जमीन तुम्ही त्या मुलाला दिली तर मला बरे वाटेल. मूळची जमीन त्याच्याच बापाची आहे. दान योग्य त्या ठिकाणी गेले याचे समाधान आम्हा तिघा भावांना होईल आम्हा सर्वांची ती इच्छा आहे." दात्यानें केलेली ही सूचना सर्वांना योग्यच वाटली. साव्यानी त्या मुलाला जयसिंगपूरहून बोलावून आणून त्याला ती जमीन घ्यावे ठरविले.

दुसऱ्या दात्यानें ९ गुठे जमीन दिली होती. दान दिल्यावर त्या जमिनीवर आपला हक्क नाही, अशी त्याची भावना होती म्हणून त्यानें गावांतल्या एका भूमिहीन हरिजनाला ती कसण्यासाठी दिली होती. त्या दात्यानें आपली इच्छा व्यक्त करताना म्हटले की 'विनीवाच्या नियमाप्रमाणे जसे वाटप करावयाचें असेल तसे करा. मी दिली ती दिली. आज ज्या हरिजनावडे आहे त्यालाच जर तुम्हाला देता येत असेल तर त्यालाच द्या. तोहि भूमिहीन आहे आणि मेहनत मसागत चांगली नरतो आहे.' दात्यानेंच योग्य ती निवड केलेली असल्यामुळें भूमिहीनासह सर्वांनीच दात्याच्या या निवडीला साथ दिली. बसत असलेल्या हरिजनाला ती जमीन देण्यात आली.

तिसरा ५ गुठ्याचा दाता २०० एकराचा माडक होता. ही दानातली जमीन तटपात पडलेली होती. घेजारच्या जमीन-मालकाचे म्हणणे असे की

ही जमीन माझी आहे आणि मालकी सिद्ध करण्यासाठी तो कोर्टात गेला होता. निकाल आपल्या बाजूने लागला नाही म्हणून मूळ मालकाचा खून झाला होता. असा या जमिनीच्या तुकड्याचे बाय करायचे ? हा तुकडा भूदानात दिल्यावर त्याची मालकी विनोबाची आणि पर्यायाने गावाची झाली असे जाहीर केल्यावर जो 'ही जमीन माझी आहे' म्हणत होता त्यानेही आपला विचार बदलला आणि त्या मालकीच्या वादाचा शेवट झाला.

१८ गुठ्याचा जमीनमालक तर गरीब शेतकरी आहे असे सांगण्यात आले. परंतु आजारी असल्यामुळे तो सभेच्या ठिकाणी येऊ शकत नाही असे कळले आम्ही सर्वांनी विचार केला की आपणच त्याच्या घरी भेटायला जाऊ. साऱ्यांना ते पटले. सभेचे काम संपवून आम्ही गावकऱ्यांसह त्याच्या घरी जाण्यासाठी निघालां रात्री ९।।।-१० ची वेळ होती. पेद्रोमॅक्सच्या प्रकाशात ज्यावेळी आमची ही पदयात्रा सुरू झाली त्यावेळी दुसऱ्या पहात असलेले लोकही सामील झाले. ५-७ मिनिटात त्या दात्याच्या घराजवळ आम्ही पोहोचलो आसपास सर्वत्र घातता होती. दोजारचे लोक म्हणू लागले "आजारी माणसाला कशाला त्रास देता ?" माझ्याही मनात विचार आला 'तरच, आजारी माणसाला कशाला त्रास द्यावा ?' पण दुसरा विचार उठला- 'एवढ्या गरीब माणसाने दान दिले आहे तर त्याला किंवा त्याच्या घरातल्या माणसाना भेटण हे आपले कर्तव्य आहे.' घरातली बायकामंडळी जागीच होती घरातल्या माणसाना भूदानाची माणसे आल्याची बर्दी दिली गेली आजारी माणसाच्या आईने 'या' म्हटले. गरीब शेतकऱ्याचे ते घर ज्याने जमीन दिली तो जलोदराच्या रोगाने मृत्युशायेवर पडला होता खाटेवर अर्धवट झोपेत असलेल्या त्या दात्याच्या डोक्याशी त्याची बायको उभी होती. आई म्हणाली, "इतक्या लाबून आला आहोत तर माझ्या मुलाशी चार शब्द बोला त्याला वर वाटेल" बायकोने एक हात मानेखाली घालून व दुसरा हात हनुवटीला लावून त्याला हलकेच जागे केले. २-३ मिनिटांनी त्याने डोळे उघडले आणि हलक्या आवाजात तो म्हणाला, "काय ?" मी त्याच्या पायाशी उभा होतो मी का आलो आहे ते सांगू लागलो. विनोबांचे काम कोठवर

आलं आहे ते त्याला सांगितले. “तुम्हाला थोडी जमीन असूनहि या क्रांती-च्या कार्यात तुम्ही सामील झाला. ही जी जमीन तुम्ही दिली ती विनोबानी स्वीकारली आहे. तुम्हाला अगदीच कमी जमीन आहे तेव्हा ही जमीन त्यानी प्रसाद म्हणून तुम्हाला परत दिली आहे. त्याचा स्वीकार करा” असे मी बोललो मृत्यूच्या दारी पडलेल्या त्या दात्याच्या डोळ्यातून धळधळा अश्रू बाहू लागले. हात जोडून तो बोलू लागला, “माझी आणखी राहिलेली ३ गुठे जमीन विनोबाना देतो ती बी घ्या.” मी खट्कन त्याला म्हटले, “होय, विनोबाच्या वतीने आपण हे दान मी घेतो. आणि त्याच्या वतीने ही जमीन तुमच्याकडेच कमण्यासाठी त्याचा प्रसाद म्हणून परत करतो. ती आपण स्वीकारा” सारे स्तब्धपणें ऐकत होते. सायनाच गहिवरून आले. आईच्या आणि पत्नीच्या चेहऱ्यावर समाधान विलसत असल्याचे त्या अधुकाशा प्रकाशात जाणवल्याशिवाय राहिले नाहीं. माझे हात आपोआप जोडले गेले.

(५) मालक छोटे, मन मोठे

५-६ हजार वस्तीच्या हेळें गावी दात्याना भेटायला गेलों होतों. २०-२२ दाते त्या गावात होते पहिल्या दात्याची भेट झाली ४-५। एकर जमिनीचा तो मालक होता त्यांतून त्यानें एक एकर दान दिले होते ही जमीन एका गरीब विधवा बाईला त्यानें दिली होती. त्या बाईची दात्यानें भेट करविली तेव्हा आपण आनंदानें मेहनत करून आपल्या लहान मुलासह पोट भरत असल्याचे तिनें सांगितले तो दाता सांगत होता— ‘या गावचे ग्रामदान होईल तर पहिली जमीन मी द्यायला तयार आहे’ पुढें ते गृहस्थ आपला एक अनुभव सांगताना म्हणाले “मी पुढीच्या सर्वोदय समेलनाला गेलों होतो. लोक आपसात ‘गीता-प्रवचनें’ या पुस्तकाबद्दल काही बोलत होते. मी मोठ्या जिज्ञासेनें ऐकत होतो ती पुस्तके तेथें विप्रीला ठेवलेली दिसताच मी एक विवक घेतले. गावी आल्यावर बाजू लागलो. विचारहि सुरू झाला, त्याचा परिणाम माझ्या चित्तावर खूप झाला.”

आज गावात या व्यवतीविषयी सर्वांना आदर आहे.

दुसरा दाता वाटेंतच भेटला कुभार जमातीतला फक्त १८ गुठ्याचा घनी दोन वेळा त्या गावात भूदान पदयात्रा गेली होती एका वेळी ११ गुठे आणि दुसऱ्या वेळी राहिलेली ५ गुठे जमीन त्यानें देऊन टाकली होती. त्याची गाठ पडली त्यावेळी तो मोठ्या खुपीत बोलत होता. “विनोबाच सांगण पटत माझ माझ म्हणण्यात तर सारा घोटाळा झालाय. त्यात गरीबाच फार नडतय बघा म्हणून साऱ्या गरीबानी दिली की आपसुक जमीनदार बी देतील म्हणून माझी ही जमीन कोणालाबी वाटून टाका. आमच्या बायका-मुलानाबी हे पटलंय” जेव्हा त्याला म्हटल की विनोबानी ही जमीन तुम्हालाच परत कसून साऱ्यासाठी दिली आहे तर तो गृहस्थ म्हणाला “मला कशाला देता ? कोणा गरजूला द्या मी तर करतोय दुसरा धडा मुलगाबी थोड कामबीम करतो ठीक चाललंय आमच देवाच्या कृपेन.”

एकेक दात्याना भेटत चाललो तसतसे भेटलेले दातेहि या आमच्या गावपदयात्रेत सामील होत गेले, रात्रीच्या वेळी हातात कडील घेऊन आम्ही बरेचजण इकडूनतकडून फिरत असलेले पाहून गावातहि सर्वत्र कुतूहल आणि चर्चा सुरू झाली दोन दाते एकाच ठिकाणी भेटले त्यातील बऱ्यापैकी म्हणजे ७-८ एकराच्या घन्यानें सांगितले “मी दिलेली जमीन माझ्याच घरी वरीक वरें मजूर म्हणून काम करणाऱ्या महाराला दिली आहे दरवर्षी तिच्या मशागतीचे काम मीच करून देतो” दुसरा दाता म्हणाला “माझी दिलेली जमीन दोन अलग तुकड्यात आहे ती एकत्र करून आणि कायदेशीर बनवून देतो ” २०-२२ एकराचा हा शेतकरी (जो पूर्वी जयसिंगपुरला व्यापारी होता) पुढें सांगत होता ‘आज सकाळीच माझ्या शेतावर काम करणाऱ्या हरिजनाना गोळा करून ‘गावचे भोकूळ’ हे पुस्तक मी त्यांना वाचून दाखवीत होतो पोचमपल्लीच्या हरिजनाना जमीन मिळाली तशी तुम्हाला मिळायला पाहिजे आणि ती तुम्हाला जमिनवाल्याकडून लवकर मिळेल असे मी या महारांना सांगत होतो”

दात्याच्या भेटी होत होत्या जमिनीचा निवाळ चालू होता २२ दात्यापैकी २० दात्यांच्या भेटी झाल्या त्यापैकी बोणाची जमीन यादता

आली, कोणी उत्पन्न देण्याचे ठरविले, पण दान मागें घेणारा कोणी गरीब दाता भेटला नाही. मात्र शेवटी एका मोठ्या जमनीवाल्या दात्याकडे भेटायला गेलो त्यावेळी त्यानी दिलेल्या दानाचा काही उपयोग नाही म्हणून तें दान परत करावे लागले !

चदुर गावची गोष्ट आहे ४-५ हजार वस्तीच्या या गावात ३० गुठ्यांचा मालक गणू कोळी, भूदानाची माणसे गावात आल्याचे समजताच आम्हाला येऊन भेटला छोट्या-छोट्या जमिनीच्या निकालाचे काम चालू होते. गाववाल्यांना या लहान-लहान तुकड्यांचा कसा निकाल लागणार हें समजून घेण्याची मोठी उत्सुकता दिसली. गणू कोळ्याने दिलेल्या जमिनीची चौकशी चालू होती "या जमिनीचा सारा चार रुपये सहा आणे आहे," छलाट्याने कागद बघून सांगितले. या ३० गुठ्यांच्या तुकड्यातून गणूने ५ गुठ्यांचे दान दिले होते तो म्हणाला "ही ५ गुठे जमीन सोडी आहे, पण कोणाहि गरीब, गरजू, कष्टाळू माणसाला वाटून द्या" भोंवतालच्या लोकाना वाटले, काय याची जमीन वाटायची ! आश्चर्याने हे पाहू लागले. आमच्या बरोबरचे सहकारी त्यांना म्हणाले, "होय, ही जमीन वाटायची. विनोबाजीनी घालून दिलेल्या नियमानुसार ही जमीन गावच्या मालकीची राहिल आणि बहिवाटीचा हक्क म्हणून ह्या गणू कोळ्याला दुसरा कसलाहि पदा (आधार) नाही म्हणून त्यालाच ही जमीन परत दिली जाईल" सर्वांनी योग्य न्याय होत असल्याचे प्रगट केले.

लोकांत जागृति आणि शेतीची वाढती समृद्धि ज्या भागात आहे तेथील जनतेंत भूदान-यज्ञाच्या विचारानें प्रगट झालेली मानव्याची ज्योत त्यांना जुन्या जमान्यातील अन्याय्य व्यवस्थेचे जू फेकून देण्याची शक्ति देते असे वाटते. या भागात संपत्तिदातेहि भूमिहीन मजूरच पुष्कळसे आहेत. त्यांनाहि संपत्तिदान का दिले असे विचारता ते म्हणाले, "आमची गरीबी जायला आणि श्रीमंतांचे मन बदलायला आम्हीच प्रथम तयार झाल पाहिजे. आमच्याच आधारावर ते आहेत मारण्या लुटण्याचा काही उपयोग नाही. त्यानं तर पोलीसाच राज्य येत, आमचं राज्य होत नाही. आमचं राज्य याच असल तर आम्हीच सहाण झाल पाहिजे" आजचा समाज तोडायला

जर छोट्या मालकीच्या त्यागाची कुऱ्हाड उपयोगी येत असेल तर ती चालवायची त्याची तयारी आहे.

एक गोष्ट या भागात स्पष्ट नजरेला आली की, भूदानाला विरोध म्हणजे गरीबाच्या सहानुभूतीला विरोध असे लोकाना वाटते. भूदान केले नाही हे चागले केले नाही याची जाणीव व कबूली हि अनेक गावातून ऐकायला मिळाली.

(६) नाती बदलणारे वाटप

नातेपुते हे सोलापुर जिल्ह्यातील एक व्यापारी गाव आहे. गावातल्या चार इसमानी दाने दिली होती. त्यापैकी दोन जमिनी नातेपुतें गावात होत्या आणि दोन शेजारच्या दोन गावातल्या होत्या. या तीनही गावाची वाटप-सभा एकाच ठिकाणी नातेपुते येथे घेतली होती. तीनही गावचे लोक सभेला जमले गावातील व्यापारी डॉक्टर, वकील इ. सर्व व्यवसायातील मंडळीहि मोठ्या प्रमाणात होती.

यापैकी तीन जमिनीचे वाटप रीतसर झाले. चौथी जमीन शेजारच्या गावातली साधारण प्रतीची २२ एकर होती. त्यावरचे कूळहि बऱ्या स्थितीतले होते आणि त्याला स्वतःच्या मालकीचीहि थोडी जमीन होती. कूळ आणि दाता दोघेहि सभेला हजर होते. कुळाची इच्छा की जमीन आपल्यालाच मिळावी पण धार्मिक वृत्तीच्या दात्याची अशी इच्छा की जमीन दुसऱ्या गरजू भूमिहीनाला मिळावी या जमिनीच्या बाधावर असलेल्या आव्याच्या शाडावरील मालकी-हक्कावरून कुळाचे व मालकाचे भाडण होते आणि हा वाद येत हायकोर्टपर्यंत पोचून तेथे वादाचा निकाल लागला होता. परंतु दुभंगलेली भू जडली गेलेली नव्हती. त्याच्यात एकमेवांसवधी शत्रुत्वाचे नाते उत्पन्न झालेले होते वाटपसभेच्या वेळीच ते दोघे प्रथम एकत्र येऊन एकमेवासमोर बसले होते.

त्या कुळाकडे जर स्वतःची जमीन नसती तर कुळालाच ही दानाची जमीन देता आली असती बरे, ती कुळाला न देता इतर कोणाला द्यावी तर कुळाला जमीन तशी फार कमी होती, शिवाय मालकाच्या इच्छे-प्रमाणे जमीन दुसऱ्याला दिली असती तरी हें कूळ तावा मुतागुती

सोडोल् की नाहीं हाहि प्रश्न होता सर्वाना, हें वाटप कसे होणार, या सबबीची उत्कटा लागून राहिली होती

दात्याला आणि कुळाला अगोदर समजावून देण्याचें काम करावे लागले मी दात्याला म्हटले, “तुम्ही विनोबाजीना ही जमीन त्याचे कार्य सत्कार्य आहे असें समजून दिली आहे विनोबाजीनी वाटपाची एक पद्धति घालून दिली आहे त्या पद्धतीप्रमाणे वाटपाचें काम होत असतें म्हणून तुम्ही स्वतःचा कसलाच आग्रह न ठेवता आणि कुळाविषयी दाबुभाव न बाळगता काही सुचवायचें असल्यास सुचवा ”

कुळाला सांगितलें की, “ही जमीन भूदानात मिळालेली आहे कायद्यानें भूदानाच्या जमिनीला कूळ हक्काची कलमें लागू वेगेली नाहीत, हे तुम्हाला माहीत आहे का ? येथें असलेले सरकारी अधिकारीहि तुम्हाला तेव सांगतील तुम्ही मनगटाच्या वळावर तो हक्क टिकवू म्हणाल तर तोहि चालू राकणार नाही तुम्हाला जमीन पाहिजे अग वाटत असेल तर त्याकरिता शक्ति एकच आहे-प्रेमाची दात्याची तुमचे प्रेमाचे सबब शाले तर ही गोष्ट शक्य आहे दात्याची इच्छा आहे त्याप्रमाणे ही जमीन इतर कोणाला जरी दिली, तरी चालेल अशी भावना तुम्ही धरलीत तर तुमच्या-विषयी सर्वांना सहानुभूति वाटू लागेल पण मलाच पाहिजे असा आग्रह घरात तर दात्यावरहि काही परिणाम होणार नाही आणि इतरांची सहानुभूतिहि तुम्ही गमावून घसाल ”

लोक शातपण हे सव ऐकत होते दाता शात बसला, कूळहि शात झाले दोघेहि विचारमग्न दिसू लागले थोड्या वेळाने कुळाने सांगितले, “मी जमीन सोडायला तयार आहे पण मीहि गरीब आहे, माझा विचार सुद्धा करावा ’ दाता म्हणाला “२२ एकरांपैकी निम्मो जमीन घाला घा आणि निम्मो आम्हा दोघांच्या समतीनें-एखाद्या भूमिहीनाला घा ”

सर्वानाच हा निकाल याग्यवाटला प्रमाणपत्र लिहिले गेले दाता आणि कूळ दोघांनीं एम्बेकाच्या कपाळाला कुर्ब्याचा टिळा लावला तो सावताना दोघांच्याहि डोळ्यांत अश्रू उमट राहिले होते जमिनीचे प्रमाण-पत्र कुळाच्या हातात देताना दाता उदगारला-“जमीन चांगली कर आणि

सुखानें राहा कधी काही गरज लागली तर माझें घर तुला उघडें आहे ! ”

(७) 'जमीन काय संग न्हेयाची हाय ?'

“अस बघ जानू खोतानी जमिनीवरील मालकी सोडल्यावर आता तूच मालक झालास हे अगदी खर, पण तुझ्याजवळ आणखी किती जमीन आहे सांग बर ? ”

“हाय तीनेक रुपये दस्ताची पर निमीशिमी बरकसच हाय सायवानू ”

“पण तेवढी तरी आहे ना ? आणि हा शिदबा तुझ्या शेजारीच राहतो, त्याला तर अगदीच जमीन नाही हें खर ना ? तुझ्या भाकरीतला घतकोर त्याला तू नाही घायचास तर कोण देईल रे ? खोतानी तुझ्यासाठी जमीन सोडली आता गडया, तुझी पाळी आली आहे तुझ्या मनान ठरीव ”

रत्नागिरी जिल्ह्यातील एका गावात जमीन वाटपाचा कार्यक्रम चालू असतानाचा वरील संवाद आहे गावात ३-४ ब्राह्मणांची घरे होती आणि तेच गावचे जमिनदारहि बाकी सर्व कुणबी, महार दोन वर्षांपूर्वी झालेल्या एका भूदानाच्या सभेत सर्व जमीनदारानी थोडी थोडी जमीन दान दिली होती बहुतेक सर्व कुळांकडेच असलेली जमीन होती ज्या कुळाना अन्य जमीन नव्हती त्यांना त्याच्या कूळ बहिवाटीला म्हणून असलेली जमीन आता त्याच्या मालकीची म्हणून देण्यात आली जमीन वाटपाची पार्श्वभूमी, भूदानाचा विचार सांगितला गेला होताच इतर जमिनीची प्रमाणपत्रे दिली गेली आता जानूकडे असलेल्या जमिनीबाबत विचार सुरू झाला त्याच्याकडे स्वतःची काही जमीन होती जमीन कसली ? ७-३ गुठे भातसेती, बाकी सर्व वरवस डोंगराळ २-३ वर्षांनी त्यात एकदा घरी-नाचणी पेरून घायची पुन दोनतीन वर्षे पड ठेवायची पण पुन्या तीन रुपये दस्ताच्या जमिनीचा मी मालक आहे याचा त्याला अभिमान होता १०-१२ माणसांचे कुटुंब होते त्याचे आणखीहि दुसरी जमीन तो खडानें करीत असे, पण आता स्वतःच्या मालकीची अगो आणखी जमीन आपल्याकडे येणार या विचारानें त्याचे मन मोहून गेले होते.

एकदम दुष्मात मिठाचा खडा पडावा तसें त्याला झालें. आपलो होणार असलेली जमीन आता सोडून कशी द्यायची ? ती दुसऱ्याला द्यायची ? ना म्हणून ? त्याला वाटले, हे सफेद कपडेवाले आपल्याला कायदा शिकवीत आहेत. कुठचा कायदा माझ्या बहिवाटीखाली असलेली जमीन काढून घेतो ते पाहतो, असें त्याच्या मनात आले असावे. तो म्हणाला, "नाही द्यायची जमीन मला." सर्वांनी त्याच्या करुणाभावनेला आवाहन करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याचा एकच प्रतिप्रश्न होता : "माजी पोरावाला बगताव घेताना तुमी, मी रातदिन कष्ट करता तरीबी पोटात दोन टाईम भाकरी नाय मिलत. हो मानसा सगळी भायली. पर तुम्हीमी असा म्हणताव ? घ्येताव तर घ्येचा बापडी जमीन, पर मकास उपासी मारून दुसऱ्यास देतारा खयचा असा कायदा हाय ता मला सागा."

जानूचे म्हणणें खरे होतें. त्याचीच नव्हे तर गावातील एकूण एकाची हीच अवस्था होती. जमीनवाले आणि विगजमीनवाले—मालक आणि कुळें— या पद्धत्या फक्त सामण्यापुरत्या, एकमेकांना वेगळे करण्यापुरत्या. कुणाचे दारिन्ध्य गहू भर जास्त, कुणाचे तोळभर कमी इतकाच फरक, करायचा झाला तर, करता आला असता. कुळाच्या केवळी-शोपड्या मुगानुमुगें होत्या तशाच आजवर आहेत त्याच्या दारिन्द्यात काहीं करक झालेला नाही, काही कसूर नाही, जमीनदाराचे वाडे मात्र, पूर्वी कुठें होतो आणि आज कुठें आलो, हे दाखवीत होते. काप गेले होते आणि भोके राहिली होती. त्या भोकामधून होणारे दारिन्द्याचे प्रदर्शन अधिकच भेसूर होते. कुळाना जमीन पुरत नाही म्हणून ते दरिद्री आणि मालकाना जमीन स्वतः कसता येत नाही, खडाचे उत्पन्न कमी कमी होत गेलें म्हणून ते दरिद्री. जसा अवस्थेंत कुठचा कायदा त्यांना दानात जमीन द्या म्हणून सांगू शकला असता ?

पण तरीहि जमीनदारांनी दान दिले होते.—मनापासून दिले होते. कुठल्या कायद्याला मान तुकवून नव्हे. त्याच्या माणुसकीने त्यांना सांगितले आणि त्यांनी दिले. आता पाळी होती कुळाची. तो का मागें राहणार ? पुन्हा त्याच्या अंतःकरणाला हाक घातली. "खोवांनी तुझ्यासाठी जमिनीची

माजकी मोडली. उदारणा दाखविला. शेजारधर्म पाळला. आता तुम्ही पाळी आहे-कायदा पाळण्याची नव्हे, धर्म पाळण्याची-शेजारधर्म पाळण्याची." अर्मे म्हणताच त्याचा चेहरा बदलला. 'उपाशी असलों तरी धर्म पाळला पाहिजे' ही भावना तर त्याला आईच्या दुधाबरोबरच मिळाली होती. "शेजारच्याला जगविण्यासाठी देण तुमं कर्तव्य आहे की नाही ते तुज तूच ठरव" या वाक्याबरोबर जानूची कायद्याची भाषा विरघळून गेली. तो क्षण-दोन क्षण विचारमग्न झाला आणि लगेच म्हणाला, "म्हणताच तां बराबर हाय. घेवा जमीन दिश्यास- जमीन काय सग न्हेयवाची हाय ? माजी बी पोरा जानू त्येची बी पोराच. माजी एक टाईम भाकर खातील, पर त्येच्या पोरास बी आता एक टाईम मिलल !"

(८) ओझरचें वांटय

ओझर गांवच्या सभेंत भूमिहीन एका वाजूला झाले. जमीन दोन कुटुंबांना पुरेल एवढी मिळालेली. भूमिहीनाची सख्या ३० च्या वर, ह्यात हरिजन व कोळी अशा दोन जमातीचे लोक होते. भूमिहीनांना आपसांत विचार करून निर्णय घ्यायला सांगण्यात आले. सर्व भूमिहीन विचार करू लागले. त्यांच्यातला एकजण, जो स्वतः हरिजन होता, तो बोलला, "काय रे गडपानों, ही जमीन कुणाला मिळावी ? आपण चटकन निर्णय घेतला पाहिजे." त्यावर सगळ्यांनी त्याला साथ दिली : 'तूच जमीन घे.' त्यावर तो म्हणाला : "मला ही जमीन नको. माझ्यापेक्षा ज्याला जास्त गरज आहे त्याला मिळाली पाहिजे. मला इतकी नड नाही." पुन्हा एकवार सगळ्यांचा आग्रह झाला. 'जमीन तूच घे.' त्यावर तो मोठ्याने बोलला : "मी घेतली तर हा काय न्याय होईल ? आपल्याला न्याय लावायचाय. माझ्यापेक्षा हे दोघे गरजू आहेत. त्यांना नको कां मिळायला ? याना आपण जमीन देऊ या." आणि मग त्यांना उद्देशून तो म्हणाला, "जमीन चांगिली कराल का रे बापांनो ? चांगली केली नाहीत तर आमचा आमान होईत वर का ?" साठ्या भूमिहीनांनी त्या दोघांना समति दिली आणि सर्व जग सभेंत येवून वगळे जमलेले सर्व लोक हे सर्व पाहत राहत. आतंर ते आपसात वांटय दान की हे लोक काय ठरविणार आहेत ?

मारामान्या करतील, भांडणे होतील झाल. पण १०-१२ मिनिटाच्या आत त्या सर्व भूमिहीनांनी आपसात विचार करून योग्य त्या लोकाची निवड केली हें काहीना खरेच वाटेना ज्या भूमिहीन म्होरक्याने 'मला जमीन नको, त्याला द्या' असे म्हटले त्याने समेत उठून ज्या दोघाना जमीन मिळावी असे ठरले होते त्याची नावे सांगितली. लोकाना ती - एकदम पटली आणि त्यांनी टाळचा वाजवून हर्ष व्यक्त केला. दात्याने कुकुमतिलक लावून प्रमाण-पत्र नव्या शेेतकऱ्यांना दिले.

(९) उपळे गांवची गोष्ट

उपळे गावची वस्ती ३००० ची आहे हें वार्शी तालुक्यातील एक सपन गाव आहे तेथील २०० एकराच्या एका जमीन-मालकाने २० एकराचे भूदान दिले होते. दात्याला अगादर वळविल्याप्रमाणे त्याने गावात दबडी देऊन वाटपाच्या कामाची सारी व्यवस्था करून ठेवली होती. रात्री ९॥ च्या सुमारास लोक सभागृहात जमा व्हायला लागले. पाऊस झीम झीम पडत होता, तरी जागा अपुरी पडली समेच्या कामाला सुरुवात झाली दात्यांनी दानपत्रात दोन भूमिहीनांची नावे सुचविली होती ते दोघे वर्णानुवर्णे त्या दात्याच्या जमिनीत राबत होते त्यांना जमीन नसल्यामुळे ती त्या दोघाना मिळावी अशी इच्छा त्याने व्यक्त केल्यावर आणि ती वाजवी आहे हे दिसल्यावर त्या दोघाना १३ एकर शेेन देऊन राहिलेल्या ७ एकराच्या वाटपाचे काम सुरू झाले गावातील ४२-४३ लायक भूमिहीनांचा प्रश्न गावाने आजच्या समेत सोडवून टाकावा अशी गावकऱ्यांना समजावून देऊन विनंति केली लोकाना तर हे योग्य आहे असे वाटत होते, परंतु दानाची तयारी मात्र होत नव्हती गावाने निवडलेल्या ४३ भूमिहीनांना जमीन द्यायची आवश्यकता होती परंतु वाटपाची जमीन तर ७ एकर. तेव्हा ही किती लोकाना द्यायची हा प्रश्न उभा राहिला काहीनी सुचविले की ती एकाला द्या काहीनी सुचविले की तीन चार जणाना वाटून द्या. शेेनटी ही ७ एकर जमीन दोघाना द्यावी असे ठरले.

आता त्या दोघांची निवड कशी करावयाची हे जमलेल्या भूमिहीनांना समजावून दिल्यावर लोकांची चुळबुळ सुरू झाली. हे पने काय वाटप

करणार ? गावातील पुढारी हे नाव ते नाव सुचविण्याचा प्रयत्न करू लागले. दात्यानी सर्वांना सुचविले की विनोबाजीची जी पद्धति असेल त्या पद्धतीने वाटप होऊ द्या

पावसामुळे भूमिहीनांनी बाजूला जाऊन एकमेकात विचार करावा अशी सोय नव्हती. सर्वांना शांत बसण्याची विनंति केली आणि लोक शांत झाले. भूमिहीनांमध्ये निवड करायचा सवाल आला तेव्हा सगळ्या भूमिहीनांची तोडे गप्प झाली. प्रत्येकाला वाटू लागले, आपण ही संधि का दवडायची ? त्याच्यातून एक उठला व म्हणाला 'मला ही जमीन नको, अमक्याला द्या' भूमिहीनांच्यातून तो बाजूला जाऊन बसला. भूमिहीन एकेक उठू लागले आणि दुसऱ्या भूमिहीनाची नावे सुचवून बाजूला जाऊन बसू लागले. सारे लोक मोठ्या कुतूहलाने पाहत होते जिज्ञासा वाढत होती. शेवटी जमीन कोणाला मिळणार ? मध्यरात्रीचा १॥ बाजला १३ भूमिहीन बसून हाते गाडी थोडी अडली. पुढा समजाविले 'विचार करा, आज जमीन नाही मिळाली तर उद्या मिळेल. आज जो जास्त गरजू आहे त्यालाच ती मिळू दे. त्याच्याकरिता तुम्ही नाव मार्गे घेतले तर तो तुम्हाला दुवा देईल' बसलेल्या लोकानी साय दिली. पुढा सात भूमिहीन उठले आणि बाजूला जाऊन बसले. सहा जण शिल्लक राहिले. पुढा समजाविले, तेव्हा या सहातून एक हळूच उठला आणि मार्गे सरला. आता राहिले पाच पाडव. आता तुमच्यात कोण घमंराज होणार ? ते पाडव आपल्यातल्या लहान असलेल्या नकुल-सहदेवाची नव्हती का बाळजी घेत ? जरा विचार करा आणि नकुल-सहदेवाची निवड करा. त ऐकताच शरीराने स्थूल असलेला एक गृहस्थ उठला आणि बाजूला बसू लागला. लोक म्हणू लागले भीम बाजूला बसला. घमंराजाची भूमिका दोभेल. असा चारपैकी एक उभा राहिला आणि म्हणाला 'मिळू दे जमीन त्या दोघाना, मी मार्गे नांव मार्गे घेता' या तिघांच्यासाठी बाकीच्या भूमिहीनांनी आपली नावे मार्गे घेतली. आता मात्र कोणीच बाकी नव्हता. प्रत्येकाला वाटत असावे—'जमीन घ्यायच्या आपणच लापर' आतात लावातून सुचवायला गुह्यात शाली 'निठठया टाका' मी लोकांना म्हटले. आतापर्यंत पाळीत लोकांनी आपली नावे मार्गे घेतली. होय त्यांना जी

बुद्धि देवानें दिली ती बुद्धि याना देव देणार नाही का ? किंवा या बसलेल्या तुम्हा लोकार्पकी कोणी हरीचा लाल असा नाही का की जो उठून म्हणेल की दोषाना जमीन मिळणार आहे तर तिसऱ्यालाहि मी तीन चार एकर देईन. गरीबाविषयी प्रेम प्रगट करायला यापेक्षा आणखी कोणती संधी तुम्हाला लाभणार आहे ? लोकामधून भूमिहीनाबद्दल कसलीच हालचाल दिसना, या तिघार्पकी कोणी उठेना, तेव्हा काय करावे या विचारात होतो. एवढ्यात त्या तिघांतील एक उठून बोलू लागला : "माझी अशी इच्छा आहे की त्या खडूला एकट्याला ही जमीन मिळत असेल तर माझे नाव मी मागें घ्यायला तयार आहे पण त्याला एकट्याला मिळाली पाहिजे." त्याला चाजूला जाऊन बसायला सांगितले खडू खेरीज जो दुसरा होता तो उठला आणि म्हणाला "ह्या खडूलाच एकट्याला मिळू द्या, मला नको!" सभागृहात टाळपाचा एकच कडकडाट सुरू झाला. लोकांचे आपापसात बोलणे सुरू झाले—“निवड चांगली झाली खडूच्या आजोवाचीच ती जमीन होती. त्याची त्यालाच ती परत मिळाली काय देवाचा न्याय आहे पहा!” साऱ्याच्याच तोडानून हे उद्गार निघाले.

दात्याच्या हस्ते खडूला कृकुमतिलक लावून प्रमाण-पत्र दिले गेले. दाता बोलू लागला : "मी दोनदा एकरार्पकी बीस एकर जमीन दिली आहे. त्यात मी फारसे काही केले असे नाही काळाची मागणी आहे त्याला. अनुसरून माझे दान आहे, मी फार मोठे मन करून दान दिले असे लोक म्हणतात, परंतु माझ्यापेक्षाहि या ठिकाणच्या ४२ भूमिहीन लोकांनी आपल्या तोंडाजवळचा घास दुसऱ्याकरिता मोठे मन करून दिला. त्याचे आपण कौतुक केले पाहिजे आज आपल्याला या गावातील भूमिहीनाचा प्रश्न सोडविता आला असता तर मीहि त्यात आणखी सामील झालो असतो. आपण गावकरी याचा विचार करून हा प्रश्न सोडवू या!"

(१०) कुंभारी बांदप

मोलापूर तालुक्यातील कुंभारी गावची शोष्ट. सायकाळच्या सुमारास गावांत पोहोचलों पाटीळ-तलाटघानी गावांत बांदपाची माहिती दिली होती. परंतु सगळ्यांना हे बांदपाचे काम जाहीर समेत होणार आहे हें

लक्षांत आले नव्हते. तेव्हा गावातल्या प्रमुखाना म्हटले, “गांवात रात्रीच्या सभेची दवडी द्या.” लोक घुरघुरत सांगू लागले, “आमच्या गावात सभेला लोक येत नाहीत हो, २०-२५ माणस जमतील झाले ! थापेक्षा आम्ही काही नावे सुचवितो, त्यांनाच जमीन देऊन टाका ना.” पण आम्ही सभेचा आग्रह धरल्यावर दवडी देण्याचे लोकानी ठरविले. परंतु नेहमी दवडीचे काम करणाऱ्याने दवडी देण्याचे नाकारले आम्हालाहि वेळ भरपूर होता. लोकाना म्हटले, “जरा तुमचा गाव तर पाहू या.” चांगला ४-५ हजार वस्तीचा तो गाव, फिरायला तास दोन तास गेले. पण त्याचबरोबर रात्रीच्या सभेची आणि जमीन वाटपासवधीची माहिती ठिकठिकाणी वसलेल्या लोकाना समजावून देता आली भूमिहीन लोकाना भेटून सभेची माहिती दिल्यावर त्यांनी सभेच्या प्रचाराचे काम अगावर घेतले. दवडी-चाग्राहि मग तयार झाला. त्याचा व्हायचा तो योग्य परिणाम झाला. मोठ्या सक्ष्येने लोक हजर झाले रात्री १० ला सभेचे काम सुरू झाले. सरकारी अधिकारीहि वरेच हजर होते ! सभेच्या मुद्यातीला सभेचे तीन भाग करण्यात आले. एक, ज्यांना जमिनी किंवा घदा आहे अशाचा, दुसरा ज्यांना जमिनी नव्हत्या अशाचा, आणि तिसरा मुलाचा.

जवळजवळ १० भूमिहीन जमिनीसाठी येऊन वसले होते २१ एकर जमीन ४ दात्यांनी दिली होती. ती फक्त चार कुटुंबांना देण्याइतकीच होती दात्यांनी सुरवातीला नावे सुचविण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यांना जरा सबूरी करण्याचा सल्ला दिल्यावर पुन्हा त्यांनी आग्रह धरला नाही भूमिहीन एकेक उठून त्यांना लायब वाटेल त्याचे नाव सांगत व आपले नाव मागे घेऊन वाजूला जाऊन वसत ४० च्या आसपास सख्या राहिली एक तरुण उठला व म्हणाला, “माझ्यात वाम करण्याची क्षमता जास्त आहे, तेव्हा जमीन मला द्या.” दुसरा उठला आणि म्हणाला, “मी चार लोकांची नावे सांगतो त्यांना जमीन द्या.” त्याने नावे सांगायला सुरवात केली. तिपाची नावे सांगितल्यावर चवथे नाव त्याने स्वतःचेच पुढे केले. काहीना पटले, तर काहीना दचकले नाही काहीना हसायला आले एक तगडा तरुण उठला आणि म्हणाला, “माझ्यातहि शेतीचे काम करण्याचा हिंमत आहे, परंतु या पोरावाळाच्या म्हातान्याला जमीन मिळू द्या. मी कुठेहि काम करून पोट

भरेन." असे होता-होता १८ लोक सिल्लक राहिले. रात्रीचा १॥ झाला, परंतु लोकांमध्ये वसलीहि चुळबुळ दिसली नाही. आणि ते धाईहि करित नव्हते. हे सारे वाटपाचे महाभारत १८ अध्यायाच्या गीतेवर येऊन ठेपले होते. आणखी किती वेळ लागणार याचा अंदाज येईना. लोकांच्या सहन-शक्तीचा तरी किती अंत पहायचा ! शेवटी गीतेत सांगितल्याप्रमाणे निर्णयाचे काम भगवान् श्रीकृष्णावरच सोपवून द्यावे लागले. १८ चिट्ट्या तयार झाल्या. समोर वापाच्या माडीवर बसलेल्या एका ८०९ वर्षाच्या मुलाला बोलावून त्यातील चार चिट्ट्या उचलण्यास सांगितले. त्यानें एकेक चिट्ठी उचलण्यास सुरवात केली. पहिली चिट्ठी उचलली नाव जाहीर झालें. दुसरे व तिसरे नाव बोलले गेलें, तिघांच्यासाठी ज्या ४०-४५ लोकांनी आपली नावे मागें घेतली होती व गाववाल्यांचे मनात जी नावे होती, तीच ही नावे आलेली पाहून सर्वांचाच समाधान वाटलें. चपयें नाव जाहीर होताच मान सर्वत्र टाळ्याचा कडकडाट झाला. ते नाव चिट्ट्या उचलणाऱ्या मुलाच्या वापाचे होते !

दिवसभर गीतेच्या आणि ताली वाद्यध्याच्या यामागें आलेला ह्या सर्वांचा शोण वाटपाच्या या पावन व गोड प्रसंगानें हरला. धाकोचे भूहीन शोण आपसात बालत घरां जात होते, "आज त्यांना जमिनी मिळाल्या, ज्या आपल्यालावी मिळाल्याशिवाय राहतांल दृश्य ?"

• (११) अन्तापुर वांटप

मोक्षम नदीच्या दोन्यात नाम चातू होते. यडक उन्हाळ्याचे ते दिवस होते. अन्तापुरला दुपारी पोचल्यावर ठरल्याप्रमाणे दुपारची सभा घ्यायची होती. लोक घराघरातून बसलेले दिमत होते. गावात अगोदर दवडी झाली असल्यामुळें लोकांच्या पुढें बघेंचा हाच एक विषय होता.

अध्या-पाऊण तासात नदीवाढी माणते जमू लायली. सुट्टीचे दिवस व हत्तर वाही वेळ घालविण्याचे साधन नसल्यामुळें या सभेला मुलाची सेनाहि भरपूर हजर झाली. लोक जमल्यावर सभेच्या यामागें आम्ही सुरवात केली. एका द्याच्या २१ एकराचें दान दिले होतें. आणि, दुसऱ्यानें २० गुठ्याचें. हा लहान गुठ्या होता वय चागावत होता. २१ एकर

जमीन एका भिल्ल कुटुंबाकडे कूळहक्काने होती, तोहि हजर झाला. दाते मात्र परगावचे असल्यामुळे येऊ शकले नाहीत. २२ भूमिहीन उठून बाजूला जाऊन बसले. ज्या भिल्लाकडे कूळहक्काने ही जमीन होती त्याला स्वतःची अशी कसलीच जमीन नव्हती परंतु त्याचवरील सारी जमीन स्वतःला मिळावी अशीहि त्याची इच्छा दिसली नाही. त्याने स्वतः व कांही लोकानी सुचविले की, १० एकर या भिल्लाला ठेवा आणि ११ एकर इतरांना वाटून या त्याप्रमाणे त्या भिल्लाने साऱ्या जमिनीवरचा कूळहक्क सोडल्याचे लिहून दिले आणि त्याचे १० एकराचे जमीन-वाटप-प्रमाणपत्र लिहिण्यात आले. राहिलेली ११ एकर जमीन व २० गुठे बागायत जमीन किती लोकाना मिळावी असा प्रश्न उभा झाला. सगळ्यांनी ठरविले की ११ एकर तिघांना व अर्धा एकर बागायत एकाला अशी चाराची निवड करून टाका.” त्या लोकाना समजावून द्यावे लागले की ही निवड आम्ही करणार नसून भूमिहीनांची करावची आहे. त्यांनीच एकमताने ठरवावे. सारे भूमिहीन लोक उभेच होते. त्यामध्ये बहुतेक सर्व भिल्ल आणि २-३ हरिजन होते. भिल्लाच्यात दोन भाग होते. एक गावच्या वरच्या भागात राहणाऱ्यांचा आणि दुसरा गावाच्या खालच्या भागात राहणाऱ्यांचा. भिल्लाच्या वस्तीला ‘भिलाटी’ असे म्हणतात. त्यातील काही भिल्लानी सुचविले की दोन भिलाट्यावरील आम्ही लोक आहोत. तुम्ही या भिलाटीतील दोघाची आणि त्या भिलाटीतील दोघाची निवड करा. त्याच्या सूचनेप्रमाणे आम्ही निवड न करिता त्या भिल्लाना आपापसात विचार करून तुम्हीच प्रत्येकी दोन दोन नावे सुचवा असे सांगितले. दोन्ही वस्तीतले लोक अलग अलग बसून विचार करू लागले. निश्चय काही होईना. ते निवड न करताच सभेच्या ठिकाणी परत आले. बराच वेळ अशा प्रकारे जाऊन काही निश्चित निर्णय होत नाही हे पाहून सारेजण म्हणू लागले, चिठ्ठ्या टाकू या. चिठ्ठ्या लिहिल्या जाऊ लागल्या. एवढ्या वेळात त्यातील ६ लोकानी आपली नावे मागे घेतली. राहिले १६ जण. चिठ्ठ्या तयार झाल्या आणि या चिठ्ठ्या उचलण्यासाठी एका ७-८ वर्षांच्या घंजारच्या मुलीला म्हटले ‘ए पोंरी, जरा इकडे ये.’ तो तिच्या मागे असलेली १७-१८ वर्षांची एक भिल्ल नववधू सरणी पुढे आली. साऱ्यांनाच हसू आले. तिची काहीच चूक नव्हती. मोठ्या

मुलीला किंवा बाईला 'पोरी' म्हणूनच हाक मारण्याची त्या भागात पद्धत आहे. त्या तरुणीला वाटले आपल्यालाच बोलाविले आहे. भोवतालच्या सान्या लोकानी सांगितले की "त्या पोरीने (बाईने) उचलल्या तरी चालतील. चांगली निर्मळ पोरी आहे"

एक चिठ्ठी उचलली, दुसरी उचलली, तिसरी आणि चौथी उचलून ती मार्गे सरली. चिठ्ठीतील एकेक नाव जाहीर होऊ लागले. पहिले नाव जाहीर झाले ते घरच्या भिलाटीतील एका भिल्लाचे. दुसरे नाव खालच्या भिलाटीतील भिल्लाचे, तिसरे एका हरिजनाचे आणि चौथ्या चिठ्ठीतले नाव पूर्ण चाचून होण्यापूर्वीच सगळे आनंदाने ओरडू लागले. हा हर्षनाव बराच वेळ चालला. याचे कारण माझ्या काहीच लक्षात येईना. चटकन् एकजण म्हणाला, "ते त्या बाईच्या नवऱ्याचे नाव आहे." सान्या गावकऱ्यांची पहिल्यापासून इच्छा होती की या भिल्ल तरुणाला जमीन मिळालीच पाहिजे. नुकतेच गावाने आपल्या खर्चाने मोठ्या घाटाने त्याचे लग्न करून दिले होते. सगळ्यांचा त्याच्यावर मोठा शोभ होता. त्यामुळे प्रत्येकाला वाटत होते की, या भिल्ल तरुणाला जमीन मिळायी. गावावर आलेल्या एका सकट-प्रसंगी त्याने आपला जीव धोक्यात घालून तो धोका टाळला होता, त्यामुळे सान्या गावाचे प्रेम त्याला मिळाले होते. त्याचमुळे त्याची वामकी ज्यावेळी पुढे आली त्यावेळी कोणीच आक्षेप घेतला नाही. उलट सारे जण म्हणू लागले की, तिलाच चिठ्ठी उचलू द्या. आणि एकजण म्हणाला त्याप्रमाणे ही खरीच लक्ष्मी ठरली लग्न झाल्यावर या भिल्ल तरुणाचा सत्तार सर्वांना गौरव वाटेल असा प्रकारे तिने चालविलेला होता. अशा या गृहलक्ष्मीने आज या तरुणाची खरी भाग्य-लक्ष्मी उजळवली. तिचे नावहि 'लक्ष्मीच' होतें.

कोणाला कोणती जमीन याची म्हणून प्रमाण-पत्र लिहिताना गावकऱ्यांना विचारले तेव्हा या लक्ष्मीला बागायत तुकडा द्या वान् ११ एकर बाकीच्या विघात वांट्या, असे सर्वांनी सांगितले. असा प्रकारे ती जमीन एकूण पाच कुटुंबांमध्ये वाटण्यात आली. 'न मागे तयाची रमा होय दासो' माप्रमाणे काहीनी बेल, काहीनी अबजारें त्या भिल्ल तरुणाला पुरविली.

(१२) माडगूळ वांटप

सांगली जिल्ह्यात वाटपाचे काम चालू होते. आटपाडी भागातील माडगूळ गावी दिवाळीत आम्ही गेलो होतो. दिवेलगणीची वेळ असेल. गावात पोचताच आमच्या सभेच्या कामाला सुरुवात झाली. प्रातःअधिकारी, मामलेदार सारे सरकारी अधिकारी मुद्दाम वाटपाचे काम पहाण्यासाठी कुतूहलाने आले होते. भूमिहीन बाजूला झाले. ते नऊजण होते.

दिवाळी सवऱ्याच घरात चांगली साजरी व्हावी त्याकरिता सर्वांना जमीन कशी मिळाली पाहिजे त्यासंबंधी प्रथम मी समजावून सांगितले. सारे लहान थोर आमचे बोलणे घातपणे लक्ष लावून ऐकत होते. साऱ्यांच्या चेहेऱ्यावर एक प्रकारची प्रसन्नता दिसत होती. 'आज आपल्या गावामध्ये ८ दात्याकडून २० एकर २० गुठे जमीन मिळालेली आहे. तिचे सहा तुकडे पडत आहेत, म्हणजे ६ लोकाना ही जमीन मिळू शकेल. परंतु तिघांचा प्रदन राहतो. तिघासाठी, लोकांनी आणखी थोडी जमीन द्यावी, अशी आम्ही मागणी केली.

भूमिहीनांना 'आपसात' विचार करून सहाची निवड करावयास सांगितल्यावर त्यांच्यापैकी एकजण उठला आणि म्हणाला, "माझा सुतारीचा घडा थोडा चालतो, तेव्हा कसे तरी मा माझें भागवीन या सहाजणाना त्या जमिनी मिळू द्यात" इकडे भूमिवाल्यामध्ये एकजण उभा झाला आणि त्याने "एक एकर जमीन घ्या" असे सांगितले. त्याच्या पलिकडे वसलेले एक वृद्ध गृहस्थ उठले व त्यांनी आपले अर्धा एकर दान जाहीर केले. त्याचा मुलगा उठला आणि म्हणाला, "माझी बंलजाडी घेऊन ज्याला ही आमची जमीन मिळेल त्याला मदत करायला मी जाईन." भूमिहीन पाहातच होते त्याच्यामधून एकजण उठला आणि त्याने इतराकरिता आपले नाव मार्गे घेतले. एका बाजूने दान दिले जात होते आणि दुसऱ्या बाजूने भूमिहीन दुसऱ्यासाठी आपले नाव मार्गे घेत होते. दोन्हीकडे त्यागाचें दर्शन होत होतें. इकडे भूमिवाल्यांनी राहिलेल्या तिघांच्या करिता ६ एकर १८ गुठे दान जाहीर करून भूमिहीनांचा प्रदन सोडविण्याचें कर्तव्य पुरावले. आणि दुसरीकडे भूमिहीनांनी ६ लोकांच्या

निवेडीच्या जबाबदारीचे कर्तव्य पार पाडलें भूमिवाल्यांना भूमिहीना-
कडून प्रेम मिळालें आणि भूमिहीनाना मोबदल्यात जमीन मिळाली.

(१३) सावरोली वाटप

कुलाबा जिल्ह्यातील सावरोली गावांत ठोसर कुटुंबाकडून १००
एकर जमीन मिळाली होती व ती सर्व जमीन नसलेल्यांना व कमी जमीन-
वाल्यांना वाटली गेली होती तरी शेवटी ४-५ कुटुंबे भूमिहीन उरलीव.
इतक्या जमिनीचे वाटप करण्यात ४-५ दिवस गेले. हे सगळें होत असताना
भूदानाची कल्पना जनमनात घरीव दजून गेली, म्हणून या गावात
कोणीहि भूमिहीन राहणार नाही, असे वाटू लागले हळू-हळू एक-एक
भूमिहीनास आपल्या थोड्या जमिनीपैकी थोडी कमी देणारे दाते पुढें येऊ
लागले. एकानें तर जपानी पद्धतीने लावलेली एक चौदास उभ्या पिकासह
एका भूहीन बाईला दिली तरीही एक भूमिहीन उरला मग परीक्षाच
पहायचे ठरले, शेवटच्या दिवशी वाटपाचे काम करून मी क्षोपलों असता
रानी ११ वाजता एका गृहस्थानें येऊन उठविले

त्याच्या बरोबर तो उरलेला भूमिहीन होता तो म्हणाला, "मी
माझ्या जमिनीपैकी काही जमीन देण्यास तयार आहे करा दानपत्र आणि
या ती जमीन त्याला " दान आणि वाटप एकाच क्षणी होऊन गावात
बेजमीन कोणीच शिल्लक राहिला नाही ।

(१४) निफाडचे वांटप

चार एकराचे वाटप आणि गाव तालुक्याच्या ठिकाणचे तेव्हा सभा
कोठें भरवावी असा प्रश्न उपस्थित झाला मी सुचविलें, ज्या भागात
भूमिहीन राहतात तेथें सभा जाहीर करा ग्रामपंचायतीच्या माणसानो
दवडी दिली गावातील भूदात्यांना भेटायचे काम चालू होते गावची
माहिती असलेल्या एका मित्रानें पोलीस सबइन्स्पेक्टरकडे भेटण्यासाठी मला
नेलें भूदानाच्या कामासदधी ते सहानुभूति राखणारे होते त्यांच्याबरोबर
चर्चा झाली तें गृहस्थ म्हणाले "तुम्ही या जमिनी घेता पण वाटप कसे
काय करता ? चांगल्या जमिनी तुम्हाला मिळतात का ?" इन्स्पेक्टरने

साहेबाना वाटपाची पद्धति समजावून दिली. त्यावर ते म्हणाले, "भूमिहीन आपसात एकमत करून वाटप करतात हे शक्य नाही. जमीन का कोणी आपसात वाटून घेतील ? जो तो मला पाहिजे असें म्हणणार. गेल्या १५-१६ वर्षांच्या माझ्या अनुभवावरून सांगतो. भाडणाशिवाय वाटप होणे शक्य नाही. सगळोकडे जमिनीसाठी तर एवढ्या मारामान्या आणि कोर्टकचेऱ्या. आणि तुम्ही म्हणता लोक प्रेमाने वाटून घेतात. हे मला खरेच वाटत नाही." मी त्यांना एवढेंच म्हटले की, 'रात्रीच्या सभेला आपण जरूर या.' यापेक्षा त्यांना जास्त काही सांगणे शक्य नव्हते. ते अर्थात् त्यांच्या व्यवसायाच्या अनुभवावरून बोलत होते.

रात्री वाटपाच्या सभेला सबइन्सपेक्टरसाहेब माझ्याबरोबर आले. भिल्लाची ती वस्ती सभेला फार लांक आले नव्हते. वाटपाच्या कामाला सुरुवात झाली. जमीन नसलेले अकरा लोक बाजूला झाले. जमीन एकट्याला देण्यापुरतीच होती. भूमिहीनानी आपसात विचार करून एकाची निवड करायची आहे हे त्यांना पटवून द्यायचा प्रयत्न झाला. दोघानी आपली नावे मागे घेतली नऊ लोक राहिले. त्यांच्यापैकी कोणी पुढें काही बोलना. बरोबर आलेले हे पोलीस सबइन्सपेक्टर मित्र त्यांना सांगू लागले : "हे पहा, आता या दोघानी दुसऱ्यासाठी आपले नाव मागे घेतले त्यांनी जसा तुमच्यातला गरीब गरजू माणसाचा विचार केला तसा तुम्ही आपसात विचार कराना आणि ठरवून टाका एकाचे नाव". दोन तीन भूमिहीन आपसात विचार करू लागले सबइन्सपेक्टर साहेब पुनः पुनः त्या भूमिहीनानी समजावू लागले : "जमीन कोणाला तरी एकाला मिळणार आहे तुम्हीच एकाची निवड केली तर तुम्हालाहि अभिमान वाटेल आणि ज्याला जमीन मिळेल त्याची पोरवाळ तुम्हाला दुवा देतील. जरा विचार करा." सबइन्सपेक्टर साहेब बोलत होते आणि एकेक भूमिहीन उठत होता आणि आपले नाव मागे घेत होता. अखेरीस चार जण शिल्लक राहिले. थोडा वेळ चार जण गप्प बसले. हे पहाताच सबइन्सपेक्टरसाहेब त्यांना पुन्हा म्हणाले, "चीघे जण जरा बाजूला जा आणि आपसात विचार करून नाव ठरवा." ते चीघे उठले आणि बाजूला जाऊन त्यांनी एकाच्या नावाचा निर्णय केला य ते नाव सांगितले. जमलेल्या लोकांनी त्या नावाचे

स्वागत केले सन्मानपूर्वक पोलीस सब-इन्स्पेक्टरसाहेबाच्या हस्तेच त्याला प्रमाणपत्र देण्यात आले

आणि वाटपाची सभा संपली घराकडे आम्ही परतत होतो. तेथील मदत करणारे मित्र सबइन्स्पेक्टरना म्हणाले, “अहो, वाटप समजावून देण्याचे अन वाटप करण्याचे काम तुम्हीच केलेत की” ते गृहस्थ त्यावर उत्तरले, “होय विनावाचे काम हे वेगळेंच काम आहे इथे हुसऱ्याचा विचार करायला शिकविले जातें माणसाच्या सद्भावनेवर विश्वास ठेवला पाहिजे ही गोष्ट खरी आहे माणसाला ज्या पद्धतीने वागवायें त्या पद्धतीने तो वागू शकतो प्रेमाची देखील एक शक्ति आहे.”

(१५) कुपखेडें वाटप

सकाळची वेळ होती, या लहानशा गावातील सारे गावकरी गावच्या पारावर समेसाठी जमने होणे गावामध्ये ७ एकराचे भूदान झालेले होत जी मिळालेली जमीन होती ती कूळहक्कानें शेजारच्या गावातील एका सधन अशा इसमाकडे बहिवाटोला होती त्या कुळाला हि निरोप पाठविण्यात आला होता, परन्तु ते गृहस्थ हजर राहिले नाहींत जमीन उत्तमपैकी होती आपल्याकडे ती जमीन राहावी ह्या हेतूने त्या कुळानें आपल्या नाबावरचे सानें बदलून तें भावाच्या नाबावर केले होते आणि स्वतः कृत्रिम भूमिहीन बनला होता त्याचे इतरहि काही घदे होते, त्यामुळें या जमिनीचे वाटप करतांना ती या कुळाला देणे न्याय्य होणार नाहीं, कूळ हजर नाहीं, त्यामुळें वाटप करावे की न करावे असा प्रश्न उपस्थित झाला गाववाले आणि भूदाते म्हणाले, ही जमीन भूमिहीनाच्या मध्ये वाटून टाका त कूळ आपला वज्रा सोडून देईल

शेजारी शाळा चालू होती, मारे गावकरी बोलताहेत, चर्चा करीत आहेत याकडे सान्या मुलाचे लक्ष वेधले होत शिक्षणा समजल की ही जमीनवाटपाची सभा आहे तेव्हा शिक्षकांनी येऊन विचारले की ‘आमचीं मुलें तुमच्या समेला आणून बसवू का? मुलाना भूदानाची आणि जमीन-वाटप वसे करतात याची आपत्तीच माहिती मिळून जाईल’ मी त्यांना होकार दिला समोर बसलेले गाववाल म्हणाले, ‘मुले गोघळ करतात, मुलाचे काम

कामे आहे ' गावकऱ्यांना समजावले की 'ही विनोबांची चळवळ मुलांनाच समजली पाहिजे या मुलांना समजेल आणि ती शिष्यतीत की आपण सारे भाऊ-भाऊ आहोत, तेव्हा वाटून घेतल पाहिजे आणि वाटून खाल्ल पाहिजे '

रीतीप्रमाणे भूमिहीन बाजूला होऊ लागले त्या लहानशा गावात असे कितीकसे भूमिहीन असणार ? एकूण सातजण बाजूला बसले दोन तीन मुलांची आपसात कुजबूज चालू होती एक मुलगा राजारच्या मुलाला म्हणत होता की "अरे, तूहि उठून तिथे बस की , तुझा बाप आला नाही म्हणून काय झाल ?" मुलाला मी विचारले, "तू काय बोलत होतास ?" तो मुलगा धीटपणे म्हणाला, "या माझ्या मित्राला मुळीच जमीन नाही याचा बाप मजुरी करतो, पण तोहि पायाने लगडा होऊन घरात बरेच दिवस पडला आहे, त्याच्या आईलाच पोटा-पाण्याचा धडा करावा लागतो त्याला म्हटले की तुलाही जमीन नाही तेव्हा तू बेजमीनवाल्याच्यात जाऊन बस ' "बरोबर आहे," गावकरी म्हणाले, "त्याच्या बापाला जमीन मिळालीच पाहिजे, तो लई चांगला मनुष्य हाय तो भिल्ल आहे पण त्यान आपल्या आयुष्यात कधीहि चोरी केली नाही " त्याच्या योग्यतेचा दाखला देण्यासाठी साऱ्याची धडपड पाहून त्या माणसाबद्दलचे कौतुक आणि त्याची भेट घेण्याची इच्छा झाली सगळे दात झाले तो भिल्ल मुलगा भूमिहीनांच्यामध्ये येऊन बसला साऱ्यांना पुढा एकदा विचारले, 'गावात ज्यांना जमीन नाही असे सगळे रोव आले वा ?" एक मुलगा उठून बाजूच्या एका मुलाबद्दे बोट दाखवून म्हणाला, 'त्याच्या बापाला कसलीच जमीन नाही " त्याचा बाप सभेला आलेला नव्हता याहि मुलाच्या वडिलाचे नाव गावकरी विसरले होते पहिल्या भिल्ल मुलाप्रमाणे हा दुसरा हरिजन मुलगाहि भूमिहीनांच्यामध्ये येऊन बसला

भूमिहीनांची सख्या एकूण ९ झाली ही सात एकर जमीन विती कुटुंबांना देता येईल हे ठरवावयाचे होते जमीन प्वागली असल्यामुळे, बाहीनी सात जणांना, बाहीनी पांचांना आणि बाहीनी दोघांना या असे सुषविले तुजडेवदी बिलाप्रमाण त्या जमिनीला तुम्हा देत एकराच्या आत पट्टे गवत तम्हता आणि एकेक एकर वाटूनहि जमीन चांगली असली तरी

फारसा उपयोग झाला नसता म्हणून ती तिघांना द्यावी ही सूचना सर्वांना पसंत आली. आता तीन लोकांची निवड करावयाची.

मी मुलांशी प्रश्नोत्तरांना सुद्धात केली. मुलांना विचारलें "हो जमीन कोणी निर्माण केली?"

"देवानं." मुलें मोठघानें म्हणाली.

"कोणासाठी निर्माण केली?"

"माणसासाठी."

"सर्वे माणसांसाठी की थोड्या माणसांसाठी?"

"साऱ्यासाठी"

"जमीन सगळ्यांची आहे आणि सगळ्यांचा या जमिनीवर हक्क आहे. आज आपण जेभात, ज्याना जमिनीवर हक्क नाही अशांपैकी तिघांना, जमिनीचा हक्क देणार आहोत. पहिल्याबा भाकरी आपण कोणाला द्यायची रे? ज्याच्या पोटात भूक आहे त्याला की ज्याच पोटात भरलें आहे त्याला?"

"ज्याच्या पोटात काही नाही त्याला" सारी मुले बोलली. त्यावर एका मुलाला विचारले—

"तुला गोळघाचा डबा दिला तर तू काय करशील?"

"मी माझ्या भावाना वाटून देईन."

"आणि जर तू वाटून द्यायच नाही म्हटल तर?"

"तर भाडण होईल."

"मग हें तुमच्या लक्षात आलें असेल की आज समाजात भांडण का होतें? ज्याचा जो हक्क आहे त्याला तो दिला पाहिजे. आपल्या इथं नऊ भूमिहीन बसले आहेत, ते नऊही लोक लायक आहेत, गरजू आहेत. याच्या-जवळ जमीन नाही आणि बाकीच्याच्या जवळ जमीन आहे. तेव्हा ज्याना जमीन आहे त्यानी, ज्याना जमीन नाही अशांना नको का द्यायला?"

"द्यायला पाहिजे," सारी मुले-एकदम म्हणाली.

सारे गावकरी शातपणे बसून ही प्रश्नोत्तरे ऐकत होते. त्यांना कोतुक वाटत होते. मुलाना म्हटले "गरीबाना जमीन मिळाली पाहिजे ही गोष्ट खरी, पण त्यांना देणार कोण ?"

"आम्ही देणार" मुले बोलली.

"तुम्हाला हक्क आहे कारे देण्याचा ?"

"नाही." पुढे ती म्हणाली, "आम्ही आमच्या घरातल्या माणसाना सांगू."

मोठ्या माणसाना म्हटले की "पहा, मुलाची तयारी आहे. जमीन तीन लोकाना देता येण्याइतकीच आहे बाकीच्या सहा लोकाकरिता प्रत्येकाने आपला एकेक हिंसा किंवा सहा लोकांनी आपला एकेक हिंसा दिला तर ह्या लोकाचा प्रश्न सुटून जाईल." एकदोन मिनिटे वाट पाहिली पण कोणी तयार होताना दिसले नाही.

बसलेले ते लहान घोर नऊ भूमिहीन हे सर्व ऐकत होते. त्यांना सांगितले, "तुम्हा सर्व लोकांना जमीन मिळावी ही या साऱ्या बसलेल्या लहान मुलाची इच्छा आहे. तसे त्यांनी बोलूनहि दाखविले आहे, लहान मुलाच्या रूपाने परमेश्वर बोलत असतो असे आपण मानतो आणि आज कालहि तसा अनुकूल आलेला आहे. तुम्हां सगळ्यांना आज जमीन मिळाली नाही तरी उद्या मिळेल. पण तुम्ही हाच विचार करून आपल्यामध्ये जास्तीत जास्त जे तीन गरजू असतील त्याची निवड करा.

नऊ लोकांनी तीन-चार मिनिटांच्या अवधीत तिघांची निवड घेली. त्यात एक तो भिल्ल मुलगा होता, दुसरा हरिजन मुलगा आणि तिसरा मराठा होता. तिघांना प्रमाणपत्रे देण्यात आली आणि समारंभ संपवून त्या भिल्ल मुलाच्या बापाला भेटण्यासाठी सारा गांव त्याच्या सोपडीबडे कोटला. सारी मुले मोठ्या आनंदाने—

"सर्व भूमि गोपालकी, नको कुणाची मालकी,
घारे घारे वाटून द्या, घ्यारे घ्यारे वाटून द्या"

अशा घोषणा करीत घाळेत परतली.

१६. साकोरे वांटप

रात्रीची ८।१-९ ची वेळ होती. गावात पुनः एकदा दवडी देऊन वाटपाचे निमंत्रण गावाला दिले. चावडीच्या ओटघावर समेसाठी टेबल खुर्ची माडली गेली. लोक पटागणात व्यवस्थित बसले. वाटपाच्या समेला सुरुवात झाली. समेचे अध्यक्षस्थान तालुक्याच्या मामलेदारानी घेतले होतें.

गावात मिळालेल्या ९ एकराच्या वाटपाचे काम त्या समेमध्ये करावयाचे होतें. गावासमक्ष भूमिहीनांनी एका बाजूला होऊन आपसात आपल्यातल्या जास्तीत जास्त गरजूची निवड करावयाची अशी वाटपाची पद्धत गावाला समजावून दिल्यावर त्या १५०० यस्तींच्या गावात २४ भूमिहीन बाजूला झाले. त्यांनी एकमताने आपला निर्णय घ्यावा म्हणून त्यांना समजावून द्यायला सुरुवात झाली. ही मिळालेली जमीन मध्यम प्रतीची असल्याकारणाने ती एकाच कुटुंबाला पुरेशी होईल असे सर्वांच्या समतीने ठरले. त्या एकाच भूमिहीनाची निवड या ठिकाणी करावयाची होती.

बसलेल्या भूमिहीनात निरनिराळ्या जाती-जमातीचे लोक होते. तसेच अलग-अलग वयाचेहि होते १० वर्षांच्या मुलापासून तो ६० वर्षांच्या म्हाताऱ्यापर्यंत निरनिराळ्या विचाराचे आणि पक्ष मानणारेहि लोक त्यांमध्ये होते कोणाच्या डोक्यावर पादरी टोपी होती, कोणी लाल टोपी घातली होती कोणाच्या डोक्याला जीर्णोत्तीर्ण झालेले पाणोटें लोवत होते “बाजूला जाऊन आम्ही आपसात ठरवू शकणार नाही. तुम्हीच कोणाच तरी नाव नक्की करा,” असे ते भूमिहीन सानू लागले मी त्यांना म्हटले, “तुमच्यातल्या गरजू माणसाची निवड आम्ही कशी काय करणार ? माझ्यापेक्षा तुम्हालाच एकमेकाची माहिती जास्त असणार. रोज एकमेकाना तुम्ही जवळून पाहत असता, कोणाची स्थिति काय आहे याची बारीक-सारीक माहिती तुम्हाला असते म्हणून तुम्ही आपला आणि दुसऱ्याचा असा दोषाचा विचार करून निर्णय घ्या.”

भूमिहीनांच्या मधून एकेक उठून बोलू लागला. तो आपल्याला योग्य वाटेल त्या दुसऱ्या गरजूचे नाव सांगत असे आणि आपलें नाव मागें घेऊन

दुसरीकडे जाऊन बसे. अशा प्रकारे सोळा भूमिहीन इतराची नावे सागून अलग बसले सतरावा म्हणाला, 'जमीन करायला मी लायक आहे माझ्या मनगटात ताकत आहे मला जमीन मिळाली पाहिजे' मी त्याला विचारले "बसलेल्या सात जणांची तुला समति आहे का?" तो त्यांना विचार लागला. राहिलेले भूमिहीन काहीच बोलेनात, उघडच होते की इतराची त्याला मान्यता नव्हती त्याला खाली बसविण्यात आले इतर सातपैकी वाणी काही बोलेना भूमिहीनामध्ये एक दहा वर्षांचा मुलगा बसला होता त्याने एका चाळीशीतल्या गृहस्थाचे नाव सांगितले आणि आपले नाव मागे घेऊन तो आमच्या शेजारी येऊन बसला या मुलाने 'मला नको, त्याला द्या' असे सांगताच बसलेल्यापैकी चार लोक उठून त्या मुलाने ज्याचे नाव सुचविले होत त्याचेच नाव सागून बाजूला जाऊन बसले उरले तिघे. तिघांमधला एक जण उठला आणि म्हणाला "मलाहि जमिनीची फार गरज आहे वित्त्येक वर्ष झाली दुसऱ्याच्या जमिनीवर मी कपट करतो आहे दोन तीन पोर कर्ती झालीत, म्हणून जमीन मिळाली तर शेतात बसून पोर काम करतांना आनंदान बघीन अशी आशा वाटत होती परंतु ही जमीन कोणाला तरी एकालाच मिळणार म्हणता तेव्हा मला मिळेल तेव्हा मिळू द्या, आता त्याला मिळू द्या" मुलाने ज्याचे नाव सांगितले होते तेच नाव माहि म्हातान्या-बावाने सागून काठी टेकत टेकत तो बाजूला जाऊन बसला नंतर उरले दोघे. त्यातील एक, ही जमीन मला मिळाली पाहिजे असे म्हणत होता परंतु त्याच्याबद्दल कोणालाच सहानुभूति दिसली नाही दुसऱ्याच्या मनगटात ताकत कमी होती परंतु भूमिहीनाचा आणि बसलेल्या गाववाल्याचा त्याला पाठिंबा दिसत होता लोकांमधून नाव सुचवायला चुळबुळ सुरू झाली ज्याला साऱ्याचा पाठिंबा होता तो बोलत नव्हता आणि ज्याला जनतेची सहानुभूति नव्हती तो मात्र सारखा बोलण्याचा प्रयत्न करीत होता आपसात दोघांचा निर्णय लागणे शक्य नव्हते

सभेमध्ये गडबड व्हावयास सुरुवात झाली पुन एकवार शांत होण्याची मी विनंति केली सात शांत झाले शेजारी बसलेल्या त्या सहान भूमिहीन मुलाला उभे केले त्याच्यासाठी १० १२ भूमिहीन लोकांनी आपली नावे मागे घेतली होती आणि भूमि द्यायला लायक असलेल्या व

घरात गरीबी असताना मिळू शकणारी ही जमीन दुसऱ्याला द्या असे त्यानें म्हटलें त्यामुळें साऱ्यालाच त्याचे कौतुक वाटले मी त्याला म्हटले की, "पुढें जें काही होणार आहे ते तू नोट ऐकून घे आणि मी विचारीन त्या प्रश्नाचीं उत्तरे दे" त्यानंतर त्या दोघा भूमिहोनांपैकी 'जमीन मला पाहिजे' म्हणणाऱ्याला उभें राहण्यास सांगितले ही जमीन आपल्यालाच मिळणार अशा शोकात आणि थाटात तो उभा राहिला त्याला विचारले, 'तुम्ही जरा माहिती आम्हाला सांगतोस ना ?' तुझ्या मनगटात ताकत आहे जमिनीत उत्पन्न वाडवावयाचे तर त्याला मनगटात ताकत पाहिजे ही गोष्ट खरी आहे" त्याला वाटले की जमीन आता आपल्यालाच हे देणार आणि त्यानें मोठ्ठेवणाने माहिती देण्यास सुरुवात केली

गावातल्या लोकांना त्याच्या परिस्थितीची कल्पना जागळी होती. तो सांगू लागला 'मी लाल झेंड्याचा सभासद आहे आम्ही चार भाऊ आहोत आणि घरात पाचवी आई आहे आम्ही चारही भाऊ शेतात काम करतो शिवाय एकूण दुघाच्या विक्रीचेहि काम करतो प्रत्येकाला सव्या रुपया तरी पडतो चारही भाऊ आम्ही काम करण्यासारखे असल्यामुळें तुम्ही आम्हाला जमीन दिली पाहिजे" इतके सांगून तो खाली वनला दुसरा उभा राहिला त्याच्याकडून माहिती कळली की त्याच्या घरात तो घरून पाच माणसे आहेत वडील आपले आहेत, आई पागळी आहे, बायको आणि एक लहान मूल आहे घरात कामावता हाच एकटा होता आणि खाणारे मात्र पाचजण रोजमजुरी पार तर सव्या रुपया पडायची

त्या लाल झेंड्याच्या सभासदाला विचारले, "तू ज्या पक्षाचा आहेस त्या पक्षाचे लान असे म्हणतात की साऱ्या श्रीमताची श्रीमती वाढून घेतली पाहिजे आणि बरीवाना वाढून दिली पाहिजे ज्याच्याजवळ जें जास्त आहे तें काढून घेऊन दुसऱ्याला दिले पाहिजे तरच न्याय आहे तुला तर विष्कूल जमीन नाही ती मिळाली पाहिजे ही गोष्ट खरी पण जा दुसऱ्यापेक्षा श्रीमंत आहे त्याची श्रीमती वाढून दुसऱ्याला दिली पाहिजे हें तुला मान्य आहे ना ?" ती म्हणाला "होय, हें मला मान्य आहे"

लोकांच्या समोर दोन चित्रे उभी राहिली तो मुलगाहि अत्यंत सावधानतेने ऐकत होता. लोकाना म्हटले, “पहा, या दोघाच्या घरच्या स्थितीची तुलना करा, दोघानाहि जमिनी नाहीत. एकाच्या कुटुंबात चार मिळवती माणसे आहेत आणि दुसऱ्याच्या कुटुंबात एकच मिळविता आहे. या दोघात अधिक गरजू कोण ?” त्या भूमिहीन मुलासह सान्या सभेने तत्काळ उत्तर दिले, “ ज्याच्या घरात एकच कमावता आहे त्यालाच जमीन मिळाली पाहिजे. तोच पात्र आहे.” ही सर्व चर्चा चालू असतानाच जमीन मलाच मिळाली पाहिजे म्हणणारा मित्र उठून बाजूला बसला. भूमिहीन एकच शिल्लक राहिला व त्याला सर्वांच्या समतीने जमिनीचे प्रमाणपत्र देण्यात आले. शेजारी उभा असलेल्या मुलाच्या डोळ्यात अश्रू उभे होते. ते अश्रू जणू बोलत होते की, लोक हो ! माझा आणि एकटी कमावणारी जो माझी आई आहे तिचा विचार तुम्ही करणार नाही का ? किती दिवस आम्ही घरतीवाचून राहायच ?

: १७ :

वांटपानंतरचे नवे भूमिधारक

भूदानात ज्याला जमीन दिली जाते, त्याने त्या जमिनीची बांध-बंदिस्ती करून, चांगली मशागत करून तिचे उत्पादन वाढवावे, भूदानाचा विचार म्हणजे सहकारी भावना वाढीस लागेल असा यत्न करावा, भूदानाचे प्रचारकार्य चालू ठेवावे आणि त्याने आदर्श शेतकरी-भूमिपुत्र बनावे अशी अपेक्षा असते.

या दृष्टीने प्रथम पासून काही संघटना उभी राहिली असती व या नव्या भूमिपुत्रांना काही मार्गदर्शन मिळाले असते तर अशा तऱ्हेने वाटचाल्यामुळे शेतीसुधार व सहकार या दृष्टीने नक्की किती फायदा झाला याचा अदमास लावता आला असता. दुर्दैवाने अशी काही पद्धतशीर पाहणी

होऊ शकली नाही. पण त्यासंबंधीची साधारण कल्पना यावी म्हणून गिरपुर (घुळें), मालेगाव, वागलाण, येवले (नाशिक), दक्षिण व उत्तर सोलापुर, नगर, वाडा (ठाणे), फलटण (सातारा) या निरनिराळ्या तालुक्यातील ३५ गावातून पाहणी केली. त्या पाहणीमधून जी माहिती मिळाली ती थोडक्यात अशी —

(१) दात्याकडून, आणि जेथे कोठे मोठ्या कुळाकडे दानातील जमीन होती तेथे त्या कुळाकडून, नव्या भूमिधार्याला जमीन ताब्यात मिळाली होती. या ३५ गावात फक्त ४ लोकांना जमीनवांटपानंतर जमिनीचा ताबा मिळाला नव्हता.

(२) ज्यांना जमिनी मिळाल्या तेच भूमिधारी आज स्वतः कसत आहेत. एका ठिकाणी मात्र ती जमीन दुसऱ्याला लावलेली दिसली.

(३) एकूण ३५ गावार्थी ३० गावातील भूमिधार्यांनी कसणूक करून चालू वर्षी थोडे उत्पन्न वाढविल्याचे सांगितले. उदा. पूर्वी त्या जमिनीतून तीन साडेतीन मण ज्वारी होत होनी, तर चालू वर्षी चार-साडेचार मण काडली. ज्वारी, भुईमूग या पिकासहि वाढ झाली.

(४) या भूमिधारी लोकांना मगागतीसाठी गावकऱ्यांनी साधने दिली होती. भूमिधार्यांनी प्रामाणिक श्रम केले त्यामुळे जरी पावसाच्या अभावी पीक हाती आले नसले तरी गाववाल्यांचा आदर त्यांनी संपादन केला असल्याचे दिसले. त्या गावातल्या दात्यांनी दात्यांना जमिनीचा योग्य उपयोग झाल्याचे समाधान व्यक्त केले.

(५) जमीन वाटलेल्यांपैकी फारच थोड्याजवळ साधने आढळली, ज्यांच्याजवळ होनी ती त्यांनी भूमि प्राप्त झाल्यावर जोडलेली होती. साधनाची गरज अतिशय आहे. मात्र ती त्यांना उपलब्ध करून देण्यासाठी व्हाय तितके प्रयत्न झालेले नाहीत.

(६) दानातून मिळालेल्या जमिनीवर ताली घालणे, वागाईत घनविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे अशी ४ गावात हालचाल झाली. त्यांनी जमिनीचा मगदूर वाढविल्यामुळे त्या जमिनीची निमसहि वाढली असल्याचे आढळले.

(७) जेथे एकापेक्षा जास्त भूमिधारी होते तेथे ते मशागतीसाठी एकमेवाना मदत वरीत असल्याचे पाह्याला मिळाले ही मदत व्यक्तिगत स्वरूपाची होती सस्येच्या द्वारा त्यांना एवत्र आणण्याचे प्रयत्न झाले तर हे लोक एवत्र येतील

ज्या गावातून सलग अने मोठे जमिनीचे तुकडे मिळाले होते तेथे त्या भूमिधान्याच्या सोसायटीचा स्थापन करण्याचा प्रयत्न झाला त्यापैकी १० सोसायटीचा रजिस्टरहि झाल्या, ५-६ आणखी होतील (यामध्ये काही 'ग्रामपरिवार' आणि ग्रामदानेहि आहेत)

(१) सातारा जिल्ह्यात महाबळेश्वर भागात टाटा ट्रस्टकडून १५० एकर जमीन भोसे आणि गुरेघर या दोन गावात सलग तुकड्यात मिळाली आहे तेथील सर्वोदययोजनेतील कार्यकर्त्यांनी प्रयत्न करून सरकारकडून त्या डोंगराच्या जमिनीवर साधारण १२५ एकराच्यावर टॅरेसिंग करून घेतले सरकारनेहि भूदानाची जमीन म्हणून व त्या भागातल्या लोकांना या प्रयोगाचे प्रारम्भिक दाखविण्याकरिता म्हणून २२-२३ हजार रुपये खर्च करून हे काम करून दिले

या दोन्ही गावच्या अलग सामुदायिक शेती-सोसायटीचा स्थापन होऊन या वर्षी वसणूक सुरू झाली यातील काही जमिनीतून स्ट्रॉबेरी सारखी पिकेहि काढली जातात गेल्यावर्षी टॅरेसिंग वेलेल्या शेतीमधून काही फायदा झाला नाही एकतर पहिले वर्ष होतें, जमीन नवीन दुरुस्त झालेली, खत नाही आणि पाऊस अतिशय झाला त्या जमिनीपैकी १ जमीन दुपिकी होईल अशी पाण्याची व्यवस्था होऊ शकते सोसायटीद्वारा हे काम हाती घेतले जाईल

(२) ठाणे जिल्ह्यात भूदान-जमिनीवर ४ सोसायटीचा आहेत. जेथे खार जमीन होती तेथे तिची 'खार लॅण्ड बोर्ड'कडून व्यवस्थित दुरुस्ती होऊन मिळाल्यावर ती भूमिहीनांच्या वनविलेल्या सोसायटीच्या हाती देण्यात आली आहे भिवंडी-पालघर या तालुक्यांत अशा दोन सोसायटीचा आहेत दुसऱ्या दोन मोखाडा वाढा तालुक्यांत आहेत

(३) सागरी, कुचाया, रत्नागिरी या जिल्ह्यात अनुक्रमे गुडे, पेंडूर या ठिकाणी आवाल्यानी आपल्या सहकारी सोसायट्या बनवून त्या-मार्फत शेतीची व अन्य कामे ते करतात

जेथे सलग जमीन नाही तेथे सोसायटीहि बनू शकत नाही आणि नव्या भूमिधार्याला मदत मिळवून देणे कठिण जाते

आर्थिक दृष्टीने जे परिणाम पहायला मिळाले ते वर दिले आहेत * जमीन हे पोटाचे साधन तर आहेच परंतु तिला काही सामाजिक मूल्यहि आहे जमीन पारण केल्यावर त्या लोकांची गावात प्रतिष्ठा वाढली जशी देणाराची वाढली तशी घेणाराचीहि वाढली हा फरक तर घटकून नजरेला आला

एका गावात ३२ एकर जमीन तर अगदी दगड घोड्याची मिळाली होती त्या जमिनीचा काही उपयोग नाही असे सर्वजण सांगत होते जमीन दाखाना परत करायचे ठरले त्याच गावातील फिरत्या भूमिहीन घनगरानी त्या जमिनीकरिता आग्रहाची मागणी केली त्याचा हा आग्रह का याची जीवन्ती केल्यावर समजले की त्याच्या समाजात ज्यांना जमीन नाही त्यांची लग्ने होण्याला अडचण पडते लग्न व्हायचे असेल तर गुठा का होईना जमीन हवी असते

वाटलेली जमीन ही राज्यभर विखुरलेली असल्यामुळे उत्पादन-वाढीच्या दृष्टीने कोठे काय प्रयत्न झाले याची एकूण एक माहिती आणि आकडे काढणे हे संपटित प्रयत्नाशिवाय शक्य नाही जमीन विखुरलेली त्यामुळे भूमिधारीहि विखुरलेले, बहुसंख्य सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टीने मागासलेले असे असल्यामुळे ह्या एकूण वाटपाचा परिणाम काय झाला, हे दाखविणे शक्य नाही.

साधनदान

जमिनी ज्यांना वाटल्या त्यांना कसणुकीसाठी साधनाची गरज मोठ्या प्रमाणात आहे वाटप करीत असताना या नव्या भूमिपुनाना मदत मिळावी असा प्रयत्न वाग्वही करीत असू शकेल कसणुकीसाठी साधने

पुरविण्याचा आपला सवल्ल जाहीर करीत आणि त्याप्रमाणे साधनाची मदत ते देत, हे पाहणीच्या वेळी दिसून आले मात्र भूदान-प्राप्तीच्या वेळी साधनदान म्हणून बीजाराच्या स्वरूपात जे दान जाहीर झाले होते त्यातील फारच थोड्या वस्तू प्रत्यक्ष हाती आल्या गाईबैलाचे दानहि नाशिक, धुळे, जळगाव, सोलापुर या जिल्ह्यात जाहीर झाले होते पण त्याचा काही उपयोग होऊ शकला नाही सरकारकडून मिळालेल्या मदतीने धुळे जिल्ह्यात आणि ठाणे व नगर जिल्ह्यात साधन-संपत्तिदान-दात्याकडून मिळालेल्या पंशातून बैलजोड्या वाटण्याचे काम झाले

शती सुधारण्यासाठी भूदानातील जमिनींना प्राधान्य देण्याची सरकारी भूमिका आहे सरकारी मदतीचा ओष या नवीन शेतकऱ्याकडे ओढून घेण्यासाठी पद्धतशीर यत्न करावा लागेल तो कोण व केव्हा करणार हे सांगणे कठिण आहे

दात्याघेत्याचे सहकार्य

५ महाराष्ट्रामध्ये ज्याची जमीन वाटली आणि ज्यांना मिळाली असे ८८॥ हजार लोक दाते आणि नवे भूमिधारक आहेत ती एक शक्ति आहे या शक्तिद्वारा निर्माणाचे आणि आंदोलनाच्या प्रगतीचे प्रयत्न होणे शक्य आहे

ही दृष्टि ठेवून वाटपानंतरचे पाठपुराव्याचे (फॉलो अपचे) काम या स्वरूपात कामे करता येईल याचा विचार करताना १९६० च्या डिसेंबर महिन्यात रत्नागिरी जिल्ह्यातील ८ तालुक्यात एक प्रयोग करण्यात आला या आठ तालुक्यात तालुकावार दान देणारे व नवे भूमिधारक यांची संमेलने घेण्यात आली त्यातून पांच तालुक्यात दात्या घेत्याच्या इच्छेने त्यांनी आपले सध्या स्थापन केले आणि त्यातील काहीनी आपल्या कामाला सुरुवात हि केली एकूण संमेलनातीत जो अनुभव आहे तो बराच उत्साहदायी वाटतो नवे भूमिधारक शेकड्या ८० टक्के हजार राहिले त्यांना भूदानातून कमी आणि कशासाठी जमीन मिळाली आहे याची जाणीव आहे हे दिसून आले ज्यांना जमीन मिळाली नाही त्यांच्यासाठी काही करामला त्याची

तयारी आहे. दात्याची उपस्थिति फार नव्हती, परन्तु जी होती त्यावरून या कामामध्ये आपला उपयोग करून देण्यास ते उत्सुक असल्याचे दिसले. शेतीच्या दृष्टीने असलेल्या अडचणी दूर होण्यासाठी अशा सधाची उपयुक्तता आहे हे लक्षात घेताच त्यांनी या कामाला सुरुवात केली अशा प्रकारची 'प्रान्तभर ठिकठिकाणी सघटना उभी राहू शकली तर ती एक आदोलनाला मोठी पूरक शक्ति होईल. जळगाव आणि नगर या ठिकाणी जमीन देणाऱ्या-घेणाऱ्यांना एकत्रित आणण्याचा प्रयत्न झाला त्यातून त्याची स्थिति आणि अडचणी समजल्या.

: १८ :

उपसंहार

'जमीन सर्वांची आहे' म्हणजे सर्व समाजाच्या हितासाठी ती वापरली गेली पाहिजे हा विचार भारतात मान्यता पावू लागला आहे. तो प्रत्यक्षात उतरण्यासाठी जे वातावरण गावोगाव निर्माण व्हावे लागेल ते अद्याप झालेले नाही कायद्याने तो प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न चालला आहे. स्वेच्छेने तो सुटवा असा भूदान-यज्ञाचा वेगळा प्रयत्न आहे.

जगामध्ये लोकशाहीचे मूल्य स्थिर झाले आहे. वसाहती, सरक्षित देश (protectorates) वर्गरेष्या स्वरूपात असलेले पराधीन समाज स्वतंत्र होत आहेत संयुक्त राष्ट्रांसारखी स्वतंत्र राष्ट्रांची जागतिक सघटना हळू हळू शक्तिशाली बनत आहे ही सर्व चिन्हे लोकशाहीच्या वाढीची आहेत. भारताने सर्व विकासाचे प्रश्न लोकशाहीचे व्रत घेऊन सोडविण्याचा निर्धार केला आहे. त्यामुळेच जगातल्या एवढ्या मोठ्या सर्व राष्ट्रांचे डोळे भारताच्या या प्रयोगाकडे लागलेले आहेत. इतर देशांनी जे मार्ग अवलंबिते, त्यांनी एक प्रश्न सोडविताना दुसरे अधिक अवघड प्रश्न निर्माण करून ठेवले, आणि विशेष म्हणजे 'मनुष्य' गीण वरून टाकला, हे त्यांनी पाहिले आहे.

व्यक्ति स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आत्मा आहे ज्या कृतीने व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर आघात होतो ती कृति लोकशाहीला मारक ठरते वास्तविक लोकशाहीचे सरकार हे नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याकरिता योजलेले असते लोकशाही म्हणजे केवळ नागरिकांनी मत देऊन उभे केलेले सत्तायंत्र नव्हे, तो त्यातील अत्यंत ढोबळ आणि लहानसा भाग आहे, जगात लोकशाही अजून वास्त्यावस्थेत आहे म्हणूनच या बाह्य रूपाला महत्त्व आहे पण लोक जसजसे जागृत आणि सज्जन होतील तसतसे लोकशाहीचे सत्यस्वरूप प्रकट होत जाईल ते त्या रीतीने विकसित करणे हेहि लोकशाहीच्या सरकारचे एक महत्त्वाचे कर्तव्य आहे

पण उपासमार काढणारा नागरिक-स्त्री आणि पुरुष-ज्ञान घेण्याला आणि पचविण्याला समर्थ तरी राहतो काय? दारिद्र्य हे लोकशाहीला मारक आहे कारण सक्तीचे दारिद्र्य भोगणारा माणूस मनाने गुलाम असतो आणि गुलामाला मतच नसते भारतात आज लोकशाहीची राज्यपद्धति आहे आणि मताचा अधिकार सर्वांना मिळालेला आहे पण ही लोकशाही आज पोवळ आहे शेंकडा ९० टक्यांच्यावर समाज हा मताची किंमत न जाणणारा आहे आणि त्याचे कारण मुख्यत अज्ञानाबरोबरच लोकांचे दारिद्र्य आणि बेकारी हे आहे येथे भरीव लोकशाही निर्माण व्हावयाची असेल तर बेकारी आणि बेगाली नाहीशी झाली पाहिजे आणि ती शक्य तितक्या लोकांची नव्हे तर दळ्यावत सर्वांची नाहीशी झाली पाहिजे

या दृष्टीने जमिनीच्या फेरवाटपाच्या प्रश्नाकडे पाहिले पाहिजे देशातले विचारवंत आणि नियोजनकार त्या दृष्टीने त्याकडे पाहत आहेत परंतु जोवर राजकारण चालविणारे सर्व पक्ष-म्हणजे पक्षातीत लोक-या याजूबडे आस्थापूर्वक लक्ष देण्याइतके जाणते आणि तत्पर होणार नाहीत, त्याकरिता करावा लागणारा प्रत्यक्ष त्याग ते बरणार नाहीत, समनेची वागणूक व्यक्तिगत जीवनात उतरविणार नाहीत, तोवर निवडणुका पुन पुन चाल्या नागरिकांना मतप्रदर्शनाचे व सघटनेचे स्वातंत्र्य मिळाले, तरी लोकशाहीत प्राण भरणार नाही ज्या समाजात उपजीविकेचे साधन हाती नाही असे बरोटो लोक असतात त्या समाजाला लोकशाही वेळणच शक्य नाही

म्हणून जमिनीच्या व्याप्य वाटपाचा प्रश्न अगोदर सुटला पाहिजे. जमीन-मुधारणा, घद्याचे राष्ट्रीयीकरण, नियोजन या सर्वांचा मध्यविंदु 'मनुष्य' हा असला पाहिजे. या सर्व प्रयत्नानून मानवी संबंध (human relations) निर्माण होत आहेत हें पाहिले पाहिजे. वस्तूची केवळ विपुलता झाली म्हणजे अनेक संबंध निर्माण होतात असे नाही. वस्तूच्या उत्पादनाच्या कामी प्रत्येकाचा पुरुषार्थ लागण्यात आणि प्रत्येकाला त्या पुरेशा मिळण्याची व्यवस्था करण्यात जो सहकार निर्माण होतो त्यात मनुष्यत्व आहे.

या दृष्टीने उत्पादन-साधनें प्रत्येकाला उपलब्ध आहेत अशी समाजाची व्यवस्था झाली पाहिजे. त्यातून वस्तूच्या वितरणाचा प्रश्न तर सुटेलच, पण सहकार, उत्पादनाची वाढ आणि नागरिक-जीवनाची संपन्नता साधेल. 'जमीन कूटबागणिक वाटल्याने तिचे वारीक वारीक तुकडे होतील,' 'अर्थ-वाढीच्या योजना साधता येणार नाहीत' असे सतत माणसाच्या उपजत बुद्धीवरील अविश्वासाचे निदर्शक आहेत. उत्पादन-वाढीकरिता मोठे कारखानदार एकत्र होऊ शकतात आणि लहान-लहान शेतकऱ्यात ती बुद्धि नसते असे का मानावे ? आपला अतिम स्वार्थ उत्तम रीतीने वसा साधतो येईल याची अक्कल त्यांनाहि असणारच. गावात कोणीहि बिगर जमीनवाला राहिला नाही असे एकदा झाले म्हणजे प्रत्येकाची जमिनीची आणि जमिनीच्या द्वारे मिळणाऱ्या प्रतिष्ठेची भूक भागेल. ती भागणार नाही तोवर सहकाराच्या आणि विकासाच्या योजना मूळच धरणार नाहीत. पण जर ही भूक भागली तर त्यातून थाड्याच अनुभवाने जमिनीची वसणूक सहकारी पद्धतीवर करण्याचे आपोआप मुबेल आणि त्याहिपुढे जाऊन सहकार यशस्वी व्हायचा तर ती अर्धामुर्धा न करता पूर्णपणे केला तरच त्याचा पूर्ण फायदा मिळेल हे अनुभवाने किंवा शिक्षणाने लक्षात येऊन जमीन सर्वांची एकत्र केली जाईल, आणि उत्पादन-वाढीच्या कामी सहकार्याची सर्व शक्ति-बुद्धि वेचली जाईल. हे व्हायला फार काळ जाईल असेहि नाही आजहि कित्येक ठिकाणी ते घडू लागलेले आहे आणि त्यातून लागला लाभ होत असलेला वाढळून येत आहे तो 'ग्रामदाना'चा विचार आहे.

भूदानातून नैसर्गिकपणे 'ग्रामदाना'चा विचार विकसित झाला. भूदानात गावच्या काही जमीनवाल्यानी गावातल्या भूमिहीनाना आपल्या-सारखे करण्याकरिता आपल्यातल्या जमिनी काढून देणे याच्या पुढची पायरी म्हणजे सर्वांनी आपल्या जमिनी गावच्याच मालकीच्या करून टाकणे आणि सर्वांनी मिळून योजनापूर्वक ती जमीन कसून त्यातून गावाच्या गरजा भागविणे व गावाचे भाडवळ वाढविणे हा सहज पुढे येणारा कार्यक्रम होतो. याहि विचाराचा प्रत्यक्ष प्रयोग भारतात ठिकठिकाणी झाला आहे, चालू आहे. जरी लोकमानस यातून होणारा अंतिम लाभ ग्रहण करण्या-इतके अजून प्रगल्भ बनले नसले तरी ज्या जमातीत पूर्वापार जमीन जमाती-ची मानण्याची प्रथा आहे त्या जमातीनी हा विचार चटकन् उचलून घेतलेला आढळून येतो. अर्थात जेथे कोठे हा प्रयोग प्रत्यक्षात अमलात येईल आणि त्याचे काही सुपरिणाम इतर समाजाच्या दृष्टीरेषेतीस येतील तेथून तो इतरत्रहि मग पसरेल. तशी चिह्नेंहि अत्यंत अस्पष्ट स्वरूपात का होईना, दिसतात.

अशा रीतीने उपलब्ध असलेली सर्व जमीन जर उत्तम रीतीने फसणुकीखाली आली तर आजच्या लोकसंख्येला पुरेल इतका अन्नसाठा आणि कच्चा माल मिळू शकतो हे शास्त्रज्ञानी मान्य केले आहे.

“भारतात दर चौरस मैलास सरासरी २५० लोक राहतात. इंग्लंड, बेल्जियम, हॉलंड यासारख्या सपन्न देशात लोकसंख्येचे चौरस मैलाचे प्रमाण भारतापेक्षा जास्त आहे. युरोपमधील दाट लोकवस्तीच्या या देशाहून भारताच्या लोकसंख्येची एक विशेष भिन्नता आहे आणि ती म्हणजे लोक-संख्येचे ग्रामीण स्वरूप. येथे शे. ८० टक्के लोक लहान-लहान खेड्यात राहतात जवळ-जवळ ३३ कोटी एकर जमिनीत हे लोक शेती करतात. पण भारताच्या शेतकऱ्याने जवळ-जवळ १५ कोटी एकर शेतीयोग्य असलेली जमीन अजून लागवडीखाली आणलेली नाही. म्हणजे जवळ-जवळ ३ जमिनीकडे कोणी अजून लक्ष घातलेले नाही. सगळी दाटी गंगेचे सोरे, बंगाल-बिहार तसेच ओरिसा आणि केरळ या भागात झाली आहे. भारतातोळ शेतीच दर एकरी उत्पन्न फारच कमी आहे त्यामुळे येथे पिकाच्या

अन्नातून माणशी वार्षिक ८ लक्ष कॅलरीज मिळतात, तर इटाली आणि जर्मनी या देशात हे प्रमाण अनुक्रमे १० व २० लक्ष कॅलरीज इतके आहे. भारतात जितक्या जमिनीत १४ क्विंटल तांदूळ पिकतो तितक्याच जमिनीत इटालीत ५०, स्पेनमध्ये ४५, जपानात ३५, आणि रुमानियात २४ क्विंटल पिकतो जमिनीचा दर्जा निकृष्ट आहे म्हणून येथे पीक कमी येते असे नाही, तर त्याचे कारण शेतीची पद्धति जुनाट आहे, अवजारे इत्यादि प्राथमिक अवस्थेतील आहेत येथील शेतीला मान्सूनच्या लहरी पावसावर अवलंबून राहावे लागते शिवाय बी-बियाणाची नीट निवड होत नाही आणि सताचा-प्रामुख्याने शेणसताचा-पुरेसा उपयोग केला जात नाही.

शेतोशिवाम भारतात खनिज द्रव्याचा साठा फार मोठ्या प्रमाणावर आहे जगामध्ये तेलाचा पुरवठा करण्याची जी शक्ति आहे तिच्या शेंकडा ३ टक्के पुरवठा भारतातून होण्यासारखा आहे असा अंदाज करण्यात आला आहे भारतातील सभाव्य जलशक्ति २ कोटी ७० लक्ष अश्वशक्ति इतकी असल्याचा हिशोब करण्यात आला आहे आणि हा आकडा चीन व फ्रेंड्स यांच्या २ कोटी अश्वशक्तीहून जास्त होतो आणि अमेरिकेच्या केलेल्या अंदाजाशी समान आहे भारताच्या सुप्त सावत-शक्तीकडे पाहता त्याची लोकसंख्या वाजवीपेक्षा जास्त आहे असे म्हणता यावयाचे नाही "

(“जॉयफी ऑफ हंगर”-जे डी. वॅस्ट्री)

म्हणून मापीजीचे पुढील उद्गार निव्वळ स्वप्नदर्शी भाणताचे उद्गार नाहीत ते म्हणाले —

“Not that there is not enough land to feed our 35 crores It is absurd to say that India is overpopulated and that the surplus population must die I am sure that if all the land that is available was properly utilised and made to yield upto its capacity, it would maintain the whole population ”

(आमच्या ३५ कोटी लोकसंख्येला अन्न देण्याला पुरेशी जमीन आपल्याकडे नाही असे नाही. भारतात लोकसंख्या भरपूरच चाडली आहे आणि

वाढलेली लोकसंख्या मेली पाहिजे असे म्हणणे मूर्खपणाचे आहे. उपलब्ध असलेली सर्व जमीन जर योग्य रीतीने उपयोगात आणली गेली आणि तिच्यात असलेल्या जास्तीत-जास्त कुवतीइतके तिच्यातून पीक मिळेल असा प्रयत्न केला गेला तर साऱ्या लोकसंख्येला ती सहज जगवू शकेल)

जमीन उत्तम रीतीने कसली जावयाची तर ती स्वतः कसणाऱ्याकडे राहिली पाहिजे; याचाच अर्थ गैरहजर मालकी नाहीशी झाली पाहिजे. त्याकरिता "कमाल क्षेत्र-धारणा" (ceiling) चे नव्हे तर "किमान क्षेत्रधारणे" (flooring) चे तत्त्व अमलात आणले पाहिजे. जमिनीच्या वेगवेगळ्या भगदुराप्रमाणे किमान क्षेत्राचे वेगवेगळे युनिट केले तरच उत्पादनवाढीच्या व भरपूर अन्न-पुरवठ्याच्या दृष्टीने निश्चितपणा येऊ शकेल.

म्हणून उत्पादन-वाढीच्या दृष्टीने जमिनीच्या फेरवाटपाचा नियोजनाची सबंध जडती नियोजन-मंडळाने याचकरिता जमीन भूमिहीनाना उपलब्ध करून द्यावी असे राज्यसरकाराना आदेश दिले आहेत वण "कमाल क्षेत्रधारणा"-योजनेने हा उद्देश साधणार नाही हे मागील पानातून दाखवून दिलेच आहे. नियोजन-मंडळाला नियोजनाशी लोकांचा प्रत्यक्ष आणि सक्रिय सबंध यायला हवा आहे तो जमिनीची कुटुंबागणिक वाटणी केल्यानेच येऊ शकणार आहे, कारण शेतकरी सामूहिक प्रयत्नाला तयार होताना आपसुकच गावाच्या आर्थिक नियोजनाचा विचार करू लागेल किंवा त्याला तसा विचार करावाच लागेल. यातून गावचे नेतृत्व या कामी निर्माण होऊ लागेल. पुरुषार्थाला प्रेरणा मिळाल्यामुळे नवीन रक्त गावच्या वारभारात येऊ लागेल. नवे नेतृत्व आणि त्याचे नवे वनूत्व यांनी गावचा वारभार प्रगतिपर व्हायला मदत होईल. भारतात आजच्या काय किंवा उद्याच्या काय समाजव्यवस्थेचे याहून आदर्श उद्दिष्ट व्यावहारिक दायतेच्या दृष्टीने दुसरे असू शकत नाही असे वाटते.

आतापर्यंत जमीन-वाटपाचे जे निरीक्षण मी केले, जो अनुभव मला आला, त्यावरून वाटपाच्या कामाची जबाबदारी सरकारने उचलली तरच ते

पाम होईल असे मासं तरी मत बनले नाही. बिंदहना आज लोवानी आपसात न्याय्य जमीन-वाटप करून घ्यावे या सवधात सरकारानी जेवढी सर्वस्वी अनुकूल वृत्ति आणि भूमिवा घेतली आहे, तेवढाभावर जमिनीचे वाटप लोकावरवी पुरते होऊ शकते, गावांत सर्वांना जमीन मिळते, इतकेच नव्हे तर या आधिक लाभाव्यतिरिक्त एका अपूर्व शक्तीचा प्रादुर्भाव लोकांत होतो हीच ती 'लोकशक्ति' राज्यसत्तेला अधिष्ठान देणारी हीच ती शक्ति आहे हा लाभ लोकानी जमिनीच्या वायतीत स्वयंप्रेरणेने केलेल्या न्याय-भावनायुक्त दानातून निर्माण होणार आहे. हे परिणाम सरकारकडून कधीच साध्य होऊ शकणार नाहीत याची सरकारलाहि जाणीव आहे.

यासवधात बिहारमधील 'विघेमें-कट्टा' षळवळीचा उल्लेख करावा लागेल. 'कट्टा' म्हणजे १ बिघ्याचा २/३ भाग. विघ्यामागे १ कट्टा जमीन प्रत्येकाने घाची अशी विनोवाजीनी बिहारी जनतेकडे बिहारच्या आपल्या दुसऱ्या पदयानैत भागणी केली आणि लोकाकडून या आंदोलनात हजारो एकर जमीन पुन्हा मिळू लागली आहे ता ३ डिसेंबर '६१ रोजी राष्ट्रपति श्री. राजेंद्रबाबूना त्याच्या ७८ व्या वाढदिवशी बिहार तर्फे ८००० एकर जमिनीचा जो पुरस्कार दिला गेला तो या 'विघेमें-कट्टा' आंदोलनातून मिळालेल्या जमिनीचा होता.

सरकारने अशा रीतीने भूदान-आंदोलनाला कायद्याची प्रत्यक्ष मदत केली आहे व तेवढी पुरेशी आहे

लोवाना आपसांत हे काम करतून टाकणे सहज शक्य आहे ही गोष्ट, मला वाटते, मागील पाने ज्यानी वाचली असतील त्यांना सहज पटण्यासारखी आहे गेल्या दोनसो वर्षांत जमिनीची पिजून राहिलेली मालकी दहा वर्षांच्या भूदान-यज्ञाच्या प्रक्रियेने वितळू लागली ही लहानसान गोष्ट नाही. म्हणून भूदान-यज्ञाला यशस्वी भविष्यवाळ आहे, असे वाटते. फक्त लोकाना समजावून देणाऱ्याची गरज आहे. कायदा नको, सक्ती नको, शिक्षा नको, दहशत नको, द्वेष नको. गिनीवाजीनी प्रत्यक्ष प्रयोग करून दाखविला, वेगवेगळ्या साधनानी वेगवेगळ्या परिस्थितीत तो अजमावून पाहिला आणि तो यशस्वी होत असल्याचे अनुभवाला आले म्हणून 'काळ अनुकूल' आहे,

काळाची ही मागणी आहे' असे ते म्हणत असतात. आता या प्रयोगाची मोठ्या प्रमाणावर अमलबजावणी केली गेली पाहिजे. हे काम विनोबाजीचे, 'सर्वोदयवाद्या' चे, 'भूदानवाल्या' चेच आहे असे समजणें चुकीचे हीईल. हा काही त्याचा ठेका नव्हे, ती सर्वांची जबाबदारी आहे. ती जर आपण पार पाडली नाही तर दुर्दैव विनोबाजीचे नाही तर आपले—लोकांचे—आहे.

"It will be tragic if the idea suffers as a result of apathy on the part of those who are in a position to help but do nothing"

(मदत करण्याची शक्ति असून जे काहीच करीत नाहीत, त्याच्या अनिच्छेमुळें जर या कल्पनेला धक्का पोहचला तर ती एक बु खद घटना ठरेल) असे यासंबंधी लिहिताना खुद्द टाईम्सकारानी उद्गार काढले आहेत

भारतीय शेती-अर्थशास्त्र सस्थेच्या कटक येथील वार्षिक परिषदेतील अध्यक्षीय भाषणात डॉ. डी. जी. कर्वे यानी म्हटल्या प्रमाणे—

“भारतीय राज्य-घटना आणि पहिली पंचवार्षिक योजना यात निर्देशिल्याप्रमाणे उत्पादन-वाढीसाठी भूमि स्वामित्वाच्या हक्काची वाटणी करण्याच्या बाबतीत व्हावी तेवढी प्रगति झालेली नाही. जनतेच्या व्यापक पाठिंब्यानें जर जमिनीच्या फेर वाटपाची चळवळ जोरात चालली नाही तर अशी भांति वाटते की समाजवादो राज्यव्यवस्थेला आधारभूत असलेल्या आरत्या शेतीप्रधान लोकशाहीचा पायाच दुबळा राहून जाईल.”

१९६० च्या डिसेंबर महिन्यात भारत सरकारने देशातील दुर्बल समाजाच्या कल्याणाच्या प्रश्नाची पाहणी करून सत्ता देण्यावरिता एक अभ्यास मंडळ (Study group) श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वा-खाली नेमले होते. या मंडळाने निरीक्षण करून समाज विकास योजना आणि पंचायत राज्यसंस्था यांनी या दुर्बल समाजाचा आर्थिक विकास आणि सर्वांगीण कल्याण वसे करावे या संबंधीच्या सूचना भारत सरकारला करावयाच्या होत्या.

या मंडळानें नुकत्याच फार महत्वाच्या व दीर्घ परिणामकारी सूचना केल्या आहे। व त्या भारत सरकारने मान्यहि केल्या आहेत, त्या सूचना-मार्गे पुढील एक सूचना संबंधित विषयाला अनुलक्षून असल्यामुळे येथें देत आहे.

‘असमर्थ’ कुटुंबाची व्याख्या करताना मंडळाने म्हटले आहे की १००० रु. वार्षिक उत्पन्नाहून कमी उत्पन्न असलेली ती असमर्थ कुटुंबे होत. ग्रामीण कुटुंबसंस्थेशी त्याचे प्रमाण ८० टक्के आहे ५०० रु. पेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असलेली कुटुंबे सॅ. ५० टक्के आहेत आणि मंदतीचा अग्रहूक त्यांना मिळाला पाहिजे वार्षिक २५० रु हून कमी उत्पन्न असलेली कुटुंबे ‘उध्वस्त’ (destitutes) या सदरात मंडळाने घातली आहेत

‘या सामाजिक-आर्थिक रोगावर जबरदस्त उपाय करण्याची जरूर आहे आणि तो उपाय म्हणजे जमिनीची मालकी व वारभार ग्रामसमाजा-च्या हाती सोंपविणे हा आहे यामुळेच सामाजिक न्याय होईल, शेतीचा विकास होईल व ग्रामीण औद्योगीकरणाकरिता अनुकूल परिस्थिति निर्माण होईल,’ असे या मंडळाचे स्पष्ट मत आहे

एका देशातील अतर्गत शांततेचा सुबध जागतिक शांतीशी असतो हे भूमिसमस्तेच्या द्वारा विनोबाजी वरचेवर दाखवून देत आहेत आणि जगातील मोठे विचारवंतमुखा याच विचाराचा जोरानें पुरस्कार करू लागले आहेत विनोबाजी म्हणाले—

“जगाचा सारा इतिहास सकलरूप आहे, एकेक सकल सान्या जगात उठत असतो आज जगभर शांततेचा, समत्वाचा सकल उठला आहे भूदान, ग्रामदान हा या सवलपाच्या लाटेतला एक तरंग आहे ज्याला उठलेल्या लाटेचे भान आहे तो तरंगाच्या लाबीरुदीवर त्याचे यश मोजणा-रच नाही त्याचे लक्ष सकलपाच्या उठलेल्या प्रचंड लाटेकडे असेल.”

इति शब्द

परिशिष्ट क्र. १

भूदान-यज्ञ दानपत्र

आचार्य विनोबा भावे यांच्या भूदान-यज्ञाच्या
आवाहनानुसार

मी /आम्ही.....

.....

पत्ता ... ..मालकीची एकूण जमीन (अक्षरी) .....

.....आहे. त्या जमिनीपैकी.....एकर.....गुठे

.....गांव.....तालुका.....जिल्हा येथील

ठिकाणाचे

सर्व्हेनंबर | पोट-हिस्सा | क्षेत्र | प्रकार* | सारा | मावठी नाव | चालू वज्जेदार

↓ विशेष माहिती—

ही जमीन / ह्या जमिनी / श्री. विनोबांनी सुरू केलेल्या भूदान-यज्ञा-
प्रीत्यर्थ विचारपूर्वक आपल्या राजोखुपीने दान देत आहे / आहो. या दान
दिलेल्या जमिनीवर यापुढे माझा / आमचा किंवा माझ्या / आमच्या

घराण्यातील किंवा वारसातील कोणाचाहि हक्क राहणार नाही. ही जमीन / ह्या जमिनी थ्री. विनोदानी गरीबाच्या हिताकरिता स्वतःला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे उपयोगात आणवी / आणाव्या.

मुक्काम.....तारीख.....	दात्याची सही वा सह्या
साक्षीदारांचीं नांवे व सह्या	.....
१.....	.....
सही.....	.....
२.....	.....
सही.....	.....

स्वीकृत

.....

* कोरडवाहू, बागाईत, जिराईत (भातपिकी), चरकस, खडकाळ, इ. असेल ते वर्णन लिहावे.

‡ जमिनीच्या चालू कब्जेदाराच्या हक्काचे स्वरूप, अन्य काहीं अडचणी इ. सबधी येथे लिहावे.

जमीन-वांटणी-प्रमाणपत्र

श्री.

यांना

आचार्य श्री. विनोबा भावे यांनी सुरु केलेल्या भूदान-यज्ञ-आंदोलनामध्ये दान मिळालेल्या जमिनीपैकी गांव तालुका जिल्हा येथील रि. स. नं. ची खालील चतुःसीमा असलेली कोरडवाहू / वागायती / भातपिकी / वरकस जमीन एकर गुंठे तुम्हाला आज रोजी देण्यांत येत आहे. या जमिनीचे आजपासून तुम्ही कवजदार झाला आहां आणि म्हणून जमीन कसण्याचा, पीक काढण्याचा व पिकाचा उपभोग घेण्याचा सर्व हक्क-अधिकार तुमच्याकडे आला आहे. योग्य त्या कायद्याने खालील शर्तीवर यापुढे तुमचे नांव जमिनीचा खातेदार म्हणून लागेल व ती जमीन वंशपरंपरा तुमच्याकडे चालेल. यासंबंधीचे हें प्रमाणपत्र आचार्य विनोबा भावे यांच्यातर्फे महाराष्ट्र प्रदेश भूदान समितीकडून तुम्हाला देण्यांत येत आहे. तुम्ही ह्या जमिनीची उत्तम कसणूक करून जमीन चांगली राखाल आणि आपले व आपल्या देशाचे उत्पन्न वाढवाल अशी आम्हाला उमेद आहे. ता.

कार्यवाह,

महाराष्ट्र प्रदेश भूदान समिति

साक्षीदार नाव

सही

साक्षीदार नाव

सही

जमिनीची चतु सीमा

शर्ती:--

१. सारी जमीन गावाची या तत्त्वानुसार भूदान-यज्ञात मिळालेली सर्व जमीन गावाच्या मालकीची समजली जाते

२. जमीन ज्याला दिली त्याला ती विकता येणार नाही; पडित किंवा गहाण टाकता येणार नाही, तिच्यावर कर्ज काढता येणार नाही; किंवा वसलाहि बोजा करता येणार नाही, किंवा दुसऱ्या कोणाला पोटकूळ म्हणून (Sub Lease) भाड्याने देता येणार नाही.

३. दिलेली जमीन दोन वर्षेपर्यंत पडित पडलेली आहे किंवा तिचा वसायोग्य वापर केला नाही असे म. प्र. भू. समितीच्या मताने ठरले तर ती काढून घेण्याचा अधिकार श्री. विनोबा भावे याच्यातर्फे म. प्र. भू. समितीला राहिल.

४. जमीन दिल्या तारखेपासून तिचा सरकारी सारा व लोकल सेस भरण्याची जबाबदारी जमीन घेणारावर आहे.

५. या सर्व शर्ती जमीन घेणाराच्या वारसासहि लागू आहेत.

वरील शर्ती मला मान्य आहेत.

जमीन दिली त्याचे नाव _____

साक्षीदाराचे नाव _____

अगठा/सही --

अगठा/सही

क्रमांक	जिल्हा	वाटलली जमीन एकर-गुठे	जमीन मिळालेली कुटुंबे	त्यांना मिळालेले सरासरी क्षेत्र	आदिवासी	
					कुटुंबे	क्षेत्र ए. गुठे
१	पुणे	४२०-२४	१२८	३।	—	— —
२	अ. नगर	४४४-३५	८०	४।।	३	९.००
३	सोलापूर	८४०-३९	१६९	५	—	— —
४	सातारा	१९८२-२०	४५३	४।।	—	— —
५	सांगली	९०५-३१	१६४	४	—	— —
६	कोल्हापूर	१०१४-०४।।	१६८	६	—	— —
७	रत्नागिरी	३६८५-३७	१०००	३।।	—	— —
८	कुलाबा	२९६३-०२	९५०	३	६३०	१८००-००
९	ठाणे	५३३८-१२	१२०६	४।	११००	५०००-००
१०	नाशिक	२०१०-१९	३९९	५	१९९	९८७-००
११	धुळे	४२५१-०५।।	८४४	५	४१३	१९४५-२१
१२	जळगांव	२६५०-०८	४४०	६	५५	३५७-००
		२६२०७-३७	६००१		२४००	१००९८-२१
					४०.०%	३८.०%

વાંટલી તો વર્ગ
વાટપ-તવતા)

હારજન		માગાસરેલ્યા જમાની		હતર સમાજ	
કુટુંબો	લેવ એ ગઠે	કુટુંબો	લેવ એ ગુઠે	કુટુંબો	લેવ એ ગુઠે
૬૦	૧૭૩-૩૨	૧૭	૪૬-૩૦	૫૧	૨૦૦-૦૨
૧૧	૧૧૯-૦૦	૧૩	૮૫-૦૦	૪૫	૨૧૩-૩૫
૬૨	૩૫૫-૧૯	૧૨	૭૨-૦૦	૯૫	૪૧૩-૨૦
૧૧૫	૮૭૩-૨૦	—	— —	૨૫૮	૧૧૦૯-૦૦
૭૭	૦૯૫-૩૧	—	— —	૧૨	૩૧૦-૦૦
૬૪	૩૧૪-૦૪	—	— —	૧૦૪	૭૦૦-૦૦
૪૩૭	૧૬૦૦-૦૦	૪૧૧	૧૪૦૦-૦૦	૧૫૨	૬૮૫-૩૭
૨૧૫	૮૦૦-૦૦	—	— —	૧૦૫	૩૬૩-૨
—	— —	—	— —	૧૦૬	૩૩૮ ૧૨
૧૧૧	૬૧૩-૦૦	—	— —	૮૯	૪૧૦-૧૯
૮૫	૪૪૧-૩૬	૧૦૮	૮૪૩-૦૦	૨૩૮	૧૨૨૦-૧૮
૬૫	૪૦૪ ૦૮	૧૨૦	૭૨૪-૦૦	૨૦૦	૧૧૬૫-૦૦
૧૩૮૫	૫૯૯૧-૨૭	૬૮૧	૨૮૭૧-૦૦	૧૫૩૫	૭૨૪૧-૨૮
૨૩૫	૨૩-૦%	૧૧૫%	૧૭૩%	૨૫૦%	૦૭૭%

क्र.	जिल्हा	वांटप जमिनीचे दाते	वांटप क्षेत्र एकर-गुठे	दात्याच्या स्वतःच्या साव्यातील क्षेत्र		वाटलल्या- गैरहजर (यांच्या जमिनी)
				दाते	एकर-गुठे	दाते
१	पुणे	११६	४२०-२४	७१	२३१-१७	४५
२	अ. नगर	७३	४४४-३५	३४	१४०-१७	२३
३	सोलापुर	१५२	८४०-३९	५२	३५०-००	७२
४	सातारा	१०७	१९८२-२०	१२	१००-००	७०
५	सागली	८५	६०५-३१	३५	३००-००	३४
६	कोल्हापुर	१९८	१०१४-०४॥	११०	१५०-००	१८
७	रत्नागिरी	६३१	३६८५-३७	३२	१८५-००	४६४
८	कुलाबा	२३२	२९६३-०२	१५	१६३-०२	१८५
९	ठाणे	३११	५३३८-१२	९०	१८३८-१२	२२१
१०	नाशिक	३५४	२०१०-१९	१२५	७१०-०९	१९४
११	धुळे	९७९	४२५१-०५॥	६३५	२६००-००	२१९
२१	जळगाव	३१५	२६५०-०८	१७१	१२००-००	९०
		३३८३	२६२०७-३७	१३८२	७९७५-१७	१६३५
				४१.५%	३०.५%	४९.५%

ताव्याचें स्वरूप
तयता)

२१९

जमिनापेका				जमिनीचा सरकारी सारा रपये
मालक-दाते (कुळानाच दिल्या)	रहजर मालक-दाते (याच्या कुळानी तावा सोडल्यामुळे जमिनी दुसऱ्याना दिल्या)			
	हक्क सोडणारी कुळे	दाते	एकर-गुठे	
एकर-गुठे				
१८९-७	—	—	—	२९३
११७-२६	१४	१६	१७९-३२	२१७
३८१-३९	३०	२८	१०९-००	४७५
१४७०-२०	२६	२५	४१२-००	१६१५
२००-३१	१६	१६	१०५-००	५१४
८६४-०४॥	—	—	—	८१५
३३००-३७	३५	३५	२००-००	२५००
२४००-००	४१	३२	४००-००	२४४५
३५००-००	—	—	—	३८९०
११५०-१०	३९	३५	१५-००	१६६५
१२५१-५॥	१२०	१२५	४००-००	२६००
१०००-०८	५४	५४	४५०-००	२३००
१५८७६-२८	३७५	३६६	२४०५-३२	१९३२९ रु.
६०.५		१०.०%	९.०%	

क्र. सं.	जिल्हा	दाते	क्षेत्र एकर-मुठे	दात्याच्या दृष्टीने संजाराच्या लहान जमीनवाल्यास करा मला दिलेले क्षेत्र	दात्या- च्या नावावर ठेऊन भूमीहीनाला करा- मला दिलेले क्षेत्र	दात्याला स्वतःला जम- नीन कमी जमीन होती तेथे त्यालाच करायला परत दिलो यसे क्षेत्र
१	पुणे	१४१	६२-२०	-	१२५	१२५
२	अ. नगर	१९	५५-०७	-	-	१२२
३	सांलापुर	१२६	१०५-०७	१*	-	४३
४	सातारा	६५८	१८४-१३	६-१३	१-६	१४३-०७
५	सांगली	१०	९-२९	-	-	३-१
६	कोल्हापुर	३०२	१६४-३२।।	४-१५	-	१२०
७	रत्नागिरी	१७४	९४-२१	-	-	-
८	कुलाबा	२७४	७१-३०	-	-	६४-०
९	ठाणे	२२	३०-००	-	-	-
१०	नाशिक	१७६	१३४-१०	-	१-२३	४३-३१
११	धुळे	४२०	२६४-३९।।	-	-	-
१२	जळगाव	३११	५००-११	-	-	-
		२६३३	१६७७-२०	१२-२८	६-१४	३८३-१६
				३४	८	५५२१

* नोट-रेवेन्यूअलील आकडे दात्याची सख्या दाखवितात.

तुकडे जोड विलायते जेथे जोडण्याचे काम चालू आहे तेथे सोदी- साडी दिलेले क्षेत्र	दात्यानी तुकडा वांट- ता येत नाही म्हणून तुकड्यादाखल उत्पन्न खावयाचे ठरविलेले क्षेत्र	हरिजनाना परासाडी मंदिर, शाळा, ग्राम- पंचायती व इतर संस्थाना दिलेले क्षेत्र	दान-स्वीकाराच्या शर्तीला अनुसरून संस्थानामुळे परत केलेले क्षेत्र	निर्णय ध्यावयाचे मिलक असलेले क्षेत्र
१. म. १२-२९ ४७	१. म. १२-१४ १४	१. म. २० ४	१. म. १०-११ १४	१. म. ११ ७
१-१९ १४	४१-१६ १४	८-१० ७	-	-
-	४९-७ १२	१५-५ १२	१८-१२ १२	२०-२० १४
-	१-१६ ७५	-	२४-१२	-
-	६-२० ४	-	-	-
-	५-३८॥ ७	-	३४-२ ४७	-
१४-२८ ४४	-	१२-२२ १७	१७-३०॥ ५४	२९-१८॥ ३७
-	-	-	७-३० ४४	-
-	-	-	-	४० ४४
-	१३-१२ १४	-	७५-२४ ४४	-
१८५-२७ २७४	३९-७॥ ४४	-	५-२५ ४४	३४-२० ५२
५००-११ ३५५	-	-	-	-
७५०-३१ ७४२	१७९-३१ २०४	३६-३७ ४०	१८९-२८॥ ३३४	११४-३७॥ ५४५

सं. क्र.	जिल्हा	दाते	क्षेत्र	ग्रामपंचायती किंवा अन्य सार्वजनिक सं- स्थाना गावच्या कामा- साठी (ग्रामराज, वृक्ष- संवर्धन इ.) दिलेले क्षेत्र	ग्रामपंचायती किंवा अन्य सार्वजनिक सं- स्थाना गावच्या कामा- साठी (ग्रामराज, वृक्ष- संवर्धन इ.) दिलेले क्षेत्र
			एकर गुठे	एकर गुठे	एकर गुठे
१	पुणे	३३	६५-२०	१०-२०	१०-५
२	अहमदनगर	१९	३२-१६	१०-०*	-
३	सोलापूर	२९	१२४-१०	३६-६	-
४	सातारा	३८	२३८-२१	-	-
५	सांगली	१६	५०-००	-	-
६	कोल्हापूर	१६	२६-२३	-	-
७	रत्नागिरी	८०	१२६७-००	२१८-५	२१-२
८	बुलढावा	७	१०२-३५	-	-
९	ठाणे	१३८	१४११-२१	४००-०	-
१०	नाशिक	६०	३०३-२५	-	१
११	घुळें	४४	१२१३-२३	१०७३-३०	३६
१२	जळगाव	-	-	-	-
		४८०	४८३५-२७	१७४८-२१	५४-२
				५७	१६

* रेवेन्यूतील आंबडे दाख्याची सख्या दाखविताने.

परिशिष्ट नं ७

क्रमांक	जिल्ह्याचे नाव आणि तालुक्याचा मरणा (पक्षात)	जिल्ह्यातील वाटप तालुके	जिल्ह्यातील वाटप तालुके	वाटे	दानातील क्षेत्र अंशर-गुठे	जिल्ह्यातील वाटप तालुके	जिल्ह्यातील वाटप तालुके
१	२	३	४	५	६	७	८
१	पुणे (१३)	१२	१२३	३१०	५८४-१०	५३	११६
२	अहमदनगर (१३)	१३	११५	१८१	८१७-३५	५१	७३
३	सोलापूर (११)	११	१४२	३५२	१२१९-१०	९०	११२
४	ज. सातारा (११)	११	१९२	८५८	११६४-११	७९	१०७
५	द सातारा (८)	८	६६	१३२	११७१-३१	४४	८५
६	कोल्हापूर (१२)	११	१४२	४५५	१२६४-३७	५५	१२८
७	रत्नागिरी (१५)	१५	३९०	९२१	५५९९-७	२२०	५११
८	मुलावा (१४)	१३	२४८	५३२	३७३८-१२	१५४	२३२
९	ठाणे (१३)	१२	३००	५०७	६८८७-३३	१९१	३११
१०	नाशिक (१३)	१३	२७०	७०२	३५८०-२४	१७५	३५४
११	प खानदेश (१०)	९	३९३	१९४३	८७२९-३६	२१३	१७१
१२	पू खानदेश (१३)	१३	४४४	११०९	४४०५-०८	२१५	३१५
(१४६)		१४१	२८२५	८००१	४११६३-१४	१५४०	३३८३
वाटप तालुके - १३७		-	-	-	-	-	-

(१)-रेवेन्यूतील माकदा हा दात्याच्या सव्येचा आहे

१ यज्ञ मंडळ, विदर्भ विभाग, (महाराष्ट्र राज्य) गांजा खे

प्राप्ति-वितरणाचा तपशील

भूदानात मिळालेली जमीन		दानपत्र सख्या	वितरण झालेली जमीन		भूमिधारी सख्या	सरका नुसा झालेला एकर
एकर	डेसि		एकर	डेसि	-	एकर
३		४	५		६	
८४०१	७८	-	४८५१	०५	-	७८
५१३२	०८	२३४६	३३२८	१७	११२०	२०
१२७६८	०५	३७२६	८४६२	१२	२२५४	१२२
५१२६	४७	१६४७	२५११	८१	८११	७६
५५०३	०३	१४३२	३५८३	३५	६६६	५४
५३७८	४३	७०१	२६४२	५८	५५८	१३६
३३५२	३२	४०३	२२३८	३४	४५१	११२
६१२७०	५४	६४२२	३४१८०	६१	४१६३	३६४
शिवाय सरकारा						
३०,०००						

